

ZGODOVINA ZA VSE

leto XIII, 2006

VSE ZA ZGODOVINO št. 2

ISSN 1318-2498

9 771318 249009

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

<i>Jurij Šilc</i> Nadškof iz Perzije podeli v Celju odpustek šmarnogorskim božjepotnikom <i>Listina nadškofa Janeza iz Sultanije, spisana v Celju leta 1411</i> DER ERZBISCHOF AUS PERSIEN ERTEILT IN CILLI WALLFAHRERN AUF DEN GROSSGALLENBERG EINEN ABLASS <i>Die Urkunde von Erzbischof Johannes aus Soldania, verfasst in Cilli im Jahre 1411</i>	5
<i>Mitja Sunčič</i> »Tudi lažje delo, če traja 13 ur in pol na dan, je prenaporno za nežna otroška leta in ubija duha« <i>K zgodovini otroškega dela v ljubljanskem guberniju</i> „AUCH LEICHTERE ARBEIT, WENN SIE DREIZEHNEINHALB STUNDEN AM TAG DAUERT, IST FÜR DIE ZARTEN KINDERJAHRE ZU ANSTRENGEND UND TÖTET DEN GEIST“ <i>Zur Geschichte der Kinderarbeit im Laibacher Gubernium</i>	17
<i>Andrej Pančur</i> Ena država, en denar? <i>Zelo kratka, vendar toliko bolj burna zgodovina enotnih državnih valut na Slovenskem</i> EIN STAAT, EINE WÄHRUNG? <i>Eine sehr kurze, dafür aber umso wechsellvollere Geschichte der einheitlichen Nationalwährung im slowenischen Gebiet</i>	26
<i>Dragan Matić</i> »Takega prizora vendar ni mogoče prenašati!« <i>Obstrukcija v kranjskem deželnem zboru v začetku 20. stoletja</i> SOLCHE SZENEN SIND DOCH NICHT ZU ERTRAGEN! <i>Die Obstruktion im Krainer Landtag zu Beginn des 20. Jahrhunderts</i>	49
<i>Tone Kregar</i> Peklenski stroj v monakovskem vozu <i>Ustaški terorizem in njegova slovenska žrtev</i> DIE HÖLLENMASCHINE IM ZUG AUS MÜNCHEN <i>Der Terrorismus der Ustascha und sein slowenisches Opfer</i>	68
<i>Gorazd Stariha</i> »Dvigam to čašo za bratstvo in enotnost naših narodov« „ICH ERHEBE DIESES GLAS AUF DIE BRÜDERLICHKEIT UND EINHEIT UNSERER VÖLKER“	83

S knjižne police

<i>Aleksander Žižek</i> »Jaz sem Juliko malal«	115
<i>Marija Počivavšek</i> Prodajala se je obleka, ponajveč pa sladke reči	117
<i>Aleksander Žižek</i> Mi smo fejest ljudje, Meksikajnarji	119
<i>Jure Gašparič</i> »Razgaljenje« liberalizma	121
<i>Aleksander Žižek</i> Sorry, chaps – better luck next time	123

Jurij Šilc

Nadškof iz Perzije podeli v Celju odpustek šmarnogorskim božjepotnikom

Listina nadškofa Janeza iz Sultanije, spisana v Celju leta 1411

**Nos Johannes dei et apostolice
sedis gratia archiepiscopus
Soltamensis etc.**

V arhivu župnije sv. Marjete v Vodicaх nad Ljubljano se je skozi šest stoletij ohranila zanimiva listina z začetka 15. stoletja,¹ kjer beremo:

»Uniuersis et singulis Christi fidelibus ad quos presentes nostre littere peruenerint.

Nos Johannes dei et apostolice sedis gratia archiepiscopus Soltamensis etc. salutem in eo qui est salus omnium splendor diuine glorie qui sua mundum ineffabili claritate illuminat pia uota fidelium de clementia et de eius maiestate sperantium tunc erum precipue fauore prosequiniur cum deuota ipsorum humilitas sanctorum precibus et meritis adiuuatur. Cupientes igitur, vt ecclesia gloriosissime Virginis Marie in monte Kollenperg uocato, Aquilegensis diocesis sita congruis honoribus frequentetur et a fidelibus iugiter ueneretur. Omnibus uere penitentibus contritis et confessis qui dictam ecclesiam visitauerint manus gue adiutrices porexerint ad honorem Dei omnipotentis ac gloriosissime Virginis Marie quotiens id fecerint singulis diebus dominicis per circulum anni ac in festiuitatibus solempnibus et precipue in omnibus festiuitatibus beatissime Virginis Marie et per octauas suas de omnipotentis dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum

eius auctoritate confissi, centum dies de iniunctis eis penitentiis indulgenciarum in domino misericorditer relassamus in hoc diocesani consensus occurrens dantes cum nostri sigilli appensione.

Data in ciuitate Ziglii die quartodecimo Madii in anno domini millesimo quadringentessimo undecimo pontificatus domini nostri Johannis diuina prouidentia pape xxiii anno prima.«

V prevodu:²

»Vsem in posameznim vernikom Kristusovim h katerim bo prišlo to pismo.

Mi, Janez, po Božji in apostolskega sedeža milosti nadškof sultanijski itd., pozdravljamo v Njem, ki je sreča vseh – sijaj Božje slave, ki s svojo neizrekljivo jasnino razsvetljuje darove vernih s krotkostjo veličastva upajočih, ko se z njih izredno blagohotnostjo izkazuje in se njih vdana ponižnost podpira z molitvami in zasluženjem svetih. Želimo torej, da bi cerkev prečastite Device Marije na Šmarni gori, zgrajeni v oglejski škofiji, obiskovali z dolžnim spoštovanjem in bi ljudje Marijo tam trajno častili. Vsem skesanim grešnikom, ki so se spovedali in razprostrejo roke, ko to cerkev obiščejo v čast Vsemogočnega Boga in prečastite Device Marije – kolikor krat to storijo ob nedeljah skozi vse leto, ob vseh zapovedanih praznikih in ob praznikih blažene Device Marije in v njih osminah –, prejmejo po usmiljenju vsemogočnega Boga in blaženih apostolov Petra in

¹ Listino sedaj hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani (odslej NŠAL), Zbirka listin, 1411 V. 14., Celje.

² Za prevod se zahvaljujem častnemu kanoniku, g. Ivanu Pucku.

Listina nadškofa Janeza iz Sultanije, spisana v Celju 14. maja 1411 (orig. perg. v NŠAL, Zbirka listin, 1411 V. 14., Celje).

Pavla odpustek 100 dni. Za to dajemo svoj škofovski pristanek s priveskom našega pečata.

Izdano v mestu Celje, dne 14. maja v Gospodovem letu tisoč štiristo enajstem, v prvem letu papeževanja po Božji previdnosti Janeza XXIII. »

Zgornji zapis odpira troje zanimivih vprašanj: Zakaj je 1411 prvo leto papeževanja Janeza XXIII.? Kako to, da je listina spisana v Celju? Zakaj podeljuje šmarnogorskim romarjem odpustke nadškof iz Perzije? Da bi odgovorili na zastavljena vprašanja, je treba ozadje listine postaviti v širši časovni in geografsko-politični kontekst.

Torej, o tem, kaj imajo skupnega nadškof iz perzijskega mesta Sultanija, romarska cerkev na Šmarni gori in Celje, govori pričujoči sestavek.

Romarska cerkev Marije Device sv. roženkranca na Šmarni gori

Na osamelem dvojnem hribu, imenovanem Šmarna gora (Sv. Marijina gora), nedaleč od Ljubljane, je stara Marijina božja pot. V 14. stoletju se je gora imenovala tudi *Vnsern Vrown perg*,³ a bolj

³ Dan po binkoštni osmini, 24. maja 1334, bratje Henrik, Herman in Seifrid Cmureški prodajo kranjskemu deželnemu glavarju Frideriku Žovneškemu tudi gradišče pri Šmarni gori (purchstal bei Vnsern Vrown perg); Arhiv Republike Slovenije, AS 1063 Zbirka listin, šte. 4572.

običajno *Cholmperg*,⁴ iz česar je kasneje nastalo *Khallenberg* oz. *Großgallenberg*, da bi jo ločili od Homškega hriba pri Radomljah (*Kleingallenberg*). Prvotna romanska kapela se z imenom »kapela blažene Device Marije na Šmarni gori« (*capella Beatæ Mariæ Virginis in monte qui dicitur Cholempersch*) omenja že 1314,⁵ a je morala stati tu že vsaj v 13. stoletju, če ne celo prej.⁶ Namreč, oglejski patriarh, ki je spisal to listino, govori, da so že njegovi predniki tej kapeli nekoč podeljevali odpustke. V

⁴ V nedeljo po veliki noči, 13. aprila 1393, se žužemberški gradiščan Rutlib pl. Erlach in njegova žena Katarina zavezuje, da bosta plačevala cerkvi na Šmarni gori (Cholempersch) za blagor svoje duše in duš svojih prednikov od dveh hub v Vašah pod Goričanami letno na dan sv. Mihaela po eno marko beneških denaričev; NŠAL, Zbirka listin, 1393 IV. 13., s. l.

⁵ NŠAL, Zbirka listin, 1314 IV. 16., Videm.

⁶ Na tem mestu naj opozorim na zmoto, ki je (tudi v strokovni) javnosti prisotna že vrsto let. V zvezi z najstarejšo omembo Šmarne gore se še vedno navaja listina, ki je bila spisana na trušenjskem gradu 1. oktobra 1216 (cf. Franc Kos in Milko Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, Knjiga 5, Ljubljana, 1928, šte. 261). Z njo je Albert Marenberški (in ne Marienberški oz. gradiščan na Šmarni gori, kot sta napačno domnevala tudi Joseph Zahn in Franc Schumi) – Marenberški so bili veja Trušenjskih – ob soglasju svojih sinov Bertolda in Ulšalka in vseh njihovih dedičev dovolil, da podeli smledniški vitez Werland kmetijo v Zbiljah v blagor svoje in duše svoje soproge na oltar svete Marije v Gornjem Gradu. Zmoto je razjasnil Pavle Blaznik; cf. Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1: A-M, Maribor, 1986, str. 468.

prvi polovici 15. stoletja (1432)⁷ je bila na mestu kapele pozidana zanimiva gotška cerkev z dvema koroma in dvema ladjama, verjetno taka, kakršna se je do danes ohranila edino še pri Sv. Ani nad Pamečami pri Slovenj Gradcu.⁸ Cerkev so konec 15. stoletja močno utrdili z obzidjem in s stolpi (v velikem so kasneje uredili zvonik) ter s tem Šmarno goro spremenili v protiturški tabor, ki je še danes ohranjen in se s povsem nepravilno obliko prilagaja prostoru vrh hriba. Dvesto let po izgradnji, ko jo je vizitiral ljubljanski škof Rinaldo Scarlichij,⁹ je imela cerkev kar devet oltarjev: štiri Marijine, sv. Florijana, sv. Barbare, sv. Ahacija, sv. Ane in sv. Miklavža. V Valvasorjevem času, ko je bila romarska cerkev v skladu s priporočili škofa Scarlichija preurejena, pa je bilo oltarjev le še sedem.¹⁰ V letu 1711 so pod vodstvom ljubljanskega zidarskega mojstra Gregorja Mačka st. (*1664, †1725) začeli graditi na mestu stare gotške, novo baročno cerkev,¹¹ ki jo je 31. maja 1729 blagoslovil ljubljanski škof Žiga Feliks grof Schrattenbach.¹² Današnjo podobo je

cerkvena notranjost dobila leta 1847, ko je Matevž Langus,¹³ še v duhu baročnega iluzionizma, kot pogled v neskončni prostor, poslikal kupolo z motivom Marijinega vnebovzvetja. Vodiški župnik Jernej Arko (*1794, †1852), ki je na Langusovi freski tudi upodobljen, je v *Slovenskem cerkvenem časopisu* (predhodniku Zgodnje Danice) objavil v soboto, 2. septembra 1848, zapis o šmarnogorski cerkvi. Ker gre za prvi obsežnejši zapis o Šmarni gori, se mi zdi vredno, da ga na tem mestu v celoti in nespremenjenega povzamemo:

»Po Krajnskem so lepe, krasno sozidane ter božji službi ugodno okinčane cerkve, ne samo v Ljubljani in po drugih krajnskih mestih in terjih, temuč tudi po kmetih zlasti kar je na novostorjenih. Imenujmo na priliko le farne cerkve v Velesovem, v Šmartnim pod Šmarno goro in pred Kranjem, v Predaslih, v Naklim, v Lescah, v Dobropoljah, na Raki in v Smledniku, ktera, če tudi ne še dodelana, označuje v zidarski sestavi posebno veličastje.

H lepim krajnskimi cerkvam prištejemo tudi po pravici šmarnogorsko, romarsko cerkev Marije Device sv. roženkranca v Vodiški fari dve ure nad Ljubljano, ne ravno tolikanj zastran njene zidne ličnosti, ampak nar bolj zavoljo njeniga na zid namalaniga velkiga altarja in dveh kupel, kar ji dodeli toliko lepoto, de v celi krajnski deželi po kmetih ni cerkve tako zale in veličastne nobene. Kdor se hoče prepričati, kaj de zna naš slavni domorodni obrazar Gospod Matevž Langus, kako se je izuril v freški malarii ali v obraženji na moker zid, naj pride pogledat šmarnogorsko cerkev, kjer se mu bo tudi otajalo in ogrelo za božjo in Marijino čast ledeno merzlo serce. Tudi je Langus lepo pomalal kuplo v stolni Ljubljanski cerkvi sv. Nikolaja, tode šmarnogorska jo poseka, kar zamoreš zavpiti. V stolni cerkvi je bil Langusov duh omejen in zvezan, ker se je mogel ravnati po poprejšni malariji, na Šmarni gori pa je bil prost, ter se je na perutnicah svoje umetelnosti vzdigoval in vertil kakor je hotel. Tudi je šmarnogorska kupla večji od Ljubljanske, ker okoli 80 štirj. sežnov prostora obseže. Na vso moč zale so v veliki kupli podobe mnogih romarjev, v krajnski noši in s krajnskimi

kronogram začetnega teksta: LAVS DEO, / SACRATÆ VIRGINI. / INFINITÆ GRATIÆ FELIX / REGIMEN ...

13 Slikar je ob avtoportret, ki je na freski, zapisal: »S' pomozhjo romarjov so g. Jernej Arko, fajm. v Vodizah, in g. Anton Jamnik, duhoven tukej, vneti sa zhast Marije in lepoto te zerkve nevtrudno skerbeli, de sim malo kuplo in velki altar v l. 1842. velko kuplo pa v l. 1846 in 1847 smala. Matevsh Langus iz Kamnejgorize na Gorenskim.«

7 Letnica je navedena v *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, let. 3, 1848, str. 85, a brez kakršnihkoli virov.

8 Cf. Marijan Zadnikar, *Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti*, Celje, 1973, str. 194.

9 Škof Scarlichij je osebno vizitiral v župniji Vodice, kamor sodi podružnica na Šmarni gori, 1. oktobra 1631; cf. Ana Lavrič, *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632*, v: *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, let. 12, 1990, str. 237–238.

10 Cf. Janez Vajkard Valvazor, *Slava vojvodine Kranjske*, Ljubljana, 1689, knjiga 8, str. 826, kjer navaja pri opisu vodiške župnije: »... Petič. Naše ljube Gospe na Šmarni gori (po kranjsko tudi Šmarne gore imenovani) s sedmimi oltarji, in sicer: 1. sv. Rožnega venca, 2. Marijinega oznanjenja, 3. sv. Miklavža, 4. sv. Florijana, 5. sv. Barbare, 6. sv. Ane, 7. sv. Križa. Pri tej cerkvi je še posebna kapela v čast naše ljube Gospe. In tudi ta cerkev ima tabor. Ker se tu zgodijo številni in veliki čudeži, semkaj potekajo tudi raznovrstna in množična ljudska romanja. Gora je z vseh strani neporasla, zelo visoka in nosi na vrhu cerkvico, nad katero se – po zgledu nevarnega sosedstva gore in oblakov – namesto prijaznega pozdrava že od nekdaj neredko in pogubno znašajo grmeči bliski in ji delajo veliko škodo. Tako se je na primer z vso ihto ob treh različnih priložnostih zgodilo pred dvema letoma.«

11 Cf. Blaž Resman, Mački, v: *Acta historiae artis Slovenica*, let. 8, 2003, str. 35–108.

12 Na listni strani, tam, kjer se stikata prezbiterij in ladja, je vzidana kamnita plošča z napisom, ki se v prevodu glasi: »V čast božjo, presvete Device neskončne milosti: srečno vladanje prevzvišenemu in prečastitemu, po božji in apostolskega sedeža milosti eksemptne ljubljanske škofije od cesarja imenovanemu vodji, gospodu, gospodu Feliks, Svetega rimskega cesarstva knezu, grofu Schrattenbachu, kanoniku salzburške nadškofijske cerkve, premilostljivemu gospodu, gospodu našemu škofu ob priliki posvetitve te cerkve dne 31. maja in posvetitve njenih oltarjev.« Leto posvetitve (1729) razkrije

Baročna romarska cerkev Matere božje na Šmarni gori na razglednici z začetka 20. stoletja (iz zasebne zbirke Jurija Šilca).

obrazi, ktere bojo čez dolgo let oznanovale, kako so se nosili v letu 1847 ljudje mnogih stanov in krajev po Krajskem.

Na Šmarni gori človeka vse gine, vse mu privzdiguje h Bogu serce: Srednja, ne pretežavna višava, na kateri še človek bližej nebes ter bližej Boga misli; ozir na visoke sinje (grau)skalnate grintovce proti Štajerskim in Koroškemu, na zelenkast Blegaž in na mogočniga vsih krajskih gôr očeta Triglava, na prelepe gorenske ravnine od Preske do Krajnja, od Kamnika notri do Breznice ali nove cerkve, na prostorno Ljubljansko polje z bližnjimi farami, na košate gorice, zelene hribce in homce okoli in okoli, na kterih se bele cerkvice svetijo, ter spričujejo pobožnost naših sprednikov, nekdanjih bogoljubnih krajskih Slovincov. Bistra, višnevo zelenkasta Sava se iz Gorenskiga proti Šmarni gori pervali in se iz kaj mogočno memo naprej proti Černuškimu mostu in proti Dolu pomiče, ter gre pozdravljat naše slovenske brate na Dolensko, Hervaško, v Bozneji in na Serbskim, kjer pri Belimgradu zgubi svoje, našim pesnikom in pevcam priserčno imé, in nas opomni na naš hladni grob za naše trudne kosti in na Salomonove besede, de se človeku še bolj vsa pozemeljska mogočnost in čast zdi majhna in revna, in de mu je le sam Bog vsigamogočen in velik.

Kaj prjetniga je na Šmarni gori tudi pušava s podobo sv. Antona, ki je bila pred dvemi leti le za kratkočasnost narejena, ktera je pa romarjem tako všeč in se jim tako častitljiva zdi, de se je nagledati in od nje ločiti ne morejo; s zvonam, kteriga je Ljubljanski kupčevalec Gospod Krašovic sv. Antonu poslal, vsaki romar pozvoni in marsikteri še celo s zobmi, ker je že vraža med ljudstvom de taciga potlej nič več zobje ne bolé.

Ako se ti bo pa že od zunaj na Šmarni gori vse držalo na smeh, se ti vse privileglo, in h Bogu povzdigovalo tvoje serce, kako boš še le ves ginjen in presunjen, ko v prelepo, silno živo pomalano božjo vežo stopiš, in zagledaš Marijo Devico v neznano lepo okinčanim tronu v nekdanji greški obleki z božjim Detetam naročij! Če si še kristjan, in še nisi ob véro prišel, to bo neka, nevidna moč poderla na kolena, duh se ti bo razvezal ter kviško povzdignil, priserčno boš molil, se Marii prečisti Devici priporočal, ji potožil svoje bridkosti in dušne preteženge, ter pojdeš ves v duhu pronovljen in oveseljen iz cerkve in iz gore nazaj.

Tudi šmarnogorsko zvonjenje je prijetno, zvonovi so sicer le trije in ne težki, ker veliki le 19 cent. in 50 funt. potegne, tudi niso na tenko vbrani v glasovih, pa vender, zlasti ko se preterkava, tako

priserčno zvone, de se nekterim še bolj prijetno zdi kot v Šent-Vidu, v Komendi in v Postojni, kjer imajo veliko težje in v glasovih vbrane zvonove. — Res se mora reči, de nikjer po celim svetu ni po kmetih tako lepiga in prijetniga zvonjenja kakor v krajnski deželi, kar je v hvalo veliko našimu ljudstvu in našimu Gospodu Antonu Zamasa, ker jih je on silno veliko vlil ali prelil. Tudi veliki šmarnogorski zvon je od njega.

Ni se čuditi, de hodi ljubljanska gospoda takó rada na Šmarno goro, de se nemalo razgleda, serce in duha pokrepča in svojo pobožnost budi. Novi most pod goro, kteriga je Smledniški Gospod baron Franc Ks. Lacarini z velikimi potroški tako čedno čez Savo napravil in mu imé Mariin most dal, je za desnostranske romarje in za Ljubljančane veliko polajšanje, ker prepeljavanje na poprejšnim brodu je bilo zamudljivo in tudi nevarno večkrat. Še to si gospoda želi, de bi se načinila bolj zložna cesta na goro, de bi se lahko v kočijah gori vozili, kakor na sv. goro poleg laške Gorice. Ali če se taka cesta napravi, kar bi ravno ne bilo nemogoče, je božja pot proč, gospoda ne bo več hodila na goro iz pobožnosti, temuč le za kratek čas; svetost bo iz gore zginila, in svetišče bo postalo posvetno veseliše. Naj torej le še ljubljena Šmarna gora brez zložne ceste ostane, de lahko romarji Bogu darujejo svoje bolj težavne stopinje, in de se manj oskrunjajo sveti častitljivi kraji.»¹⁴

Cerkev na Šmarni gori je v cerkvenem pogledu ves čas bila in je še vedno del župnije sv. Marjete v Vodica nad Ljubljano. Kot verjetna patriarhatska župnija 11. stoletja se vodiška župnija omenja že ok. 1118, ko je tamkajšnji župnik Gotskalk nekaterim lastniškim cerkvam vitezov z gradu Smlednik pripoznal krstno in pogrebno pravico.¹⁵

¹⁴ Cf. Jernej Arko, Šmarna gora, v: Slovenski cerkveni časopis, let. 1, št. 10, 1848, str. 76–77.

¹⁵ Med rokopisnimi zbirkami prepisov listin z ozemlja nekdanjega oglejskega patriarhata v arhivu stolnega kapitlja v Vidmu se nahaja tudi zbirka z imenom »Collezione Bini«, ki jo je v prvi polovici 18. stoletja sestavil gemonski nadduhovnik Giuseppe Bini. V njej se v domala enakoglasečem dvakratnem prepisu na 241. strani 32. zvezka in na 56. strani 64. zvezka zbirke nahaja tudi ta nedatirana listina, ki omenja vodiško župnijo (plebe sancte Margarete virginis) in župnika Gotskalka (Gotescale). Vsebina listine je naslednja: Eberhard iz Kranjske da svojo dedno zemljiško posest oglejski cerkvi, zemljišče v Trbojah pa vodiški župniji, pod pogojem, da prejmeta njegovi kapeli v Trbojah in Smledniku krstno in pogrebno pravico. Bertold pa izroča Hartmanovo dedno zemljiško posest, zemljišče kmeta podložnika, ki je dolžan skrbeti za jezdne konje, služabnika Diekera in Kacelina ter deklo Geppo; za to pa dobijo njegove cerkvice v Šmartnem

Župnija se kasneje omenja tudi v popisu desetnin za oglejski patriarhat leta 1296.¹⁶ Pomemben mejnik v zgodovini župnije je leto 1393, ko je oglejski patriarh Jan Sobieslav Moravski¹⁷ patronat (tj. skupnost pravic in dolžnosti, ki jih ima ustanovitelj do svoje ustanove) nad župnijo v Vodica in s tem tudi njeno podružnico na Šmarni gori predal Hermanu II. Celjskemu.¹⁸ Leta 1456, po izumrtju Celjskih, je prešel patronat nad župnijo v roke Habsburžanov, z ustanovitvijo ljubljanske škofije leta 1461 pa je bila župnija utelešena s patronatom kot menzalna posest novoustanovljenemu stolnemu kapitlju, potrditve pa je prešla na ljubljanskega škofa.¹⁹

Številni cerkveni predstojniki so podeljevali obiskovalcem šmarnogorske božje poti tudi odpustke, o čemer pričajo ohranjene listine (oziroma njihovi prepisi) iz obdobja med 14. in 17. stoletjem.

Dne 16. aprila 1314, je potrdil oglejski patriarh Ottobon Robari de Razzi²⁰ v Vidmu odpustke, ki so jih že njegovi predniki podelili obiskovalcem kapele blažene Device Marije na Šmarni gori (*capella Beatae Mariae Virginis in monte qui dicitur Cholempersch*). Ob tem pa je podelil še nov odpustek 40 dni vsem, ki ob Marijinih praznikih pobožno obiščejo to cerkev, se skesano spovedo in vredno prejmejo sv. obhajilo.²¹

pod Šmarno goro, v Zgornjih in Spodnjih Pirničah ter v Hrašah krstno in pogrebno pravico. Cf. Milko Kos in Josip Žontar, Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvicah 12. stoletja, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, let. 20, 1939, str. 236–243.

¹⁶ Cf. Karl Kovač, Ein Zehentverzeichnis aus der Diözese Aquileja von Jahre 1296, v: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, let. 30, 1909, str. 634.

¹⁷ Jan Sobieslav Moravski, sin moravskega grofa, je bil oglejski patriarh od 13. junija 1388 do smrti 12. oktobra 1394, pred tem je bil škof v Litomyšlu (1380–1388) in tudi olomuški nadškof (1387–1388); cf. Konrad Eubel, Hierarchia catholica medii aevi. Sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta. Regensburg, 1913, str. 99, 318, 376 (odslej Eubel I).

¹⁸ Cf. Ignacij Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant, 4. del, Celje, 1880–1881, str. 13–15.

¹⁹ Cf. Janez Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Pražupnija Mengeš, v: Acta Ecclesiastica Sloveniae, let. 12, 1990, str. 90.

²⁰ Ottobon Robari de Razzi je bil oglejski patriarh od 29. aprila 1302 do smrti 13. januarja 1315; cf. Eubel I., str. 99.

²¹ NŠAL, Zbirka listin, 1314 IV. 16., Videm; cf. Josip Novak, Šmarna gora, Ljubljana, 1928, str. 41 (odslej Novak).

V že omenjeni listini z dne 3. maja 1403 je v Portugruaru oglejski patriarh Anton Panciera²² podelil obiskovalcem župniške (sic!) cerkve svete Device Marije na Šmarni gori (*parochialis ecclesia sanctæ Mariæ Virginis in Kallemberg*) odpustek 40 dni na določene dni v letu, in sicer na božič, na novo leto, na dan sv. treh kraljev, na velikonočne praznike, na vnebohod, na binkošne praznike, na telovo, na god sv. Janeza Krstnika, ob vseh Marijinih praznikih, ob godovih vseh apostolov in vse nedelje štiridesetdnevnega posta, če tej cerkvi kaj dobrega store in se za odpustke vredno pripravijo.²³

Dne, 14. maja 1411, je podelil v Celju nadškof Janez iz Sultanije v Perziji obiskovalcem in dobrotnikom cerkve prečastite Device Marije na Šmarni gori (*ecclesia gloriosissime Virginis Marie in monte Kollenperg*) odpustek 100 dni za vsako nedeljo skozi vse leto, vse zapovedane praznike in vse Marijine praznike in njih osmine, če se zanje vredno pripravijo.²⁴ O sami listini smo govorili že uvodoma, o nadškofu Janezu pa obširneje v nadaljevanju.

Dne, 22. marca 1475, so podelili v Rimu kardinali Filip,²⁵ Angel,²⁶ Jernej,²⁷ Jakob,²⁸ Janez Kr-

stnik,²⁹ Filip,³⁰ Štefan,³¹ Anton Jakob,³² Frančišek³³ in Janez³⁴ cerkvi blažene Device Marije na Šmarni gori (*ecclesia Beatæ et gloriosæ Mariæ Virginis in monte Colemberg*) v župniji sv. Marjete v Vodicah odpustek 100 dni na določene dni v letu, in sicer na praznik Marijinega vnebovzeta, apostolov sv. Filipa in Jakoba, na praznik najdenja sv. križa in na god sv. Florijana.³⁵

Dne, 22. junija 1499, je Sebastijan Nascim-benus, škof v Konavljah v južni Dalmaciji v letih 1494–1512, generalni sufragani in vizitator oglejskega patriarha, z dovoljenjem ljubljanskega škofa Krištofa Rauberja nanovo posvetil cerkev prečastite Device Marije na Šmarni gori (*ecclesia gloriosissime Virginis Mariæ in monti vulgariter nuncupato Collenpergk*) in dva oltarja, oltar sv. Ahacija in tovarišev mučencev, v katerega vloži relikvije sv. Ahacija in sv. Žige, kralja mučencev, ter oltar sv. Barbare z vloženimi relikvijami sedmih bratov in 11.000 devic in mučenic. Ob tem je podelil odpustek 40 dni vsem, ki bodo skesani in spovedani obiskali cerkev na obletnico njene posvetitve in ob patrocinih cerkve in vseh njenih oltarjev, če se bodo pobožno udeležili sv. maše ali druge službe božje

22 Anton Panciera iz Portugruara je bil oglejski patriarh od 27. februarja 1402 (pred tem je bil 10 let škof v Concordiji, danes se škofija imenuje Concordia-Pordenone) do 28. februarja 1418; cf. Eubel I, str. 99. Dne 6. junija 1411 ga (proti)papež Janez XXIII. imenuje za kardinala, in sicer postane naslovni kardinal-duhovnik pri sv. Suzani; 13. marca 1431 je postal škof v Tusculumu (današnjem Frascatiju) v italijanski pokrajini Lazio; umrl je 3. julija 1431 v Rimu; cf. Eubel I, str. 32.

23 NŠAL, Zbirka listin, 1403 V. 3., Portugruaro; cf. Novak, str. 120–121.

24 NŠAL, Zbirka listin, 1411 V. 14., Celje; cf. Novak, str. 121.

25 Filipa Calandrinija (†1476), bolonjskega škofa (1447–1476), imenuje za kardinala leta 1448 papež Nikolaj V.; 1475. je naslovni kardinal-škof Porta in sv. Rufine; cf. Konrad Eubel, Hierarchia catholica medii ævi. Sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta. Regensburg, 1914, str. 11 (odslej Eubel II).

26 Angela de Capranicana (†1478), škofa v Rietiju (1450–1469 in 1477–1478), imenuje za kardinala leta 1460 papež Pij II.; 1475. je naslovni kardinal-škof Palestrine; cf. Eubel II, str. 13.

27 Jerneja Roveralla (†1476), ravenskega nadškofa (1445–1475), imenuje za kardinala leta 1461 papež Pij II.; v začetku leta 1475 si kot naslovni kardinal-duhovnik pri sv. Klemnu izgovori letnih 1000 fl. pokojnine in prepusti nadškofijo svojemu nečaku Žižmundu; cf. Eubel II, str. 13.

28 Jakoba Amanatija (†1479), pavijskega škofa (1460–79), imenuje za kardinala leta 1461 papež Pij II.; 1475. je naslov-

ni kardinal-duhovnik pri sv. Krizogonu, 1477. pa je postal naslovni kardinal-škof na Frascati; cf. Eubel II, str. 14.

29 Janeza Krst. Zena (†1501), cistercijana, imenuje za kardinala leta 1468 papež Pavel II.; 1475. je naslovni kardinal-duhovnik pri sv. Anastaziji, 1479. pa je postal naslovni kardinal-škof na Frascati; cf. Eubel II, str. 15.

30 Filipa de Levisa (†1475), nadškofa v francoskem Arlesu (1463–1475), imenuje za kardinala leta 1473 papež Sikst IV.; 1475. je naslovni kardinal-duhovnik pri sv. Marcellinu in Petru; cf. Eubel II, str. 16.

31 Štefana Nardinija (†1484), milanskega nadškofa (1461–1484), imenuje za kardinala leta 1473 papež Sikst IV.; 1475. je naslovni kardinal-diakon pri sv. Adrijanu, 1476. pa je postal naslovni kardinal-duhovnik pri sv. Mariji preko Tibere; cf. Eubel II, str. 17.

32 Antona Jakoba Venierja (†1479), škofa v španski Cuenci (1469–1479), imenuje za kardinala leta 1473 papež Sikst IV.; 1475. je naslovni kardinal-diakon pri sv. Vidu in Modestu, 1476. pa je postal naslovni kardinal duhovnik pri sv. Klemnu; cf. Eubel II, str. 17.

33 Frančiška Gonzaga (†1483) imenuje za kardinala leta 1461 papež Pij II.; 1475. je naslovni kardinal-diakon pri sv. Mariji novi; cf. Eubel II, str. 14.

34 Janeza de Michaelisa (†1503) imenuje za kardinala leta 1468 papež Pavel II.; 1475. je naslovni kardinal-diakon pri sv. Angelu na Ribjem trgu, 1484. postane naslovni kardinal-duhovnik pri sv. Marcelu, marca 1491 naslovni kardinal-škof v Albanu, septembra istega leta naslovni kardinal-škof v Palestrini in 1492. naslovni kardinal-škof Porta in sv. Rufine; cf. Eubel II, str. 15.

35 NŠAL, Zbirka listin, 1475 III. 22., Rim; cf. Novak, str. 121.

ali bodo kadarkoli prišli tja iz pobožnosti in pripevali kaj za cerkveno opravo, potrebno pri službi božji. Listina je bila izdana na Šmarni gori.³⁶

Dne, 2. julija 1673, je ljubljanski škof Jožef grof Rabatta posvetil veliki oltar v čast Mariji vnebovzeti in vanj položil relikvije mučencev Dionizija, Aleksandra in Demetrije. Posvetil je tudi šest stranskih oltarjev. Na evangelijski strani prvi oltar Marijinega oznanjenja z relikvijami mučencev Maura, Celsa in Vivijane; drugi oltar sv. Florijana in Ahacija z relikvijami mučencev Leontija, Hipolita in Felicite ter tretji oltar v čast sv. Katarine in Barbare z vloženimi relikvijami mučencev Leonarda, Mavricija in Justa. Na listni strani pa je posvetil prvi oltar v čast sv. Miklavža, v katerega je vložil relikvije sv. Servacija, Lamberta in Malahije, drugi oltar sv. Ane z relikvijami sv. Ciprijana, Fortunata in Teodore ter tretji oltar v čast sv. križu z relikvijami sv. Krištofa, Mavricija in Anastazije. Ob tem je podelil za dan posvečenja odpustek enega leta, za obletnico posvečenja, ki naj se obhaja v nedeljo po prazniku apostolov sv. Petra in Pavla, pa odpustek 40 dni vsem, ki bodo obiskali to cerkev.³⁷

Za konec omenimo še breve papeža Klemna X., izdano v Rimu 11. septembra 1675. Papež je podelil romarjem k cerkvi blažene Device Marije na Šmarni gori (*ecclesia B. M. Virginis in Khallenberg*) odpustek 20 dni na praznike in godovne dneve, ki jih bo določil ordinarij. Škof je 20. novembra istega leta izbral praznik Marijinega oznanjenja, torek po veliki noči, god sv. Filipa in Jakoba, praznik najdenja sv. križa, god sv. Florijana, binkoštni ponedeljek, god sv. Ahacija, sv. Janeza Krstnika, sv. Ane, veliki šmaren, mali šmaren in roženvensko, tj. prvo nedeljo v oktobru.³⁸

Čas treh papežev

Ko je papež Bonifacij VIII. 18. novembra 1302 objavil bulo *Unam sanctam*, v kateri je poudaril, da ima rimskokatoliška Cerkev v rokah duhovno in svetno oblast – prvo izvršuje sama, drugo izvršujejo vladarji, ki so pri tem podvrženi razsodbi papeža –, je prišel v spor s francoskim kraljem

Filipom Lepim, ki je za državo zahteval popolno suverenost svetne oblasti. Po Bonifacijevi smrti je vpliv Francije na papeštvo naraščal, v kardinalskem zboru je bilo vedno več Francozov in papež Klemen V. (Francoz Bertrand de Goth) (1305–1314) je ostal kar v Franciji in si za sedež izbral Avignon. Tu je vladalo še šest njegovih naslednikov, vsi so bili Francozi, dokler se ni 1377. zadnji med njimi, Gregor XI. (Pierre Roger de Beaufort) vrnil v Rim, kjer je naslednje leto tudi umrl. S tem se je končalo sedem desetletij »avignonske sužnosti«, ko so bili papeži pod močnim pritiskom francoskih kraljev.

Kardinali so se po 75 letih spet zbrali v konklavu v Rimu. Od zbora, v katerem so imeli večino Francozi, je razdražena množica, ki je grozila tudi z orožjem, zahtevala, da za novega papeža izbere Rimljana ali vsaj Italijana. Pod pritiski se je kardinalski zbor aprila 1378 hitro odločil za Bartolomeja Prignana iz Neaplja, ki si je nadel ime Urban VI. Kmalu po ustoličenju se je vihravo in z nepremišljenimi potezami lotil nereda in zlorab v vodstvu Cerkve. Tudi do kardinalov je bil neprizanesljiv in v posameznih primerih zelo grob. Nasprotovanja med njim in kardinali so kmalu prerasla v upor. Vsi francoski kardinali, ki so se jim pridružili tudi italijanski, so odšli v Anagni, od koder so vsemu krščanskemu svetu poslali sporočilo: »*Zaradi oboževanega nasilja rimske sodrge se v konklavu niso mogli svobodno odločati, zato razglašajo izvolitev Urbana VI. za neveljavno.*« Konec poletja 1378 so izvolili drugega papeža, ženevskega kardinala Roberta, ki si je izbral ime Klemen VII. Klemen VII. se je takoj odpravil v Avignon. Cerkev je imela dva papeža, rimskega in avignonskega. Začel se je »zahodni razkol« (shizma), ki je trajal skoraj štiri desetletja (1378–1417). V Rimu so po smrti Urbana VI. sledili papeži Bonifacij IX. (1389–1404), Inocent VII. (1404–1406) in Gregor XII., v Avignonu pa je Klemna VII. leta 1394 nasledil Benedikt XIII. Razkol je v celoten krščanski svet vnesel nepopisno zmedo; nihče ni vedel, kdo je pravi papež. Pariška univerza je kot nesporna avtoriteta pripravila tri predloge: oba papeža naj se odpovesta naslovu, kardinali pa naj izvolijo novega papeža; nepristransko sodišče naj odloči, kateri od obeh je zakoniti papež, pri čemer je seveda drugi avtomatično odstavljen; v primeru, da se ne bi bilo možno ravnati po katerem od prvih dveh predlogov, naj zadevo razreši koncil.

36 NŠAL, *Zbirka listin*, 1499 VI. 22., *Šmarna gora*; cf. Novak, str. 47 in str. 121.

37 NŠAL, *Zbirka listin*, 1673 VI. 2., *Ljubljana*; cf. Novak, str. 50 in str. 121.

38 NŠAL, *Zbirka listin*, 1675 IX. 11., *Rim*.

Tako je bil 25. marca 1409 v Pisi sklican koncil.³⁹ Oba papeža sta seveda koncilu nasprotovala in nista hotela odstopiti, prišlo pa je 24 kardinalov z obeh strani (rimske in avignonske), štirje patriarhi, deset nadškofov, 79 škofov, 116 škofov je poslalo svoje predstavnike, prispelo je tudi 128 opatov in priorjev, predstavniki številnih redov, teologi in pravniki 13 evropskih univerz ter poslanci številnih knezov. Med številnimi udeleženci koncila je bil tudi že omenjeni nadškof Janez iz perzijske metropolije Sultanije. Zbrani so oba papeža razglasili za »splošno znana razkolnika in zakrknjena heretika« ter ju odstavili in izobčili iz Cerkve. Dokument je podpisalo 213 koncilskih očetov. Triindvajset kardinalov, ki so 15. junija vstopili v konklave, je 26. junija za novega papeža izvolilo frančiškana, milanskega nadškofa in kardinala Petra Philargosa, ki se je imenoval Aleksander V. in je bil po rodu s Krete. Večji del krščanskega sveta (Francija, Anglija, Portugalska, Češka, Prusija, nekatere nemške dežele in grofija Venaissin) je sprejel Aleksandra, a Neapelj, Poljska, Bavarska in del Nemčije so se še naprej pokoravali rimskemu papežu, Španija in Škotska pa avignonskemu. Aleksander V., ki je vladal le nepolnih enajst mesecev, je umrl v Bologni 3. maja 1410.

Takoj je bil sklican konklave in že 17. maja je bil za njegovega naslednika izbran Baltazar Cossa, Janez XXIII. Baltazar Cossa⁴⁰ se je rodil v bogati neapeljski družini ok. 1367 in je bil v mladosti vojščak, morda celo pirat. Kot bolonjskega naddiakona ga je papež Bonifacij IX. 27. februarja 1402 imenoval za kardinala.⁴¹

Novi nemški kralj Sigismund Luksemburški, ki je pred izvolitvijo leta 1411 moral obljubiti, da se bo zavzemal za edinost Cerkve, je za sklic novega koncila pridobil papeža Janeza XXIII., ki je računal, da ga bo koncil potrdil kot edinega papeža. Pa je koncil, ki je potekal v Konstanci od novembra

Grobnica protipapeža Janeza XXIII. (Baltazarja Cossa) je edina grobnica v znameniti krstilnici na Piazza Signoria v Firencah in je delo Donatella in Michelozza.

1414 do aprila 1418, najprej, 29. maja 1415, odstavil prav njega;⁴² rimski papež se je po pogajanjih naslovu sam odpovedal, avignonskega pa so skoraj v celoti izolirali od Cerkve. Ko je bil papeški prestol končno izpraznjen, so se 8. novembra 1417 začele volitve papeža in po treh dneh se je večina odločila za Odda Colonna, Martina V. Odstavljeni Cossa je bil 23. junija 1418 imenovan za naslovnega kardinala-škofa v Tusculumu, kmalu za tem, 22. novembra 1419, pa je umrl in je pokopan v krstilnici v Firencah.

Janez, nadškof vsega Orienta

Nadškofijo s sedežem v Sultaniji je 1. aprila 1318 ustanovil papež Janez XXII.⁴³ Ker je tega leta z bulo *Redemptor mster* nanovo razdelil misijonarstvo v Aziji med frančiškane in dominikance – severno Azijo je dodelil manjšim bratom (frančiškanom), južno pa redu pridigarjev (dominikancem) –, ne preseneča, da je za prvega nadškofa v Sultaniji imenoval dominikanskega misijonarja Frančiška iz Perugie. Krščanska skupnost v Sultaniji je ok. leta 1330 štela med 500 in 600 duš. Nadškofijo, ki je delovala vse do leta 1425, so ves čas vodili dominikanci. V okviru metropolije v Sultaniji so bile tudi sufraganske škofije Tabriz, Dakhar-

39 Koncil v Pisi, potekal je med 25. marcem in 7. avgustom 1409, ni bil sklican v skladu s cerkvenimi predpisi (ni ga sklical papež) in danes ne šteje v vrsto vesoljnih cerkvenih zborov, vendar so preko raznih pravnih pomislekov šli zelo širokosežno, saj so po 30-letnem razkolu za vsako ceno želeli najti izhod.

40 Več o njegovem življenju cf. François-Charles Ugnet, Giovanni XXIII, antipapa, v: Dizionario Biografico degli Italiani, let. 55, Rim 2000, str. 621–627.

41 Postal je naslovni kardinal-diacon pri sv. Evstahiju; cf. Eubel I., str. 26.

42 Med drugim so mu bili med koncilom v Konstanci izrečeni tudi očitki sodomije; cf. Heinrich Finke, Johannes Hollnsteiner, Hermann Heimpel, Protokolle der Zeugenverhöre über die Anklagen gegen Johann XXIII, 1415 Mai 13–23, v: Acta concilii Constanciensis, let. 4, Münster, 1928, str. 758–891.

43 Jacques Duèze, kot je bilo njegovo pravo ime, se je v mladosti šolal pri dominikancih in je bil po več kot dvoletni vakanci, ki je nastala 1314 po smrti papeža Klemna V., izvoljen v konklavu v Lyonu 7. avgusta 1316. Umrl je 4. decembra 1334 v Avignonu, kjer je bil takrat papeški sedež.

rakan in Maragheh v Iranu, Savastopol (in morda tudi Balaklava) na polotoku Krim v današnji Ukrajini, Akhaltsikhe in Tbilisi v Gruziji, Nachičevan v Azerbajdžanu, Sivas v Turčiji, Samarkand v Uzbekistanu in Quilon na jugozahodni obali Indije.

Mesto Sultanijo (Sulṭāniyya, Soltaniyeh, Soldania), ki je ležalo v provinci Zanjān, približno 240 km severozahodno od Teherana, je konec 13. stoletja kot svojo poletno rezidenco zgradil Arghun (*1258, †1291), četrti mongolski ilkan (tj. »podrejeni« kan) v Perziji. Leta 1304 je postal osmi ilkan njegov sin Öljeitü (*1280, †1316), ki je 1307. prestolnico ilkanskih vladarjev iz Tabriza (še pred tem je bila prestolnica v Marghehu) premestil v Sultanijo.⁴⁴ Tu je v letih 1302–1312 zgradil znameniti mavzolej, kjer je pokopan. To je danes pravzaprav vse, kar je še ostalo od tega mesta. Čeprav je Öljeitü po zaslugi matere Buluqhan Khatan sprejel krščansko vero in bil krščen v Nikolaja, je že v mladosti prestopil v budizem in kasneje sprejel najprej sunitski in končno 1310. šiitski islam in se preimenoval v Mohameda Khudabanda. Sultanija je bila prestolnica ilkanata do konca njihove vladavine ok. leta 1353. Konec 14. stoletja (po letu 1380) jo je zavzel zadnji veliki kan Timur Lenk (»Šepajoči«) (*1336, †1405), a je v 16. stoletju ponovno postala sedež perzijskih kraljev, in sicer vse do šaha Abbasa Velikega (*1571, †1629), ki je sedež vlade dokončno prestavil v Isfahan.

Sultanijo je na svojem potovanju v Indijo in na Kitajsko leta 1318 obiskal frančiškan Odorik iz Pordenona. To popotovanje je po Odorikovem spominu leta 1330 v Padovi zapisal menih Viljem iz Solagne: »Iz Tabriza sem pripotoval v mesto Sultanija, kjer ima perzijski vladar svojo letno rezidenco, a se pozimi preseli v drugo mesto ob Kaspijskem morju. Sultanija je veliko mesto, toda zelo mrzlo, saj leži v hribovitem svetu, trgovsko razvito in z obiljem dobre vode. Od tam sem s karavano trgovcev nadaljeval pot proti Zgornji Indiji.«⁴⁵ O mestu izvemo

nekaj več tudi iz potopisa Ambrozija Contarinija, ambasadorja Beneške republike, ki se je tam nahajal septembra 1473: »Iz Tabriza smo s perzijskim svetovalcem odpotovali 22. septembra v družbi velikega števila trgovcev in ostalih popotnikov, ki so izkoristili prednost takšnega potovanja in se tako zaščitili pred plenjenjem upornikov. Dežela, po kateri smo sedaj potovali, je bila pretežno ravninska, z redkimi griči, in tako suha, da smo drevesa opazili le ob rečnih bregovih in v redkih vaseh, kjer smo kupovali vse potrebno za našo pot. Zaradi sonca in velike vročine smo sredi dneva vedno počivali. Tako smo v Sultanijo prispeli 27. septembra. Prikazalo se nam je lepo mesto, obdano z obzidjem in obrambno trdnjavo. Tam smo videli troje prefinjeno izdelanih bronastih damaščanskih vrat, najlepših, kar sem jih kdaj videl in ki so morala stati veliko denarja. Mesto Sultanija leži na planoti ob vznožju strmih in prepadnih gora, katerih prebivalci se pozimi, da preživijo hud mraz, premaknejo v nižine. Tu smo ostali tri dni in 30. septembra nadaljevali pot.«⁴⁶

Leta 1398⁴⁷ je postal nadškof v Sultaniji dominikanski misijonar Janez (*Iohannis archiepiscopi Soltamensis*), ki je bil pred tem škof v azerbajdžanskem Nachičevanu. Ker je bil Janez po rodu Italijan, ga verjetno ne gre enačiti s Francozom Jeanom Gailfontainom (*Galonifontibus*), ki je od leta 1397⁴⁸ opravljal funkcijo škofa v Nachičevanu.

Za poznavanje etnične slike jugovzhodne Evrope, oziroma tistih delov, ki so bili pod Turki, kakor tudi Male Azije in sosednjih območij v začetku 15. stoletja, je zelo pomembno njegovo delo z naslovom *Libellus de notitia orbis* iz leta 1404.⁴⁹

⁴⁶ Cf. Robert Kerr, *General History and Collection of Voyagers and Travels, Arranged in Systematic Order*. 2. del, 1. knjiga: *History of the Discoveries of the Portuguese along the Coast of Africa, and of their Discovery of and Conquests in India, from 1412 to 1505*. 2. poglavje: *The Journey of Ambrose Contarini, Ambassador from the Republic of Venice, to Uzun-Hassan, King of Persia, in the years 1473, 4, 5, and 6; written by himself*. Edinburg, 1824, str. 83.

⁴⁷ Omenja se datum 26. avgust 1398; cf. Eubel I, str. 457.

⁴⁸ Cf. Eubel I, str. 345.

⁴⁹ Cf. Folker Reichert, *Johannes von Soldania. Ein persischer Erzbischof in österreichischen Handschriften*, v: *Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde*, let. 26, 1999, str. 356–364 (odslej Reichert, Johannes von Soldania) in starejšo literaturo: Anton Kern, *Der »Libellus de notitia orbis« Iohannes' III. (de Galonifontibus?) O. P., Erzbischofs von Sulthanyeh*, v: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, let. 8, 1938, str. 82–123; Michael Bihl, *Excerpta de Missionibus Fratrum Minorum e »Libello de notitia*

Ilkan Öljaitü je v Sultaniji, prestolnici ilkanskih vladarjev, v letih 1302–1312 zgradil znameniti mavzolej (v ozadju), kjer je pokopan in kar je danes, poleg grobnice sultana Chelebi Oghluja iz leta 1330 (v ospredju), pravzaprav vse, kar je ostalo od tega lepega perzijskega mesta (foto: Robert Byron, 1933–34).

Tekst se je ohranil v kar nekaj prepisih.⁵⁰ Kot zanimivost pa naj omenimo, da se v njem tudi prvič uporablja izraz »cigani« (*Cigani, Cigonii, Cyngani, Cingharii*) za t. i. »faraonovo ljudstvo« (*populus Pharaonis*).⁵¹

Nadškof Janez iz Sultanije je bil, kot neke vrste sel in poslanec kana Timurja Lenka (njegovo sliko je vedno nosil s seboj), predvsem posrednik med Vzhodom in Zahodom in je veliko potoval po

Evropi,⁵² predvsem po letu 1402, ko je kan Timur Lenk pri Angori (Ankari) porazil turškega sultana Bajazita I. in zaustavil turško širitev ter za pol stoletja obvaroval Konstantinopol pred Turki. S svojo košato belo brado v maniri duhovništva grškega obreda je na evropskih dvorih deloval zelo eksotično. Leta 1403 je bil nadškof Janez v Benetkah, Genovi, Milanu in v Parizu, kjer ga je sprejel francoski kralj Karel VI. Blazni; leta 1404 je bil v Valenciji, naslednje leto na gradu Hertford v Angliji in v nemškem Heidelbergu, kjer ga je 5. julija nemški kralj Rupert I. imenoval za dvornega palatinskega grofa (*sacri lateranensis palatii comes*).⁵³ V prvi polovici leta 1407 je bil ponovno v Benetkah, naslednje leto, med 1. in 18. septembrom, pa v Pisi. Nato je odšel na misijonsko misijo v Konstantinopol in v kneževino Vlaško. Kot »nadškof vsega Orienta« (*archiepiscopus totius Orientis*) – tako je sam sebe imenoval – se je med 2. aprilom in 3. majem 1409,

orbis« a fr. Iohanne de Galonifontibus O. P., archiepiscopo Soltaniensis, an. 1404 scripto, v: Archivum Franciscanum Historicum, let. 31, 1938, str. 540–550; Raymond Loenertz, Évêques dominicains des deux Arménies, Archivum Fratrum Praedicatorum, let. 10, 1940, str. 258–268 (odslej Loenertz).

⁵⁰ V dveh različicah je ohranjen v Javni knjižnici v Baslu (A V 25 in E III 17), v Univerzitetni knjižnici v Gradcu (Ms. 1221), v Samostanski knjižnici v Klosterneuburgu (CCL 1099), v Univerzitetni knjižnici v Leipzigu (Ms. 1225) in v Škofjski knjižnici v St. Pöltnu (Ms. 63).

⁵¹ Cf. Folker Reichert, *Cigani sive populus Pharaonis. Bemerkungen zum lateinischen Erstbeleg*, v: Anita Awosusi (urednica), *Stichwort: Zigeuner. Zur Stigmatisierung von Sinti und Roma in Lexika und Enzyklopädien*, Heidelberg, 1998, str. 159–166.

⁵² Cf. Reichart, *Johannes von Soldania*, str. 353–355.

⁵³ Cf. Joseph Chmel, *Regesta chronologico-diplomatica Ruperti regis Romanorum, Auszug aus den im k. k. Archive zu Wien sich befindenen Reichsregistraturbüchern vom Jahre 1400 bis 1410, mit Benutzung der gedruckten Quellen*, Frankfurt, 1834, šte. 2001.

kot že rečeno, udeležil tudi koncila v Pisi. Leta 1410 ga je pisanski papež Janez XXIII. imenoval za nadškofa v Khanbaliq (»kanovi veliki rezidenci«), kar je staro mongolsko ime za današnje mesto Peking. Ob koncu leta 1410 je nadškof obiskal Bologno in maja 1411 ga je pot zanesla tudi v Celje. Kasneje ga zasledimo le še 12. februarja 1412 v ukrajinskem Lvovu, potem pa se je za njim izgubila vsaka sled.⁵⁴

Usoda poveže ogrskega kralja in celjskega grofa

Po turški zmagi nad srbsko vojsko v bitki na Kosovem polju leta 1389 in štiri leta pozneje še z zavzetjem Nikopolja ob Donavi, začasne rezidence bolgarskega carja Ivana Šišmana, se je meja med islamom in krščanstvom pomaknila proti Ogrskemu kraljestvu in kralj Sigismund Luksemburški je postal vojaško zelo pomemben v obrambi pred Turki. Leta 1394 je papež Bonifacij IX. kljub svojemu že omenjeno nezavidljivemu položaju ob politični razdeljenosti razglasil novo križarsko vojno proti Turkom. V združeni francosko-ogrski vojski pod vodstvom vojvode Janeza Neverskega in kralja Sigismunda so sodelovali tudi slovenski vojščaki, ki jih je vodil celjski grof Herman II. Križarji so se s turško vojsko pod poveljstvom sultana Bajazita I. spopadli v odločilni bitki 25. septembra 1396 pri Nikopolju ob Donavi v Bolgariji.

Krščanske sile so bile v tej bitki razbite in poraženemu Sigismundu je grof Herman II. rešil življenje.⁵⁵ Ta mu je v zahvalo naslednje leto podelil mesto Varaždin in gospostvi Vinico in Vrbovec ter čez dve leti še dedno grofijo Zágorje. Po povratku na Ogrsko je uporno plemstvo kralja ujelo in ga leta 1401 zaprlo. Herman II. ga je ponovno rešil, tokrat iz ujetništva. Po osvoboditvi se je ovdovel Sigismund, žena Marija mu je umrla že leta 1395, zaročil z Barbaro Celjsko,⁵⁶ najmlajšo Hermanovo hčerjo. Natančen datum poroke ni znan, vendar domnevajo, da je bila okoli božiča leta 1405, in gotovo pred 28. decembrom. Sicer pa je bil Herman II. bratranec prve Sigismundove žene Marije, hče-

⁵⁴ Loenertz, str. 263 in 267.

⁵⁵ Cf. Elizabeta Hriberšek Balkovec, *Bitka pri Nikopolju: bitka, v kateri je Herman II. Celjski rešil kralju življenje*, v: *Slovenska vojska*, let. 2, šte. 72, 1994, str. 24–25.

⁵⁶ Cf. Rolanda Fugger Germadnik, *Podobe Barbare Celjske (?1394–1451) v slovenskem zgodovinopisju*, v: *Aleksander Žižek (urednik), Ženske skozi zgodovino, Ljubljana, 2004*, str. 37–48.

Kralj Sigismund Luksemburški in kraljica Barbara Celjska na poti v katedralo med koncilom v Konstanci (Ulrich Richental, *Chronik des Konzils von Konstanz*, okr. 1470, Avstrijska narodna knjižnica na Dunaju, kodeks šte. 3044, fol. 44v).

re Elizabete Kotromanić in Ludvika Anžujškega, saj je bila Hermanova mati Katarina Kotromanić starejša sestra Marijine matere Elizabete. Ko v letu Barbarine poroke Herman II. pridobi še Medmurje s Čakovcem, ga Sigismund imenuje za slavonskega in hrvaško-dalmatinskega bana. Tako je Herman II. postal kraljev zastopnik z močjo regenta v celotnem hrvaškem kraljestvu.

V Celju se je torej sultanijski nadškof Janez mudil v prvi polovici maja 1411. Tam se je prav gotovo srečal tudi z grofom Hermanom II., dobrim prijateljem ogrskega in tisti čas tudi že nemškega kralja Sigismunda Luksemburškega, udeležencem križarskih bojov proti Turkom in podpornikom pisanskega papeža Janeza XXIII. Ob tej priliki je bila spisana obravnavana listina, morda le kot znak nadškofovega spoštovanja do grofa ali pač poplačilo kakšne grofove usluge nadškofu. Da je bila izbrana prav cerkev na Šmarni gori pa tudi ne preseneča, saj smo že omenili, da je oglejski patriarh leta 1393 patronat nad župnijo v Vodicah in s tem tudi njeno podružnico na Šmarni gori predal grofu Hermanu

II. Celjskemu. Po drugi strani pa so imeli Celjski v vaseh okoli Šmarne gore tudi številne podložnike gospostva Smlednik. Smlednik sta že leta 1328 brata Ulrik in Henrik Svibenjsko-Planinska kot alod zastavila oz. prodala Hermanovemu dedu Frideriku Žovneškemu za kar 1012 mark srebra.⁵⁷ Celjski grofje niso nato Smlednika, ki je bil do pridobitve ortenburških gospostev na Gorenjskem leta 1420 njihov glavni center gorenjskih posesti, izgubili vse do izumrtja v letu 1456.

Zusammenfassung

DER ERZBISCHOF AUS PERSIEN ERTEILT IN CILLI WALLFAHRERN AUF DEN GROSSGALLENBERG EINEN ABLASS

Die Urkunde von Erzbischof Johannes aus Soldania, verfasst in Cilli im Jahre 1411

Am 14. Mai 1411, im ersten Jahr des Pontifikats von Papst Johannes XXIII., erstellt der persische Erzbischof Johannes von Soldanien (Sultaniyya) in Cilli/Celje eine Urkunde, in welcher er den Wunsch äußert, dass die Gläubigen möglichst oft die Kirche der Seligen Jungfrau Maria auf dem Großgallenberg/Šmarna gora besuchen mögen und Maria dort auf ewiglich verehren. Allen Sündern, die mit reuigem Herzen die Kirche an einem Sonntag oder an einem vorgegebenen Feiertag sowie an den Marienfesten mit anschließender Oktave besuchen, erteilt der Erzbischof im Auftrage des Allmächtigen Gottes und der Seligen Aposteln Petrus und Paulus einen Hunderttägigen Ablass.

Aus dieser Urkunde ergeben sich einige interessante Fragen: Weshalb ist das Jahr 1411 das erste im Pontifikat von Johannes XXIII.? Weshalb wurde die Urkunde in Cilli verfasst? Weshalb wird der Ablass durch einen persischen Erzbischof erteilt? Um auf diese Fragen Antwort geben zu können, ist es notwendig, die Urkunde in einem größeren zeitlichen sowie geografisch-politischen Kontext zu betrachten.

Im Jahre 1411 erreichte das große abendländische Schisma seinen Höhepunkt und der römisch-katholischen Kirche standen gar drei Päpste vor: In Rom war dies Papst Gregor XII., in Avignon der Gegenpapst

Benedikt XIII. und in Pisa der Gegenpapst Johannes XXIII. Der Großteil der christlichen Welt – darunter auch der römisch-deutsche König Sigismund von Luxemburg – stand hinter Johannes XXIII.

Der Vorgänger von Johannes XXIII., Papst Alexander V., wurde im Jahre 1409 durch ein Konzil in Pisa gewählt. Unter den zahlreichen Bischöfen, die am Konzil teilnahmen, befand sich auch Erzbischof Johannes aus Soldanien. Johannes war Italiener von Geburt, verbrachte aber mehrere Jahre als dominikanischer Missionar im nahen und mittleren Orient und verstand sich in seinen späteren Jahren als Mittler zwischen Westeuropa, dem byzantinischen Osten sowie dem Reiche Timurs in Zentral- und Vorderasien.

König Sigismund von Luxemburg verband eine tiefe Freundschaft mit dem Grafen Hermann II. von Cilli. Als Sigismund im Jahre 1396 am Kriegszug gegen die Türken teilnahm, hatte sich ihm auch Hermann II. von Cilli angeschlossen und ihm in der Schlacht von Nikopolis in Bulgarien, die auch als letzter Kreuzzug bezeichnet wird, das Leben gerettet.

Bei der Rückkehr nach Ungarn wird Sigismund im Jahre 1401 durch aufständische Adlige festgesetzt und wiederum durch Hermann II. gerettet. Nach seiner Freilassung verlobt sich Sigismund mit Barbara von Cilli, der jüngsten Tochter von Hermann II., und heiratet sie um Weihnachten 1405.

Erzbischof Johannes von Soldanien, der sich selbst gerne als „Erzbischof des gesamten Ostens“ bezeichnete, ist, wie oben erwähnt, als Vermittler zwischen Ost und West viel in Europa umhergereist – bekannt sind seine Reisen nach Venedig, Genua, Mailand, Paris, Valencia, Hertford, Heidelberg, Pisa, Konstantinopel, Bologna, in die Walachei und nach Lemberg – und so führte ihn sein Weg im Mai 1411 auch nach Cilli. Dort stieß er wahrscheinlich auf Hermann II. von Cilli, der Teilnehmer am Kriegszug gegen die Türken und Sympathisant des Papstes in Pisa sowie ein guter Freund König Sigismunds war. Bei diesem Zusammentreffen wurde vermutlich auch die oben erwähnte Urkunde erstellt, entweder als Zeichen der Anerkennung des Bischofs gegenüber dem Grafen oder als Gegenleistung für eine Gefälligkeit des Grafen gegenüber dem Bischof. Dass gerade die Kirche auf dem Großgallenberg ausgewählt wurde, überrascht im Grunde nicht, hat doch der Patriarch von Aquilleia Johannes Sobieslaw schon im Jahre 1393 das Kirchenpatronat über die Pfarrei Wodiz/Vodice und damit auch die Filialkirche auf dem Großgallenberg Hermann II. von Cilli zu Nutzen überlassen.

⁵⁷ Dušan Kos, *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*, Ljubljana, 2005, str. 216.

Mitja Suncič

»Tudi lažje delo, če traja 13 ur in pol na dan, je prenaporno za nežna otroška leta in ubija duha«

K zgodovini otroškega dela v ljubljanskem guberniju

Otroško delo so začeli izkoriščati že v založniškem sistemu in manufakturah 18. stoletja, močnejše pa se je razširilo z mehanizacijo tekstilne industrije v 19. stoletju. Za podjetnike je bilo predvsem zaradi nižjih stroškov za delovno silo zelo mamljivo. Razpon plač je bil namreč med odraslimi moškimi, ženskami in otroki 4 : 2 : 1. Prav zaradi takega razpona in ob dejstvu, da so bile plače tudi sicer zelo nizke, pa je bila – če je hotela preživeti – v proizvodni proces prisiljena vstopiti celotna družina.¹

Tako kot v ostali Evropi tudi v Habsburški monarhiji v predmarčni dobi ne moremo govoriti o zakonodaji, ki bi bila posvečena izključno tovarniškim delavcem, saj se je ta pojavila šele v osemdesetih letih, tako kot tudi posebna zaščitna zakonodaja za delavke in odrasle delavce. Vendar pa je tako kot preostala Evropa (Anglija, Francija, Belgija ...) tudi Habsburška monarhija še pred letom 1848 izdala več zakonov in predpisov, ki so obravnavali otroško delo.²

Že Jožef II. je 20. novembra 1786 izdal cesarski odlok, ki je določal, da je potrebno v tovarnah zaposlene dečke in deklice v spalnicah ločiti, da sme v vsaki postelji ležati samo en otrok in ne štirje ali pet, da se morajo otroci enkrat na teden umiti in

počesati, da morajo vsakih osem dni dobiti sveže osebno perilo ter da jim je potrebno vsak mesec očistiti ležišča in zamenjati rjuhe. Za izvajanje določb so bili zadolženi okrožni uradi, krajevne oblasti in duhovščina, ki so morali o razmerah poročati na četrto leto. S tem dekretom se je v Habsburški monarhiji začela delavska zakonodaja.³

To problematiko je nato obravnaval tudi dekret študijske dvorne komisije z dne 18. februarja 1787, ki je ponovil določila omenjenega odloka Jožefa II. in poleg tega določil še, da se za tovarniško delo ne sme po nepotrebnem zaposlovati otrok, mlajših od devetih let.⁴ Vendar pa se ti predpisi niso upoštevali in so že konec stoletja prišli v pozabo.⁵ Kot bomo videli kasneje, se je skrb oblasti za tovarniške otroke ponovno obudila šele okoli leta 1840.

Drugi avstrijski osnovnošolski zakon, *Politična šolska ustava* iz leta 1805, je povzel in potrdil do tedaj izdana odloka o zaposlovanju otrok in strožje formuliral otroško šolsko obveznost ter jo dopolnil z odločbo o nedeljskih ponavljalnih šolah.⁶

1 Österreichische Industriegeschichte 1700 bis 1848, Wien 2003, str. 130.

2 J. H. van Zanten, Die Arbeiterschutzgesetzgebung in den europäischen Ländern, Jena 1902, str. 1–27.

3 Op. cit. str. 14, Vlado Schmidt, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem, Zgodovinski časopis 10-11, 1956/1957, str. 135.

4 Zanten, n. d., str. 14.

5 Schmidt, n. d., str. 136.

6 Op. cit. str. 136–137.

Zahteva po nedeljskih ponavljalnih šolah se sicer pojavlja že v *Splošni šolski naredbi*, prvem avstrijskem šolskem zakonu iz leta 1774. Le-ta je šolsko obveznost določil od začetka šestega do dvanajstega leta starosti. Starši bi morali po zakonu otroke v šolo pošiljati vsaj šest ali sedem let. Člen 15 Splošne naredbe je nalagal vajencem obiskovanje nedeljskega pouka.⁷ Obiskovali naj bi ga predvsem obrtniški in trgovski vajenci ob nedeljah in praznikih, 14 dni pred odpustitvijo pa bi morali pri krajevnem katehetu opravljati izpit, o katerem je ta izdal potrdilo. Brez tega naj jih ne bi smeli odpustiti iz ceha (*Zunft*) ali obrtniškega združenja (*Innung*). V primeru kršitve je bila predvidena denarna kazen. Mojster je bil ob prihodu vajenca v uk obvezan le-tega naznaniti okrajnemu katehetu. V šoli naj bi se učili branja, pisanja, računanja in verouka.⁸ Vendar pa je ta zahteva obvisela v zraku, saj so k mojstrom večinoma prihajali nepismeni vajenci in z njimi ni bilo kaj ponavljati.⁹ Marca leta 1815 je gubernij izdal novo okrožnico v zvezi z nedeljskimi šolami, ki je vsebovala veliko bolj natančna in konkretna navodila glede njihove organizacije: nedeljske šole naj se ustanovijo predvsem v mestih, trgih ter večjih krajih in tam, kjer že obstajajo navadne župnijske šole (*ordentliche Pfarrschulen*). Nedeljske šole so morali obiskovati vajenci rokodelcev, obrtnikov in tovarnarjev (*Fabrikanten*) oziroma vsi mladi, ki so v otroštvu zamudili redni pouk in redne šole ob delavnikih niso mogli več obiskovati. Pouk je vodil učitelj v navadnem razredu. Obstajala je tudi možnost napredovanja v višje razrede. Pouk je trajal celo šolsko leto. Potekal je vsako nedeljo popoldne in vsak praznik, razen za božič, veliko noč, binkošti in praznik svetega Rešnjega telesa. Glede na okoliščine pa so dopuščali tudi pouk ob sobotah ali v nedeljo dopoldne, še posebej v krajih, kjer so se otroci redkeje udeleževali popoldanske maše. Poučevali so branje, pisanje in računanje. Iz učilnice so nato šolarje odpeljali v cerkev k popoldanski maši in verouku.¹⁰

9. novembra naslednjega leta sta dvorna komisija za študijske zadeve in cesar uvedla obvezni ponavljalni pouk za otroke obeh spolov od dva-

najstega do petnajstega leta starosti (februarja leta 1838 so to dobo podaljšali do osemnajstega leta starosti).¹¹ Potekal naj bi v vsaki šoli, namenjen pa je bil otrokom in mladim, prestarim za redno šolanje. Pouk naj ne bi vseboval le ponavljanja že naučenega, ampak bi omogočal tudi nadaljnje izobraževanje. Glavni predmeti so bili branje, pisanje in računanje, vendar s poudarkom na njihovi uporabnosti v vsakdanjem življenju in poslovanju. Odločitev o tem, ali naj bo pouk ob sobotah ali nedeljah, ali naj poteka dopoldne ali popoldne in ali naj traja dve uri ali manj, je bila prepuščena okrajnemu duhovniku pod nadzorom lokalnega oblastva in okrajnega šolskega nadzornika. Ponavljalnega pouka so bili seveda oproščeni vsi mladi, ki so v tej starosti obiskovali kak drug šolski program (gimnazijo ali glavno šolo).¹² Vendar pa ta predpis tovarnarjev, ki so zaposlovali otroke, ni prizadel, saj so ob nedeljah tovarne večinoma mirovale.¹³

Dvorna pisarna je problem šolanja zaposlenih otrok skušala rešiti tudi z uvedbo tovarniških šol. Prvič se omenjajo v dekretu z dne 15. decembra 1809, v katerem piše, da so inšpekcije ugotovile, da mnogi otroci šole ne obiskujejo, ker so jih starši zaradi revščine primorani pošiljati na delo v tovarne. Poleg tega mnogi otroci ne obiskujejo nedeljskega pouka, verouka in maše. Zaradi tega je bilo vsem deželnim oblastvom (*Landesstelle*) naloženo, da poskrbijo za ustanovitev tovarniških šol, kjer bodo učitelji poučevali verouk, branje, pisanje in računanje, če pa tega niso zmožne storiti, naj tem otrokom omogočijo vsaj brezplačni dostop do nedeljskih šol.¹⁴

Konec tridesetih let 19. stoletja je, kot že rečeno, otroško delo ponovno prišlo v ospredje. Dvorna pisarna je v okviru kampanje o novi ureditvi tega vprašanja – le-ta je sicer potekala v celotnem cesarstvu – dne 18. oktobra 1839 z odlokom naročila ljubljanskemu guberniju preiskavo problema na njegovem upravnem območju. V uvodnem delu odloka piše, da se v zadnjem času pogosto pojavlja-

⁷ Op. cit. str. 131–132.

⁸ Arhiv Republike Slovenije (v nadaljevanju ARS), AS 1079, Okrožnice Ilirskega gubernija 1813–1816, št. 597 z dne 20. 1. 1815.

⁹ Schmidt, n. d., str. 132–133.

¹⁰ ARS, AS 1079, Okrožnice Ilirskega gubernija 1813–1816, št. 2742 z dne 21. 3. 1815.

¹¹ ARS, AS 1079, Okrožnice Okrožnega urada Ljubljana 1831–1848, št. 4175 z dne 18. 4. 1838.

¹² ARS, AS 1079, Okrožnice Ilirskega gubernija 1813–1816, št. 13316, z dne 22. 11. 1816.

¹³ Schmidt, n. d., str. 138.

¹⁴ Hofkanzley Decret an sämtliche Landerstellen vom 15. Dezember 1809, nr. 8253, *Sammlung der Gesetze welche unter der Regierung des Kaisers Franz des Zweyten erschienen sind*, Fünfundzwanzigster Band, Wien 1836.

V revnih družinah so delali otroci tudi ponoči ob slabem brenju petrolejk

jo pritožbe, da ima prezgodnja in pretirana uporaba otrok v tovarnah škodljiv vpliv na telesni in duševni razvoj mladega rodu, in mnenja, da zakoni, ki so nastali v času, ko tovarniška proizvodnja in uporaba strojev še nista dosegli sedanjega obsega, niso več primerni. Nadvse pomembno da je odraščajočo generacijo obvarovati pred neprimernimi razmerami, ki bi lahko bistveno ogrozile ali škodovala njenemu telesnemu, нравnemu in duševnemu razvoju. Naloga državnega vodstva da je zato posredovati med interesi industrije in človečnosti brez nepotrebnega omejevanja podjetniškega duha.

Oblast – so zapisali – mora z učinkovitimi predpisi preprečiti zločine, do katerih pripeljeta sebičnost in pohlep nekaterih tovarnarjev. Zaradi tega mora gubernij v posvetu z nižjimi stopnjami oblasti do konca februarja naslednjega leta (tj. 1840) izdelati poročilo o naslednjih dveh vprašanjih:

Ali predpisi, ki obravnavajo delo otrok v tovarnah (cesarska odločba z dne 20. novembra 1786, dvorni dekret z dne 18. februarja 1787 in pa 10. paragraf 15. odseka *Politične šolske ustave* iz leta 1805), zadostujejo, ali pa je potrebno izdelati

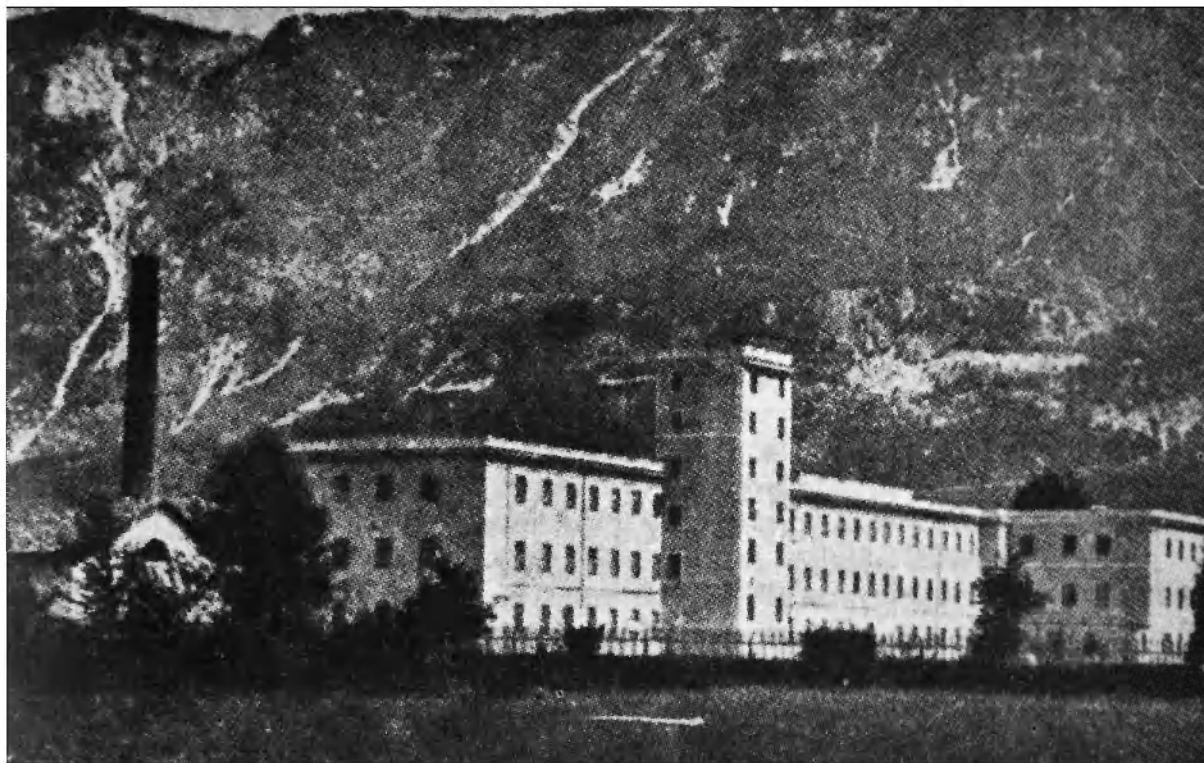
predpise, ki bi bili dopolnjeni in prilagojeni novim razmeram? In še, v katerih primerih so spremembe in dopolnila potrebna?

Potrebno je upoštevati na eni strani zdravje, нравnost in umski razvoj otrok, po drugi pa obstoječe industrijske razmere, zato se je treba izjasniti o poglavitnih vprašanjih otroškega dela: o primerni starosti otrok za začetek dela v tovarni, o dolžini delovnega dne in njegovi razporeditvi.¹⁵

Guberniju so do februarja poslali svoja poročila in mnenja okrožni uradi Novo mesto, Postojna, Celovec in Beljak. Druga poročila so prišla kasneje, tako da je gubernij dvorni pisarni lahko poročal šele maja 1840. Poleg okrožij so pri zadevi sodelovali še ordinariati ljubljanske, lavantinske in krške škofije ter direkcija Društva za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji.

Gubernij je na prvem mestu predstavil poročilo novomeškega okrožnega urada, ki piše, da je industrija na tem območju precej nepomembna, saj poleg treh papirnic, ene steklarne in dveh železarn,

¹⁵ ARS, AS 14, fasc. 31, 1839/40, ref. 48, akt 27195.

Otroke je zaposlovala tudi predilnica v Ajdovščini

okrožje ne premore drugih tovarn. Mnenje o otroškem delu v tovarnah pa poda v osmih točkah:

1. Do sedmega leta starosti noben otrok ne bi smel biti zaposlen v tovarni.

2. Od sedmega do desetega leta bi se otroci morali dopoldne in popoldne učiti in se ukvarjati z lažjimi deli v svetlih, velikih in neprašnih prostorih, s čimer bi se privajali na delo, ki ga bodo v prihodnosti opravljali. Poleg tega bi se morali učiti verouka in pisanja.

3. Med desetim in dvanajstim letom naj bi delali največ 6 ur na dan, dve uri pa bi morali biti posvečeni pouku branja in pisanja. Večina prebivalstva v okrožju namreč ne zna ne brati ne pisati.

4. Od dvanajstega do šestnajstega leta naj bi delovni čas podaljšali na 8 ur, od šestnajstega do dvajsetega leta na 10 ur in po tem na največ 12 do 14 ur na dan.

5. Ženske bi morale biti še posebej zavarovane, opravljati naj bi smele le dela, ki so primerna njihovim močem in letom.

6. Otroci naj bi delali pod ljubečim in skrbnim nadzorom, v svetlih, suhih, ne prevročih ali premrzlih prostorih. Poleg tega bi se moralo mlado osebje menjavati na dve do tri ure, kot je to običajno v rudnikih.

7. Potrebno se je izogibati pretiranemu napezanju in napeti pozornosti, ki telo izpostavlja telesnim in duhovnim poškodbam (verjetno so tu mišljene poškodbe pri delu, do katerih je prihajalo zaradi preutrujenosti mladih delavcev).

8. Mladini se mora na vsak način zagotoviti dovolj časa za spanec, od 10 do 12 ur na dan, saj se mladostnikovo telo razvija in obnavlja le v spanju, če pa mu ga manjka, se telo prezgodaj obrabi.

Okrožni urad Postojna je ravno tako poročal, da je industrija v njegovem okrožju nepomembna, saj se razen z rudnikom živega srebra povezane tovarne v okrožju nahaja le še steklarna blizu Cerknice, vendar pa obe zaposlujeta le odrasle delavce. Na koncu so omenili bombažno predilnico v Ajdovščini, ki je sicer spadala v goriško okrožje, češ da zaposluje otroke iz Šturja v Vipavskem okraju. Po besedah okrajne gosposke Vipava so tam delali otroci od devetega leta po 13 ur in pol na dan, a po njihovem mnenju niso bili izpostavljeni pretiranim naporom. Do devetega leta – so zapisali – obiskujejo šolo v Šturjah, ko pa so enkrat zaposleni, so deležni običajnega nedeljskega pouka. Tako je poskrbljeno za njihov duševni razvoj, še naprej ostajajo v okrilju starševske oskrbe, s čimer je odpravljen vsak škodljiv vpliv na njihov telesni

razvoj. Te besede kažejo, da so se otroci po končani službi vračali domov, zelo verjetno so bili potomci tam zaposlenih delavcev. Skratka, okrajna gosposka je menila, da ni potrebno sprejemati novih zakonskih določil v dobro zaposlenih otrok. Na vse to je okrožni urad pripomnil, da se šolanje otrok konča prezgodaj, saj bi morali otroci po zakonu obiskovati šolo do dvanajstega in ne devetega leta. Poleg tega je tudi lažje delo, če traja 13 ur in pol na dan, prenaporno za nežna otroška leta in ubija duha. Priporočal je sankcije na podlagi zakonskih predpisov, ki določajo dolžino delovnega dne in dovoljeno starost za zaposlitev.

Okrožni urad Celovec je poročal, da je v njegovem okrožju razmeroma malo tovarn in delavnic, ki zaposlujejo otroke, te pa so: suknarni bratov Moro v Celovcu in Viktringu (Vetrinju), dve delavnici in dve žebljarni v okraju Wolfsberg, suknarna ter ponvarna v okraju Velikovec, tovarna kos in škofijske delavnice krške škofije v okraju Albek, več žebljarn okraja Železna Kapla in Pliberk, nazadnje pa še svinčarna Gregorja Kompaschischema v okraju Železna Kapla.

Zapisali so, da je v suknarnah bratov Moro zaposlenih vsega skupaj triintrideset otrok, v prvi, da so taki od devet do petnajst let, v drugi pa od dvanajst do petnajst let. Vendar pa da opravljajo dela, ki ne škodujejo njihovemu duševnemu in telesnemu razvoju. Imajo tudi ugoden delovni čas. Tamkajšnji okrajni gosposki sta zatrjevali, da je dovolj poskrbljeno za njihov pouk, saj da redno obiskujejo nedeljske šole. Okrožni urad je zato menil, da obstoječih predpisov ni potrebno spreminjati, saj so se izkazali za uporabne. Za konec so dodali, da v njihovem okrožju ne obstaja močno povpraševanje po otroški delovni sili za delo v tovarnah. Otroci, ki so tam zaposleni, so povečini otroci tovarniških delavcev oz. drugih nižjih slojev, ki jih starši že od malih nog spodbujajo k tovrstnemu delu, da bi si pridobili zanj potrebno spretnost ter olajšali življenje revni družini.

Okrožni urad Beljak je menil, da otroci do dopolnjenega 12. leta ne bi smeli biti pripuščeni k delu v tovarnah, ker pri večini do te starosti niti telesne niti duševne moči za to še niso dovolj razvite. Posebno pa otroško zdravje uničuje delo z ognjem in delo v tovarnah, ki so zelo prašne, saj prah škoduje pljučam. Izkušnje učijo, da so

predvsem otroci, ki so zaposleni v tovarnah in jih neprimerno zgodaj prisilijo k delu, zaradi tega telesno in moralno uničeni. Menili so, da zakonski predpisi glede otroškega dela niso dovolj določeni, saj ne predvidevajo nobenih kazenskih sankcij za kršitelje in se skoraj ne upoštevajo. Od pravila, da se otrok ne sme zaposliti v tovarni ali rudniku, zato velja odstopiti le v primeru, da za to obstajajo posebno tehtni razlogi. Pa še v tem primeru bi bilo morda potrebno z zdravniškim spričevalom dokazati, da otrok za delo ni sposoben. Za dovoljenje za zaposlitev otroka, mlajšega od dvanajst let, bi bilo potrebno pisno zaprositi pri okrajni gosposki, prošnjo pa dokumentirati s krstnim listom ter zdravniškim spričevalom. Okrajna gosposka bi lahko dovoljenje tako izdala le v primeru, če je otrok že dopolnil deveto leto, če ga delo ne bi odvrčalo od pouka, s poudarkom, da ne sme delati več kot 5 ur na dan. Od dvanajstega do petnajstega leta bi se lahko v tovarni zaposlil vsak otrok, vendar pod pogojem, da lahko dela največ 10 ur na dan in da se mora udeleževati nedeljskega ponavljalnega pouka in božje službe. Izrazili so prepričanje, da bi lastnike tovarn, ki bi te predpise kršili, morali kaznovati z občutno denarno kaznijo. Vse skupaj bi tudi morale nadzirati okrajne gosposke, ki bi se večkrat na leto prepričale o stanju na terenu in bi o njem vsake pol leta poročale okrožnemu uradu. Ravno tako bi se morali o stanju otrok prepričati območni in okrožni zdravniki na svojih obhodi. Ob tej priložnosti bi jim lastniki obratov bili dolžni pokazati dosjeje, ki bi jih vodili o pri njih zaposlenih otrocih.

Okrožni urad Ljubljana pa je menil, da obstoječa zakonodaja popolnoma zadostuje, potrebno da jo je le uveljaviti v vseh obratih, ki zaposlujejo otroke. Še posebno, če bodo starost in delovni čas določali okrožni zdravniki in vodili stalne preglede po tovarnah ter tako poskrbeli, da bodo na delo sprejeli le zanj primerne otroke. Zapisali so, da v okrožju sicer otroke zaposlujeta le dve tovarni. Gotovo so mislili Molinovo bombažno predilnico in poljansko sladkorno rafinerijo.

Lavantinski in krški ordinariat sta menila, da so obstoječi zakoni na splošno smotrni in zadostni. Lavantinski ordinariat je k temu pripomnil, da bi se morali delovni čas in dela, za katera bi uporabljali otroke, natančneje določiti, saj bi s tem lahko določili, kdaj jih lahko tovarnarji zaposlijo in za

koliko ur na dan. Zagotovo bi s tem našli tudi kakšna tovarniška dela, ki so tako enostavna, da bi jih lahko opravljali brez posledic za zdravje tudi otroci mlajši od devet let (!) v času, ko niso pri pouku. To delo naj bi bilo podobno lažjim hišnim opravilom, ki jih otroci pogosto opravljajo doma.

Ljubljanski ordinariat je pripomnil, češ da je v današnjem času zaradi vedno obsežnejše tovarniške proizvodnje zaželeno določitev takih predpisov, ki imajo za cilj ohranjanje duševne in telesne dobrobiti v tovarnah zaposlenih otrok. Nadalje je ordinariat menil, da je še posebej zaželeno sprejeti določila, s katerimi bi – kolikor se pač da – obvarovali otroke v tovarnah pred vsako nenravnostjo in slabimi zgledi. Lastnikom bi bilo treba naložiti, da morajo zaposlene otroke postaviti pod nadzor poštenih in krepostnih oseb, ki bi igrale vlogo staršev in vzgojiteljev in bi bile mlade delavce obvezane braniti pred vsem, kar bi lahko ogrožalo njihovo нравno in telesno dobrobit.

Kot zadnja je direkcija Društva za pospeševanje in podporo industrije in obrti v Notranji Avstriji svoje mnenje o zadevi izrazila v devetih točkah:

1. Otrok v tovarnah ne bi smeli zaposlovati pred dopolnjenim devetim letom.
2. Vsak lastnik tovarne bi bil obvezan vsako leto okrajni gosposki predložiti seznam otrok, ki so zaposleni v njegovem obratu. Ta bi moral vsebovati ime, podatke o starših, starost, spol in naravo dela, ki ga otrok opravlja.
3. Okrajnim oblastvom bi bilo potrebno predložiti potrdilo, da so ti otroci do njihove zaposlitve v tovarni obiskovali šolo in da naj jo še naprej redno obiskujejo.
4. Ne bi smelo biti dovoljeno zaposliti otroka, če le-ta nima šolskega spričevala, ki bi dokazovalo, da je redno in z dobrim uspehom obiskoval šolo od šestega do devetega leta. V nasprotnem primeru bi ga morali zavračati, dokler si ne bi takšnega spričevala pridobil.
5. Vsa večja tovarniška podjetja, ki zaposlujejo več kot 10 otrok, bi jim morala, glede na to, da jih plačujejo precej manj od odraslih, na svoje stroške priskrbeti učitelja, ki bi otroke poučeval vsak dan eno, ob nedeljah in praznikih pa po več ur. V pouk bi morali vpeti tudi verouk. Dovoljeno pa bi bilo, da si več tovarn, ki ležijo skupaj, zagotovi skupnega učitelja, ali pa, da si "izposojajo" lokalnega

učitelja. Poleg tega je potrebno paziti, da se otrokom ne krni ali celo v celoti vzame možnost zabave z igro in svobodnim gibanjem na čistem zraku, zagotoviti pa jim je treba tudi počitek in nemoten stik z vrstniki.

6. Zelo pomembno je, da se spoštujejo predpisi o nedeljskem in ponavljalnem pouku in da k njemu primorajo otroke, zaposlene v podjetjih z najmanj desetimi otroškimi delavci.

7. Bilo bi zelo zaželeno, da bi duhovnikom njihovi ordinariati dali posebno stroga navodila glede otrok tovarniških delavcev, da bi posebno pozornost posvetili njih verskemu in нравstvenemu pouku. Morali pa bi tudi poskrbeti, da nikoli ne bi manjkali pri popoldanskem verskem pouku ob nedeljah in praznikih in dopoldanski pridigi.

8. Pod nobenim pogojem ne bi smeli dopustiti, da bi otroci v tovarnah pozimi delali več kot 6 ur na dan, poleti pa 7 ur, četudi opravljajo najlažje možno delo.

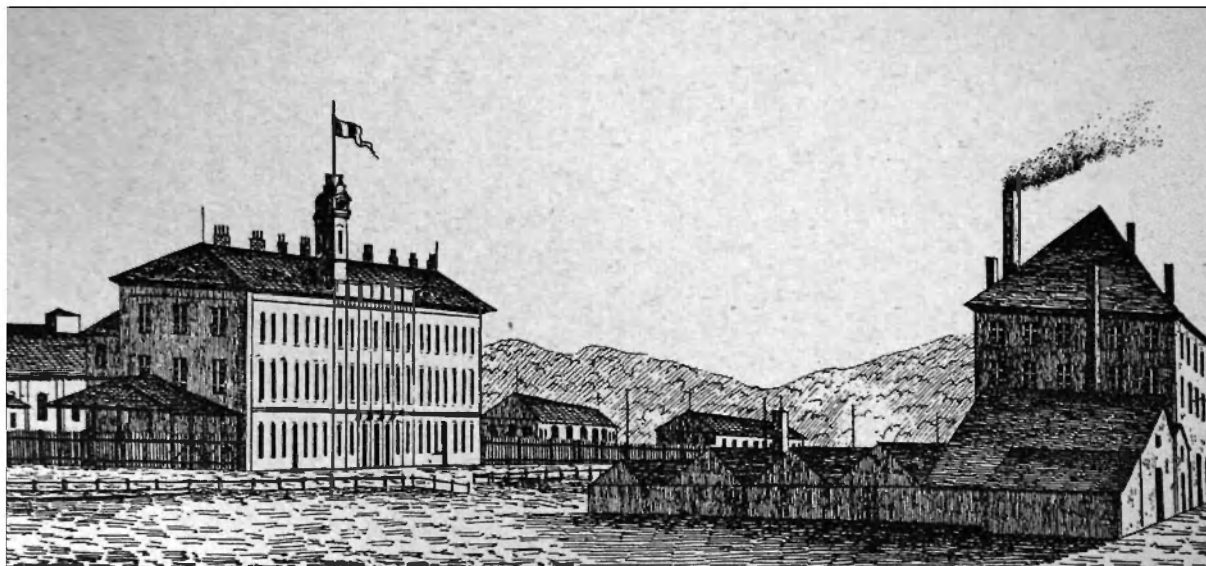
Brezpogojno je treba prepovedati zaposlovanje v obratih, ki škodujejo nežnemu otroškemu organizmu, in opravljanje vseh del, razen najlažjih.¹⁶

Ko je bila preiskava o otroškem delu še v teku, je gubernij 20. marca leta 1840 dobil z Dunaja nalogo, da na svojem območju preišče še zlorabe odraslih delavcev. V dekretu piše, da je cesar izvedel za številne zlorabe v tovarnah neke dežele (nikjer ne piše katere), ki jih je povzročil pohlep lastnikov tovarn. Zlorabe uničujejo delavce, še posebno mlajše, moralno in telesno, ukrepi, ki so jih oblasti sprejele za njihovo preprečevanje, pa da ne zadostujejo. Zato je cesar 10. marca dvorni pisarni naročil, naj poizve o teh zlorabah in sprejme vse potrebno, da bi jih odpravili.

Tako je bilo tudi guberniju v Ljubljani naloženo, da naj na svojem območju opravi preiskavo, če se tudi tu pojavljajo zlorabe, in premisli o sredstvih, s katerimi bi jih odpravili. Preiskava ni bila omejena le na otroško delo. Vendar pa v dekretu ni razloženo, za kakšne zlorabe sploh gre, tako da so si okrajne gosposke, kot bomo videli, nalogo razlagale precej različno. Guberniju so dali čas za poročanje do konca maja. Obenem so v dekretu tudi okrcali gubernij, ker še ni poslal poročila o otroškem delu, ter mu rok podaljšali do konca aprila.¹⁷

¹⁶ *Op. cit.*, akt 10666.

¹⁷ *Op. cit.*, akt 8775.

Bombažna predilnica pred železniško postajo v Ljubljani leta 1850

Ugotovitve je gubernij Dunaju posredoval 14. maja. Poročila so mu poslala okrožja, njim pa so poročale okrajne gosposke. Mnoge od njih naloge, ki jim je bila zastavljena, očitno niso razumele, saj so se razpisale o neprimernem vedenju delavcev, namesto da bi govorile o zlorabah lastnikov obratov. Poročilo se začne z ugotovitvijo, da okrožja niso odkrila nobenih zlorab, prejele pa tudi niso tovrstnih pritožb. Le v celovškem okrožju je okrajna gosposka Dürnstein poročala o nekaterih nepravilnostih v zvezi z delavci v fužinah, kot na primer, da nočejo delati za ukinjene praznike, in še nekaj primerov manjših zlorab rudarjev. Okrožni urad v Celovcu je na njeno poročilo pripomnil, da zlorabe in nepravilnosti, o katerih je poročala, ne spadajo v okvir dekreta z dne 20. marca.

Bolj so zanimiva poročila okrožnega urada Ljubljana. Okrajna gosposka Mekinje je poročala, da se tamkajšnji tovarniški delavci ob nedeljah in praznikih pogosto vdajajo pijači in zato delajo ekscese in nenravna dejanja. Tu je govor o delavcih, zaposlenih v kamniški turško-rdeči barvarni v lasti ljubljanske bombažne predilnice.

Okrajna gosposka Bled se je pritoževala zaradi dejstva, da samski delavci obeh spolov pogosto živijo skupaj. Delavnice da namreč zaposlenim hrano in druge življenjske potrebščine večinoma dajejo, ne da bi jih poprej razdelile, s čimer skupno gospodinjstvo postane nujno. To se predvsem dogaja pri žebjarjih.

Okraj Radovljica je pripomnil, da se med delavci v njegovem okraju pregreha pijančevanja vznemirljivo širi, kar je treba pripisati prepogostemu uživanju žganja in njegovi prenizki ceni. Poleg tega dodaja okrajna gosposka še, da se mlajši delavci v Kropi in Kamni Gorici že od nekdaj vdajajo brezdelju in igram na srečo.

Okrožni urad Ljubljana je o poročilih menil, da se je že večkrat razpravljalo o tovrstnih moralnih prestopkih in da duhovniki in okrajne gosposke že razpolagajo s primernimi napotki in odločbami, kako med ljudmi razširiti in obdržati spodobnost. Omenjena sta dekret dvorne pisarne z dne 14. maja 1834 in gubernijski odlok z dne 22. maja 1840. Slednji vsebuje predpise za gostilne in kavarne.¹⁸ Dekret dvorne pisarne pa je skušal omejiti ponočevanje in pijančevanje nižjih stanov (predvsem služabnikov).¹⁹ Nadalje meni okrožje, da bi ob strogem nadzoru duhovnikov in okrajnih gosposk ter ob izvajanju predpisov pritožbe čez tovarniške delavce prenehale. Dvorna komora je o poročilu menila, da v Ilirskem guberniju zlorabe, povezane z omenjenim cesarskim dekretom, ne obstajajo, pritožbe, ki so jih navedle okrajne go-

18 ARS, AS 1079, Circularien und Currenden gubernija v Ljubljani, knjiga za leto 1840, okrožnica št. 35.

19 Hofkanzley Decret vom 14. May 1834, Nr. 83, Sammlung der Gesetze welche unter der Regierung Seiner k.k. Majestät Franz des I. in den sämtlichen k.k. Staaten erlassen worden sind, in chronologischer Ordnung, sechzigster Band, Wien 1836.

sposke, pa da spadajo v okvir rudarskih in policijskih predpisov.²⁰

Povrnimo se sedaj k naši glavni temi, tj. problemu otroškega dela. Anketa v celotnem cesarstvu le ni ostala brez posledic, saj je bil 11. junija leta 1842 izdan še en odlok o zaposlovanju otrok, ki je prvič natančneje določal njihov delovni čas. Tako so smeli otroci v starosti od devet do dvanajst let delati največ 10 ur na dan, otroci med 12. in 16. letom pa 12 ur na dan. Nočno delo ni bilo dovoljeno mlajšim od šestnajstih let, poleg tega pa naj bi dovolili delo otrokom od devetega do dvanajstega leta le ob predložitvi posebnega dovoljenja. Nadzor nad izvajanjem predpisov so poleg okrajnih oblastev zaupali šolskim nadzornikom in duhovnikom.²¹

Za konec bomo na tem mestu nekoliko podrobneje predstavili *Obrtni red* iz leta 1859, ki so ga izdali 20. decembra in se v šestem poglavju ukvarja z obrtniškim osebjem, v okviru tega poglavja, ki obsega sklop predpisov za večja podjetja, ki so zaposlovala več kot dvajset oseb, pa tudi podrobneje z otroškim delom. Le-to se obravnava v členih 86 in 87, ki sta določala, da otroci mlajši od 10 let ne smejo biti zaposleni v tovarnah, tisti med 10. in 12. letom pa le v primeru predložitve dovoljenja, ki ga na zahtevo očeta ali skrbnika podpiše občinski predstojnik (*Gemeindevorstand*). Pa še to le za dela, ki ne škodujejo zdravju otrok ali ovirajo njihovega telesnega razvoja. Nadalje lahko dovoljenje podpišejo le v primeru, če zaposlitev ne bo ovirala šolskega obiska, ali v primeru, da je lastnik obrata poskrbel za šolanje pri njem zaposlenih otrok z ustanovitvijo posebne tovarniške šole. Za mlajše od štirinajstih let je bil predpisan delovni čas 10 ur na dan, za mladino med 14. in 16. letom pa 12 ur na dan. Med delovnim časom mora biti poskrbljeno tudi za primerno odmerjene odmore.

Za nočno delo, ki traja od devete ure zvečer do pete ure zjutraj (torej 8 ur), se ne smejo uporabljati osebe, mlajše od šestnajstih let. Vendar pa lahko v obratih, kjer se dela v nočni in dnevni izmeni, ali v primeru, da je podjetje ogroženo, oblastvo dovoli, da ponoči delajo tudi delavci, mlajši od šestnajstih let, vendar stari najmanj štirinajst

let. Poskrbeti pa je potrebno za urejeno menjavo dnevne in nočne izmene. Prav tako lahko zadevno oblastvo v primerih povečane potrebe po delu oz. povečanega povpraševanja dovoli začasno podaljšanje delovnega časa delavcem, mlajšim od šestnajstih let, za dve uri, vendar za največ en teden.²² Določil obrtnega reda, kakor tudi prejšnjih določil, niso upoštevali. Šele zakonodaja iz sredine osemdesetih let je skupaj z organi (obrotnimi inšpektorji), ki so bili odgovorni za nadzor njenega izvrševanja, uspela omejiti otroško delo.²³

Tudi pri nas lahko torej ugotovimo, da je bilo otroško delo, kot sicer tudi v ostalih predelih Habsburške monarhije, najbolj razširjeno v tekstilni industriji. Razen v bombažnih predilnicah so bili otroci zaposleni tudi v ljubljanski sladkorni rafineriji in nekaterih drugih obratih na Koroškem. Vendar pa koncentracija industrije v naših deželah v obravnavanem obdobju ni bila velika, tako da otroško delo v industrijskih obratih v primerjavi z Zahodno Evropo predstavlja le obrobni pojav.

Zusammenfassung

„Auch leichtere Arbeit, wenn sie dreizehneinhalb Stunden am Tag dauert, ist für die zarten Kinderjahre zu anstrengend und tötet den Geist“

Zur Geschichte der Kinderarbeit im Laibacher Gubernium

Im Beitrag werden Berichte über die Kinderarbeit vorgestellt, die von den Kreisämtern in Ljubljana, Postojna, Novo mesto und Villach, den Ordinariaten der Diözesen Ljubljana, Lavant und Gurk sowie der Direktion des Vereins zur Unterstützung und Förderung der Industrie und des Gewerbes in Innerösterreich verfasst und an das Gubernium Ljubljana gerichtet waren. Die Umfrage wurde in den Jahren 1839/40 in der gesamten

²² *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1859, Wien 1859, str. 636-637.*

²³ *OS str. 50. Več o reformah v prid delavcem v 80. letih 19. stoletja: Andrej Pančur, Socialna misel v drugi polovici 19. stoletja, v: Preteklost sodobnosti (izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine), ur. Zdenko Čepič, Ljubljana 1999, str. 25-26.*

²⁰ *ARS, AS 14, fasc. 31, 1839/40, ref. 48, akt 29939.*

²¹ *Oesterreichisches Staatswörterbuch, erster Band (dalje OS), Wien 1895, str. 49-50.*

Monarchie durchgeführt und sollte feststellen, ob die bestehenden Vorschriften eingehalten werden oder neue, entschiedenere gesetzliche Maßnahmen zu treffen sind. Als Folge der Umfrage wurde 1842 die Arbeitszeit von Kindern, die in Fabriken beschäftigt waren, durch einen Erlass der Hofkanzlei geregelt. Weiters wird im Beitrag die Gesetzgebung angeführt, die diese Problematik in der Habsburgermonarchie regelte, von der ersten kaiserlichen Verordnung im Jahr 1786 bis zur Gewerbeordnung von 1859. Schließlich werden in diesem Zusammenhang auch Sonntagsschulen und der Wiederholungsunterricht sowie Versuche der Errichtung von Fabriksschulen dargestellt.

Aus den Berichten wird ersichtlich, dass es in slowenischen Gebieten Kinderarbeit in Fabriken insbesondere in den Baumwollspinnereien in Ajdovščina und Ljubljana, in der Zuckerraffinerie in Ljubljana sowie in einigen Kärntner Betrieben gab. Allerdings war die Kinderarbeit wegen der geringen Konzentration von industriellen Betrieben nicht stärker verbreitet.

Andrej Pančur

Ena država, en denar?

Zelo kratka, vendar toliko bolj burna zgodovina enotnih državnih valut na Slovenskem

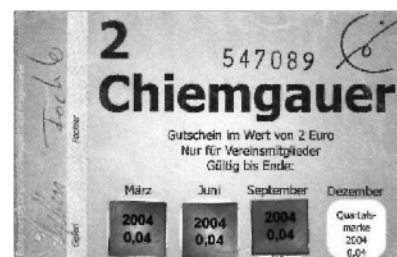
1. januarja 1999 je v Evropi na podlagi načela »en trg, en denar« zaživela *Ekonomska in monetarna unija*. 1. januarja 2002 so v dvanajstih članicah Evropske unije naposled uvedli še skupne evrobankovce in kovance, ki so kot edino zakonito plačilno sredstvo kmalu zamenjali dotedanje nacionalne valute. Vse do takrat pa je velika večina Evropejcev sveto verjela v načelo »ena država, en denar«. Tako še dandanes večina ljudi državno suverenost enači z denarno suverenostjo, ko je na ozemlju posamezne države kot plačilno in menjalno sredstvo ter hranilec vrednosti brez večjih omejitev v uporabi izključno le uraden denar te države. V predstavah prenekaterih ljudi je neodvisna država s samostojno državno valuto povzdignjena na raven večnega aksioma, katerega veljavnost so začeli ogrožati šele sedanji globalizacijski procesi.

Skupna stran evrokovancev za 2 evra. Vir: Der Euro Banknoten, Münzen und mehr. Europäische Zentralbank, <http://www.euro.ecb.int/de/more/communication/download2.html> [4. 9. 2006].

Tako se v zadnjem času vse več držav zavestno odreka svoji monetarni suverenosti. Nekatere države svojo valuto fiksno vežejo na tujo valuto/valute (denarna uprava), druge države ustanavljajo monetarne unije, tretje države pa se povsem odrečejo lastni valuti in namesto nje sprejmejo tujo (»dolarizacija«). Po drugi strani so na delu tudi tržne sile, ki ponekod ne samo v zunanjem, temveč tudi v notranjem prometu na račun nekaterih sve-

tovnih valut (dolar, evro) šibke nacionalne valute vse bolj porivajo na obrobje. S tem, ko je uporaba posameznih valut vedno manj odvisna od ozemlja posameznih držav, pa se samo število valut nikakor ne manjša. Ravno obratno! Na lokalni ravni se pojavlja vedno več alternativnih lokalnih in regionalnih valut, nove informacijske tehnologije (predvsem internet) namreč spodbujajo nastanek novih valut.¹

Zasilni regionalni denar društva Chiemgauer e.V., velja v deželnih okrožjih Rosenheim in Traunstein v Nemčiji, 2 Chiemgaunerja, 2004, Prien. Vir: Complementary Currency Resource Center, http://www.complementarycurrency.org/gallery.php?s_imageType=3&s_countryId=62 [4. 9. 2006].

Prihajajoči denarni pluralizem ni – zgodovinsko gledano – nobena anomalija denarnih sistemov, temveč prej njihovo naravno stanje. Enotne

¹ Cohen, Benjamin J.: *The Geography of Money*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2000; Cohen, Benjamin J.: *The Future of Money*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

državne valute so se na celotnem ozemlju posameznih držav pojavile relativno pozno. Veliko večino denarne zgodovine so bile namreč na določenem državnem ozemlju prosto v obtoku tako domače kot tuje valute. Nižji sloji prebivalstva so v veliki meri uporabljali različne lokalne valute in zasilni denar, ki ni bil fiksno vezan na uradno državno valuto. Poleg tega celo kovanci uradne valute niso imeli iste kvalitete. Nepreglednost se je samo še povečala, ko so v 18. in 19. stoletju privatne banke in države začele izdajati različne vrste papirnatega denarja. Šele v 19. in predvsem 20. stoletju je večini držav uspelo poenotiti denarni sistem v državi. Tako so bili poenoteni različni denarni standardi in kovni sistemi. Državam je prvič v zgodovini uspelo ustvariti zanesljiv in po vsej državi razširjen denarni sistem, ki je temeljil na denarju, katerega notranja vrednost je bila manjša od njegove imenske vrednosti. Države so na svojem ozemlju standardizirale izdajanje papirnatega denarja in ga sčasoma monopolizirale v okviru centralnih bank. Istočasno jim je uspelo ustvariti učinkovit sistem izdajanja drobiža. Posledično so še prepovedale izdajanje zasilnega denarja in iz domačega denarnega obtoka odstranile tuj denar.²

Zdi se, da pri tem tudi burna slovenska politična zgodovina 19. in predvsem 20. stoletja potrjuje pričakovanja, da je lahko na ozemlju neodvisne države v obtoku samo ena, in sicer državna valuta. Vsaka sprememba državnih meja je pri tem za seboj nujno potegnila tudi spremembe na področju denarne ureditve posameznih ozemelj. V 19. stoletju so tako Slovenci živeli v okviru habsburške monarhije, kjer je bila od leta 1753 v veljavi konvencijska valuta, od leta 1858 avstrijska valuta in naposled od leta 1900 kronsko valuta. Zaradi ustanovitve francoskih Ilirskih provinc so Slovenci na tem ozemlju med leti 1809 in 1818 uporabljali francosko valuto. Po razpadu habsburške monarhije so morali Slovenci ob vsakem nastanku novega državnega ozemlja in novih meja zamenjati denar nekdanjih držav v denar novih držav. Tako so v letih 1918–1923 v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev najprej dali nostrificirati kronsko valuto, jo nato zamenjali v dinarsko-kronski denar

kot začasno plačilno sredstvo, ki pa so ga naposled zamenjali za dinarsko valuto. V Kraljevini Italiji so kronsko valuto leta 1919 zamenjali za italijanske lire. Po razkositju Kraljevine Jugoslavije leta 1941 so dinarsko valuto zamenjali za nemške državne marke, italijanske lire ali madžarske pengöje. Po koncu druge svetovne vojne so valute okupatorjev in različen zasilni denar zamenjali za dinarsko valuto. Po razpadu Jugoslavije so jugoslovanski dinar leta 1991 zamenjali za slovenski tolar.

Vse te države so hotele oblikovati monetarno povsem integrirano ozemlje. Za enoten monetarni prostor je značilno, da je monetarno suvereno ozemlje, ki ima skupno valuto, skupno centralno banko, skupno monetarno politiko in skupno politiko oblikovanja menjalnih tečajev. Zato se s politično in denarno razdružitvijo oblikujejo nova suverena valutna področja, ki imajo ponavadi tudi lastno centralno banko in vodijo avtonomno monetarno politiko in avtonomno politiko oblikovanja menjalnih tečajev.³ Novo valuto se lahko uvede samo na podlagi različnih političnih, institucionalnih in tehničnih ukrepov,⁴ ki pa jih bom omenjal le v grobih obrisih. Osredotočil se bom predvsem na pomen denarja kot združevalni in razdruževalni dejavnik v državi. Pri tem bom opozoril na različne vzroke za uvedbo nove valute.

Po eni strani so hoteli državniki s pomočjo ozemeljsko enotne državne valute okrepiti skupno identiteto na celotnem ozemlju nove države. Skupna identiteta se je odražala predvsem v podobah na denarju in v imenu denarja. Zaradi nacionalne raznolikosti habsburške monarhije in deklarirane neodvisnosti njene emisijske banke so bile podobne na bankovcih vedno strogo nevtralne. Na njih niso bili prikazani niti vladarji niti zgodovinske in metaforične teme. Podobe vladarjev so se pojavljale samo na kovancih in na državnem papirnatem denarju.⁵ Obratno so v Jugoslaviji s podobami na denarju občasno poskušali bolj ali manj uspešno

² Helleiner, Eric: *The Making of National Money: Territorial Currencies in Historical Perspective*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2003; Helleiner, Eric: *One Nation, One Money: Territorial Currencies and the National-State*. V: ARENA Working Papers, WP 1997/17.

³ Lavrač, Vladimir: *Monetary disintegration, monetary sovereignty and monetary integration*. V: *Development and International Cooperation*, 1995, št. 20-21, str. 9.

⁴ Abrams, Richard K. in Cortés-Douglas, Hernán: *Policy, institutional, and technical issues in the introduction of a new national currency*. V: *Development and International Cooperation*, 1995, št. 20-21, str. 87-125.

⁵ Aulinger, Barbara: *Vom Gulden zum Euro: Geschichte der österreichischen Banknoten*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2000, str. 101, 115-122.

ustvariti skupno politično in zlasti socialno identiteto različnih narodov. Neodvisna slovenska valuta s podobami znanih Slovencev in Slovenk utrjuje skupni nacionalni značaj neodvisne Slovenije.

Kovanec Federativne narodne republike Jugoslavije, 50 dinarjev, 1955. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

V večnacionalnih državah so bili vedno zelo pomembni tudi napisi na denarju. V habsburški monarhiji je tako vsak narod denarno enoto imenoval nekoliko drugače. Pogosto so bile denarne enote na papirnatem denarju navedene v jezikih vseh narodov monarhije. Ko pa je npr. emisijska banka izdala samo bankovce z nemškimi in madžarskimi napisi, so se leta 1881 po vzoru Čehov temu uprli tudi Slovenci in na izdane bankovce lastnoročno pripisali slovensko ime »goldinar«.⁶ V prvi in drugi Jugoslaviji so bili napisi na denarju vedno tudi v vseh uradno priznanih jezikih, med drugim tudi v slovenščini. Ob slovenski monetarni osamosvojitvi se je vnela izredno vroča debata o imenu novega denarja. Na koncu so se odločili za ime tolar.⁷

Nemška stran bankovca Avstro-ogrske banke, 10 goldinarjev avstrijske valute, 1. 5. 1880, Dunaj. Vir: Pressburger, Siegfried: Das österreichischen Noteninstitut 1816–1966, 2. del, 1. zvezek. Wien: Österreichische Nationalbank, 1969.

Druga vrsta razlogov za uvedbo nove valute je bila prvenstveno gospodarska. Nova država je hotela z izdajanjem enotne valute gospodarsko integrirati svoje ozemlje, sama voditi makroekonomsko in fiskalno politiko ter pri tem predvsem sama pobirati dobiček od izdajanja denarja – *seigniorage*. V nadaljevanju tega članka bom prikazal predvsem te gospodarske razloge.

Monetarno poenotenje habsburške monarhije

Čeprav se je večina slovenskega ozemlja že relativno zgodaj znašla pod oblastjo Habsburžanov, pa je bil denar, ki je krožil po habsburškem ozemlju, še dolgo časa zelo raznolik. Ko so s prevlado Habsburžanov na Slovenskem v 14. stoletju praktično prenehale delovati domače kovnice, je bil v denarnem obtoku samo še denar, ki so ga kovali v ostalih habsburških deželah, predvsem na Dunaju. Poleg tega domačega denarja je bilo v obtoku še veliko različnega denarja iz tujine, predvsem iz bližnjih italijanskih in nemških dežel ter iz Ogrske.⁸

Srebrnik, 24 soldov, Benetke, 1539–1545. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=243358&AuclD=190&Lot=3251> [4. 9. 2006].

Zaradi tesnih trgovskih stikov z Italijo,⁹ je bilo na Slovenskem zlasti veliko italijanskega denarja. Predvsem v zahodnih slovenskih deželah je bil denarni promet skoraj povsem odvisen od italijanskega denarja. Pri tem se je jasno pokazalo, da je bil v srednjem in dobršnem delu novega veka denarni promet na posameznem ozemlju v prvi vrsti odvisen od dejanskih gospodarskih stikov tega ozemlja in šele nato od dejanske politične in

⁶ Pančur, Andrej: Vpliv političnih in nacionalnih bojev na gospodarske reforme (Primer avstroogrske valutne reforme leta 1892 in vloga Slovencev). V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1999, št. 2, str. 41–42.

⁷ Zei, Vida: Denar – nacionalna valuta, kultura, estetika in politika. V: *Časopis za kritiko znanosti*, 1998, št. 189, str. 47–62; Jelinčič, Zmago: *Slovenski tolar 1*. Ljubljana: samozaložba, 1998, str. 18–32.

⁸ Kos, Peter: Denarnišтво na prostoru današnje Slovenije v času od 12. do 14. stoletja. V: *Zgodovinski časopis*, 1994, št. 3, str. 307–317; Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est: Gospodarska struktura in poslovanje pozno srednjeveških gospodstev na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 84–88.

⁹ Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991, str. 141–185.

posledično tudi kovne oblasti nad tem ozemljem. Tako so bili po letu 1500 italijanski kovanci na Slovenskem že tako množično razširjeni, da je bilo v razmerju do habsburških kovancev potrebno uvesti posebno kranjsko valuto.¹⁰ Podobno so se tudi v severni beneški Istri zaradi tesnih gospodarskih stikov z avstrijskimi deželami za habsburški denar izoblikovala drugačna valutna razmerja od uradnih. Čeprav so si tako habsburške kot beneške denarne oblasti prizadevale omejiti vpliv tuje ga denarja, pa so se naposled morale sprijazniti z realnostjo. V severozahodni Istri je tako avstrijski denar prevladoval praktično vse do propada beneške republike.¹¹

Kljub temu da je kranjska valuta v 18. stoletju vse bolj izgubljala na pomenu in so avstrijski kovanci vse bolj izpodrivali italijanske, je bilo še v začetku 19. stoletja v zahodnih delih slovenskega ozemlja v obtoku precej italijanskega denarja.¹² Zlasti problematičen je bil beneški drobiž, katerega kovinska vrednost je bila manjša od kovinske vrednosti nominalno enakovrednega avstrijskega drobiža. Uradne prepovedi tujega drobiža niso prav nič zalegle. Po eni strani šibka državna oblast ni mogla učinkovito nadzirati plačilnega prometa, po drugi strani pa so tudi prebivalci raje plačevali z manj vrednim tujim kot z več vrednim domačim drobižem. Zato je tudi prepoved beneškega drobiža iz leta 1723¹³ ostala brez večjih učinkov. Habsburški oblasti naposled ni preostalo nič drugega, kot da so za Goriško še sami začeli kovati manj vreden bakreni drobiž. Habsburške kovnice so tako v tridesetih letih 18. stoletja začele za Goriško kovati bakreni drobiž, ki je po italijanskem zgledu nosil

ime *soldo* in so ga nato uspešno kovali vse do začetka 19. stoletja.¹⁴

Bakreni drobiž, 1 sold, 1777, Dunaj za Goriško. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

Habsburški oblasti je šele v 18. stoletju uspelo postaviti prve temelje, na podlagi katerih ji je nato v naslednjem stoletju uspelo poenotiti denarni sistem na vsem svojem državnem ozemlju. Od leta 1753 je bila na večini njenega ozemlja v veljavi konvencijska valuta, katere temeljna denarna enota je bila goldinar.¹⁵ Po letu 1760 ji je z izdajanjem bakrenega drobiža uspelo poenotiti prej zelo konfuzen sistem drobiža. Že od začetka je imela skoraj povsem centraliziran sistem izdajanja papirnatega denarja.¹⁶ Tako je že leta 1762 na svojem ozemlju začela izdajati državni papirnati denar. Po koncu inflacijskega financiranja vojn proti francoski revoluciji in Napoleonu je od leta 1816 papirnati denar izdajala *Privilegirana avstrijska narodna banka* s sedežem na Dunaju.¹⁷

¹⁰ Vilfan, Sergij, Otorepec, Božo in Valenčič, Vlado: *Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986; Vilfan, Sergij: *Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja*. V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 23-32.

¹¹ Darovec, Darko: *Davki nam pijejo kri: Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004, str. 74-77.

¹² Valenčič, Vlado: *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977, str. 105.

¹³ Globočnik, Anton: *Geschichtliche Uebersicht des österreichischen Geld- und Münzwesens*. Wien: Manz'sche Buchhandlung, 1897, str. XXII.

¹⁴ Globočnik, Anton: *Geschichtliche Uebersicht des österreichischen Geld- und Münzwesens*, str. 39; Murko, Vladimir: *Denar*. Ljubljana, 1943, str. 75; Mimica, Bože: *Numizmatička povijest Istre i Kvarnera*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Rijeka: Vitagraf, Adamić, 1997, str. 506-507; Herinek, Ludwig: *Österreichische Münzprägungen von 1740-1969*, Wien: Münzhandlung Herinek, 1970, str. 207.

¹⁵ Rittmann, Herbert: *Deutsche Geldgeschichte 1484-1914*. München: Battenberg, 1975, str. 333-354.

¹⁶ Probst, Günther: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918*, 2. del. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1994, str. 497-498.

¹⁷ Pressburger, Siegfried: *Das österreichischen Noteninstitut 1816-1966*, 1. del, 1. zvezek. Wien: Österreichische Nationalbank, 1959; Androsch, Hannes: *Die politische Ökonomie der österreichischen Währung: Eine Überblick über die österreichische Währungspolitik von 1760 bis 1984 vor dem Hintergrund der internationalen Entwicklung*. Wien: Wirtschaftsverlag Dr. Anton Orac, 1985, str. 17-21; Probst, Günther: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte*, 2. del, str. 496-527; Butschek, Felix: *Österreichische Geldgeschichte im Rahmen der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. V: Häusler, Wolfgang in Abram, Michael (ur.): *Geld: 800 Jahre Münzstätte Wien*. Wien: Kunstforum Bank Austria, 1994, str. 161-164; Mo-

Avstrijski državni papirnati denar, 10 goldinarjev konvencijske valute, 1. 1. 1800, Dunaj.

Čeprav je tako imela habsburška monarhija v primerjavi z ostalimi državami v prvi polovici 19. stoletja dokaj poenoten denarni sistem, pa je morala na poti do monetarno povsem enotnega ozemlja prehoditi še dolgo pot. Samo na ozemlju nekdanjih Ilirskih provinc je bil npr. še kar nekaj let po ponovni priključitvi k avstrijskemu cesarstvu leta 1813 poleg starega in novega avstrijskega denarja v denarnem obtoku še denar iz najmanj naslednjih obstoječih in tudi ne več obstoječih evropskih držav in državic: Avstrijska Nizozemska (Belgija), Bavarska, Benetke, Bologna, Dubrovnik, Francija, Genova, Kraljevina Italija, Milano, Nizozemska, Papeška država, Parma, Piemont, Prusija, Salzburg, Španija, Toskana in Württemberg.¹⁸

Francoski srebrnik, 5 frankov, 1812. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=230696&AuclD=174&Lot=679> [4. 9. 2006].

Ta pisana denarna sestava je bila predvsem posledica pravkar minulih vojnih viher in vključitve teh slovenskih dežel v francoski denarni sistem. Ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja so namreč vedno nove vojne temeljito premešale sestavo oze-

sing, Ernst: *Die Währungsverhältnisse in Österreich zur Zeit des Franz Joseph I. Wien: samozaložba*, 1955, str. 4-7.

18 Prim.: Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), arhivski fond AS 14, Gubernij v Ljubljani, 1784-1849, f. 59, mapa 3.

melj pod Habsburžani. Nekatera ozemlja so bila za vedno izgubljena (npr. današnja Belgija), hkrati pa so Habsburžani na obrobju svoje monarhije pridobili tudi več novih ozemelj s samosvojimi denarnimi sistemi. Po Napoleonovem porazu si je Avstrija leta 1814 priključila Lombardijo in Benečijo. Ti dve italijanski pokrajini sta odtlej imeli povsem svoj denarni sistem. Uradno plačilno sredstvo je bila srebrna avstrijska lira.¹⁹ Leta 1814 je Avstrija od Bavarske znova dobila v svojo posest Tirolsko, Vorarlberg, Salzburg in zahodni del Zgornje Avstrije. V teh deželah je poleg ponovno vpeljane konvencijske valute v obtoku še naprej ostajala državna valuta, čeprav so zadnje državne goldinarje nehali kovati že leta 1750.²⁰ Podobno se je na nekdanjem ozemlju Krakovske republike, ki si ga je Avstrija pripojila po koncu neuspešne poljske vstaje leta 1846, še naprej ohranila poljska valuta.

Srebrnik, četrt avstrijske lire, 1837, Benetke. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=184123&AuclD=153&Lot=1847> [4. 9. 2006].

Kot dediščina preteklosti so v tem času po avstrijskih deželah krožili še kronski tolarji, ki so jih na Slovenskem ponavadi imenovali križasti tolarji. Njihova vrednost je bila običajno za 12 krajcarjev večja kot vrednost tolarja konvencijske valute. Kronske tolarje so v drugi polovici 18. stoletja začeli kovati na Avstrijskem Nizozemskem (današnja Belgija). Konec 18. stoletja so jih množično kovali še v habsburških kovnicah na Dunaju, v Milanu in v Kremnici. V prvi polovici 19. stoletja so kronski tolar nato prevzele južnonemške države.²¹

19 Brandt, Harm-Hinrich: *Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848-1860*, 1. del. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978, str. 93-95, 157-158.

20 Kavčnik, I.: *O vrednotah (valutah)*. V: *Slovenski pravnik*, 15. marec 1900, št. 3, str. 5.

21 Pančur, Andrej: *Slovenska imena za habsburški denar v 19. stoletju*. V: *Zgodovina za vse*, 2005, št. 2, str. 64-65.

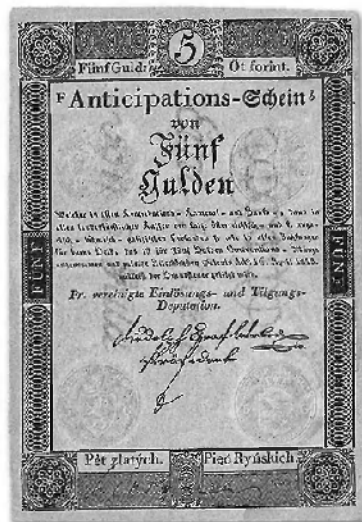

Srebrnik, kronski tolar, 1795, Milano. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=231189&AucID=176&Lot=593> [4. 9. 2006].

Poleg vseh teh regionalnih in tujih valut so bili sredi 19. stoletja na celotnem avstrijskem ozemlju (razen Benečije in Lombardije) v obtoku še zadnji ostanki dunajske valute. Dunajska valuta je bila državni papirnati denar, s katerim so po državnem bankrotu leta 1811 zamenjali inflacijsko povsem diskreditiran državni papirnati denar. Po ustanovitvi avstrijske narodne banke so dunajsko valuto sicer začeli zamenjevati za bankovce narodne banke, ki so se glasili na konvencijsko valuto, vendar je zamenjava potekala le zlagoma in sta v naslednjih desetletjih bili istočasno v obtoku obe valuti. Po letu 1820 je bil goldinar dunajske valute vreden le dve petini goldinarja konvencijske valute. Zato so bile cene lahko izražene v obeh valutah. Do marčne revolucije leta 1848 je država iz obtoka sicer umaknila veliko večino dunajske valute, vendar je nekaj tega denarja uradno še vedno krožilo povsem brez težav. Iz denarnega obtoka je bilo zlasti težko umakniti bakreni drobiž dunajske valute.²²

S problemom različnih denarnih sistemov se je šele v 50. letih 19. stoletja prvič resno sprijel prav neoabsolutistični režim. Leta 1857 so se namreč nemške države odločile uskladiti svoje denarne sisteme. Odslej je bil avstrijski goldinar vreden 2/3 severnonemškega tolarja in 1 1/6 južnonemškega goldinarja. V ta namen je morala Avstrija za 5 % razvrednotiti svojo konvencijsko valuto. Zato je leta 1858 uvedla novo avstrijsko valuto.

²² Brandt, Harm-Hinrich: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 1. del, str. 103-107, 2. del, str. 1071; Pressburger, Siegfried: *Das österreichische Noteninstitut 1816-1966*, 1. del, 1. zvezek, str. 60-73; Androsch, Hannes: *Die politische Ökonomie der österreichischen Währung*, str. 18-20; Probst, Günther: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte*, str. 527-530; Butschek, Felix: *Österreichische Geldgeschichte im Rahmen der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, str. 164-165; Mensi-Klarbach, Franz: *Die Entwicklung des österreichischen Papiergeldwesens*, Wien: Alfred Hölder, 1905, str. 4-5, 13.

Državni papirnati denar (anticipacijski bankovec), 5 goldinarjev dunajske valute, 16. 4. 1813, Dunaj.

Ker je centralistično naravnani režim enotnost (nemškega) avstrijskega cesarstva hotel doseči tudi s pomočjo enotne avstrijske valute, je avstrijski finančni minister Karl Ludwig Bruck izkoristil dano priložnost in je hkrati z uvedbo nove valute odpravil še vse ostanke starih valut.

Bankovec Privilegirane avstrijske narodne banke, 5 goldinarjev avstrijske valute, 1. 5. 1859, Dunaj. Vir: Pressburger, Siegfried: *Das österreichische Noteninstitut 1816-1966*, 1. del, 2. zvezek. Wien: Österreichische Nationalbank, 1959.

Čeprav je Avstrija s to valutno reformo pometila svoj denarni sistem, pa je menjava starega denarja za novega potekala zelo počasi. Nekateri srebrniki stare konvencijske valute so se v obtoku obdržali še vse do nove valutne reforme leta 1892, s katero so srebrno avstrijsko valuto zamenjali za

zlato kronsko valuto. Za en goldinar avstrijske valute so prebivalci dobili 2 goldinarja kronske valute. Navsezadnje pa je tudi pri tej reformi zamenjava denarja potekala zelo počasi. Še dolgo so bili v obtoku različni kovanci in bankovci obeh valut. Kot zadnje so šele do konca leta 1910 zamenjali stare bankovce za 1000 goldinarjev.

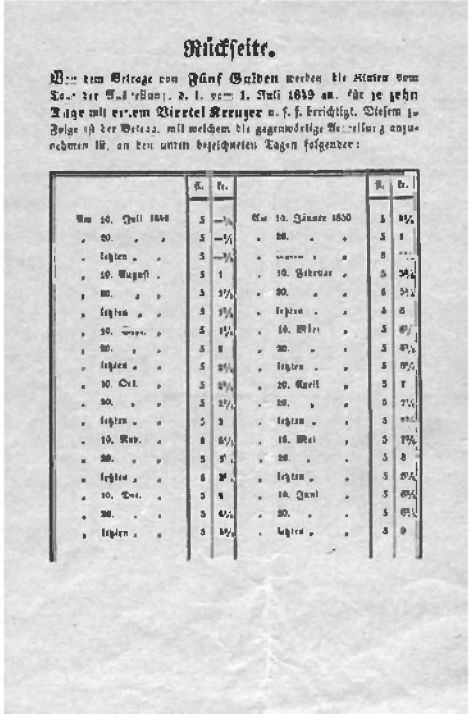

Bankovec Avstro-ogrske banke, 1000 kron kronske valute, 2. 1. 1902, Dunaj.

Zelo počasi je potekalo tudi poenotenje različnih vrst papirnatega denarja. Po letu 1816 je bila *Privilegirana avstrijska narodna banka* edina emisijska ustanova v državi. Vendar njen privilegij ni veljal v Lombardiji in Benečiji, kjer so bili zato v obtoku večinoma samo srebrniki. Šele od leta 1861 so bili bankovci narodne banke zakonito plačilno sredstvo tudi v Benečiji. Dve leti prej je Avstrija v vojni s Piemontom in Francijo že izgubila Lombardijo, leta 1866 pa je morala združeni Italiji naposled odstopiti še Benečijo.

Od marčne revolucije leta 1848 dalje je avstrijska država zaradi vsakoletnega proračunskega primanjkljaja začela izdajati različne vrste državnega papirnatega denarja: 3-procentne državne blagajniške nakaznice, nakaznice na dohodke ogrske dežele in 3-procentne bankovce državnega zaklada. Do leta 1854 so nato ves ta različen denar zamenjali za neobrestovane bankovce državnega zaklada. Za državo je bil ta denar le začasen izhod iz finančne stiske, zato ga je hotela čim prej umakniti iz obtoka. Vendar ji je šele leta 1856 uspelo, da je ves državni papirnati denar zamenjala za bankovce narodne banke.

Ker je Avstriji leta 1866 spet zmanjkalo denarja za financiranje vojne proti Prusiji in Italiji, je znova začela izdajati državni papirnati denar. Državni papirnati denar se je glasil na 1, 5 in 50

Obrestovani avstrijski državni papirnati denar, hrbtna stran 3-procentnih blagajniških nakaznic, 1. 7. 1849, Dunaj.

goldinarjev, bankovci pa na 10, 100 in 1000 goldinarjev. Medsebojno sta imeli obe vrsti denarja enako vrednost. Zato velika večina ljudi v vsakdanjem poslovanju z denarjem sploh ni opazila, da plačuje in kupuje z dvema različnima vrstama papirnatega denarja. Država se je šele z valutno reformo leta 1892 odločila iz obtoka umakniti državni papirnati denar. Vendar je ta denar še vse do leta 1903 imel prisilni tečaj, svojo vrednost pa je povsem izgubil šele leta 1907.

Avstrijski državni papirnati denar, 5 goldinarjev avstrijske valute, 7. 7. 1866, Dunaj.

Habsburški monarhiji je tako šele na začetku 20. stoletja uspelo vzpostaviti povsem enoten denarni sistem na vsem svojem državnem ozemlju.

V tem pogledu je habsburška monarhija zvesto sledila najnovejšim trendom najbolj razvitih držav. V primerjavi z drugimi državami je bila habsburška monarhija pri tem celo zelo uspešna. Toda ta njena uspešnost ni bila samo posledica avstrijske državne moči, temveč v enaki meri tudi posledica njene finančne nemoči.

V večini ostalih držav so namreč prebivalci uporabljali tudi veliko tujega denarja, večinoma kovancev. Šele postopoma je vladam uspelo tuj denar umakniti iz domačega denarnega prometa. Nasprotno so zaradi kriznih denarnih razmer po letu 1848 v Avstriji tuji kovanci izginili iz obtoka istočasno z domačimi. Zato je bilo v naslednjih desetletjih zelo veliko avstrijskih kovancev v tujini, v domovini pa je le semtertja prišel na spregled kakšen tuj kovanec. Ko so se nato v 70. letih 19. stoletja denarne razmere začele stabilizirati, je bil avstrijski denarni obtok skoraj povsem v znamenju (domačega) papirnatega denarja.

Bavarski srebrnik, zvezni tolar, 1865. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=290855&AucID=214&Lot=3105> [4. 9. 2006].

Tudi zelo zgodnji monopolni položaj avstrijske emisijske ustanove je bil v dobršni meri posledica avstrijske finančne šibkosti. Avstrijska država je začela izdajati papirnati denar, ker je z njegovo pomočjo nameravala krpiti proračunske luknje. Pri tem jo potrebe prebivalstva po plačilnih sredstvih niso prav nič zanimale. Kot bomo natančneje videli v nadaljevanju, si je prebivalstvo v kriznih časih razvrednotenja papirnatega denarja poskušalo pomagati tudi s kršenjem emisijskega monopola, vendar je država vajeti zopet hitro dobila v svoje roke.²³

V primerjavi z mnogimi drugimi državami ostale avstrijske banke pri izdajanju denarja prak-

²³ Več o avstrijskih denarnih razmerah v drugi polovici 19. stoletja glej Pančur, Andrej: V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. Celje: Zgodovinsko društvo, 2003, str. 136-166.

tično niso predstavljale nobene konkurence obstoječi centralni banki. Zares zelo redko so emisijski monopol centralne banke kršile druge denarne ustanove. Tako je leta 1882 država naposled onemogočila tržaško komercialno banko (*Banca Commerciale Triestina*), da bi še naprej izdajala neobrestovane blagajniške zapiske.²⁴

Tudi dualistično preoblikovanje habsburške monarhije v Avstro-Ogrsko nikoli ni resno ogrozilo monetarne enotnosti, čeprav so si Madžari občasno vneto prizadevali ustanoviti lastno emisijsko banko. Čeprav je bila leta 1878 avstrijska narodna banka preimenovana v *Avstro-ogrsko banko* in je bila nato leta 1899 preoblikovana v dualistično ustanovo, je bila kljub temu še vedno enotna centralna banka. Tako je bila Avstro-Ogrska sicer vse do svojega propada praktično razdeljena na dve državi, ki pa nista tvorili le gospodarske, temveč tudi monetarno unijo.²⁵

Madžarska stran bankovca Avstro-ogrske banke, 1000 goldinarjev avstrijske valute, 1. 5. 1880, Dunaj.

S stabilizacijo avstrijskega denarnega sistema je bil pred prvo svetovno vojno državni pohlep po pobiranju *seigniorage* in inflacijskega davka postavljen na stranski tir. Od leta 1896 je bila tako

²⁴ Pressburger, S.: *Das österreichische Noteninstitut*, 2. del, 1. zvezek. Wien: Österreichische Nationalbank, 1969, str. 286-291.

²⁵ Sutter, Berthold: *Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867-1918*. V: *Südostdeutsches Archiv*, 1968, str. 83-85; Galántai, József: *Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867-1918*. Wien, Budapest: Österreichischer Bundesverlag, Corvina Kiadó, 1985, str. 37-68; Lehner, Oskar: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte mit Grundzügen der Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Linz: Universitätsverlag Rudolf Trauner, 1992, str. 210-212; Fink, Krisztina Maria: *Die österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft*, München: Dr. Rudolf Trofenik, 1968.

kronska valuta povsem stabilna.²⁶ Zaradi zlate denarne podlage je imela krona fiksni menjalni tečaj z vsemi ostalimi zlatimi valutami. Ker so do prve svetovne vojne skoraj vse države sprejele zlato valuto, je bil s tem tudi avstro-ogrski denar sestavni del svetovnega denarnega sistema.²⁷

Avstrijski zlatnik, 20 kron kronske valute, 1904, Dunaj. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=133776&AucID=105&Lot=7153> [4. 9. 2006].

Monetarne aneksije

Prva svetovna vojna je porušila to komaj doseženo monetarno integracijo habsburške monarhije. Za razpad posameznih monetarnih področij je ponavadi kriva mešanica tako političnih kot gospodarskih vzrokov. Vendar v nekaterih primerih politični vzroki povsem prevladajo. Najbolj očitno so monetarno enotnost posameznih državnih ozemelj rušile nenehne spremembe državnih meja. Po koncu vojn so zmagovite države ponavadi anektirale posamezna ozemlja poraženih držav. Zmagovalci so hoteli s čim prejšnjo in čim bolj temeljito integracijo teh ozemelj pokazati, da so tudi ta ozemlja sestavni in nedeljivi del njihove države. V skladu z reko »ena država, en denar« je bilo v 19. in 20. stoletju potrebno novo pridobljena področja vključiti v obstoječi denarni sistem zmagovite države.

26 Flandreau, Marc und Komlos, John: *Core or Periphery? The credibility of the Austro-Hungarian currency 1867-1913*. V: Bacinger, Karl in Stiefel, Dieter (ur.): *Auf Heller und Cent: Beiträge zur Finanz- und Währungsgeschichte*. Frankfurt, Wien: Ueberreuter, 2001, str. 163-184; Flandreau, Marc und Komlos, John: *How to Run a Target Zone? Age Old Lessons from an Austro-Hungarian Experiment (1896-1914)*. V: *Conference Presentation at the Economic History Association, Philadelphia, 2001*.

27 Mdr. prim. Eichengreen, Barry: *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*. Princeton: Princeton University Press, 1996, str. 13-25; Gallarotti, Giulio M.: *The Anatomy of an International Monetary Regime: The Classical Gold Standard 1880-1914*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995.

Tudi slovensko ozemlje pri tem ni bilo izvzeto. Po zmagi nad Avstrijo je Napoleon 14. oktobra 1809 ustanovil Ilirske province, katerim je priključil tudi zahodne slovenske dežele (Kranjsko, Goriško, Trst, Istro in zahodno Koroško). V teh deželah je bil takrat v denarnem obtoku le inflacijski avstrijski papirnati denar in bakreni drobiž, polnovredni konvencijski srebrniki so do takrat iz obtoka že povsem izginili. Zaradi potreb gospodarstva po plačilnih sredstvih Francozi avstrijskega denarja sicer niso mogli takoj vzeti iz obtoka, vendar so avstrijskemu papirnatemu denarju že decembra 1809 vrednost v primerjavi s srebrniki znižali na četrtno, čez en mesec pa že na šestino. S tem so vzpodbudili hiter odtok tega denarja v Avstrijo. Namesto razvrednotenega avstrijskega denarja je v denarni obtok postopoma pritekal predvsem francoski in italijanski srebrn denar. 15. marca 1810 je naposled avstrijski denar prenehal biti zakonito plačilno sredstvo v Ilirskih provincih. 16. novembra istega leta so francoske oblasti prepovedale še uvoz avstrijskega papirnatega denarja, ki je nato moral do 1. januarja 1811 povsem izginiti iz dežele.²⁸

Zlatnik Napoleonovega Kraljestva Italije, 40 lir, 1810, Milano. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=175390&AucID=149&Lot=1854> [4. 9. 2006].

Francoska oblast v Ilirskih provincih ni trajala dolgo. Že pred znamenito bitko narodov pri Leipzigu je Avstrijcem v dobrem mesecu uspelo zasesti Ilirske province in v njih 17. oktobra 1813 razglasiti prevzem oblasti. Ker pa so bile denarne

28 Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, 4. del: *Vom Regierungsantritt Leopold I. (1657) bis auf das Ende der französischen Herrschaft in Illyrien (1813)*. Laibach: Ig. Von Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1867, str. 308, 309; Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*, 2. del. Celje: Mohorjeva družba, 1993, str. 133-134; Marmont, Auguste Frederic Louis Viesse de: *Memoari*. Split: Logos, 1984, str. 177, 204; Kavčnik, I.: *O vrednotah (valutah)*, Slovenski pravnik, 15. marec 1900, št. 3, str. 69-70; Vošnjak, Bogumil: *Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809-1813): Prispevki k nauku o recepciji javnega prava prvega francoskega cesarstva*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1910, str. 204-205.

razmere v nekdanjih francoskih provincah nepri- merno bolj stabilne kot v Avstriji, avstrijske oblasti niso imele večjega interesa, da bi nekdanje Ilirske province takoj vključile v obstoječi avstrijski denarni sistem. Zato so francoska plačilna sredstva začasno še vedno ostala v veljavi. Hkrati so ponovno vpeljali konvencijsko valuto, se pravi srebrnike, ki so v tem času že skoraj povsem izginili iz denarnega obtoka v Avstriji. Nasprotno niso uvedli papirnate dunajske valute. Kot zakonito plačilno sredstvo je bil v denarnem obtoku tako le nekdanji avstrijski, francoski, italijanski in nemški kovinski denar, ki so mu leta 1815 določili medsebojna vrednostna razmerja. Šele z dekretom predsedstva dvorne komore 4. aprila 1818 je bilo določeno, da mora nekdanji Napoleonov francoski in italijanski denar do 1. novembra izginiti iz obtoka. Od takrat je bila konvencijska valuta (srebrniki, bankovci *Privilegirane avstrijske narodne banke* in bakreni drobiž) edino zakonito plačilno sredstvo. Ljudje so sicer lahko poslovali tudi s papirnatim denarjem dunajske valute, vendar ta v teh deželah ni imel prisilnega tečaja.²⁹

Avstrijski srebrnik, 1 tolar (2 goldinarja) konvencijske valute, 1825, Kremnica. Vir: CoinArchives, <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=87502&AuclID=71&Lot=1359> [5. 9. 2006].

Slovensko ozemlje je bilo predvsem v 20. stoletju žrtev mnogih monetarnih aneksij. V primerjavi z 19. stoletjem je okupator ozemlja poskušal čim prej monetarno anektirati. Že med samo vojno so lahko države na okupiranih ozemljih denar sovražnih držav zamenjale s posebnim okupacijskim denarjem. Po drugi strani pa je okupacijska oblast okupirana področja takoj monetarno anektirala. Tako je Italija po letu 1915 zamenjevala avstro-ogrske krone za italijanske lire na okupiranem avstro-ogrskem ozemlju, kjer so živeli tudi

Slovenci.³⁰ Ker so morali Italijani po izgubljeni bitki oktobra 1917 povsem izprazniti ta ozemlja, je bilo potrebno italijanske lire ponovno zamenjati za avstro-ogrski denar. Hkrati je Avstro-Ogrska za okupirana italijanska območja uvedla okupacijski zasilni denar, nominiran v lirah (*Cassa Veneta dei Prestiti*). Po razpadu Avstro-Ogrske novembra 1918 je nato Italija spet zasedla zahodne dele slovenskega naseljitvenega območja. Sprva je sicer na zasedenih ozemljih še naprej obdržala krone kot zakonito plačilno sredstvo, vendar je obenem že 26. novembra prepovedala uvoz kron ter je določila uraden menjalni tečaj med krono in italijansko liro (10 kron = 4 lire ali 10 kron = 6 lir). 5. aprila 1919 je uvedla liro kot edino zakonito plačilno sredstvo.³¹ Dokončno pa je Italija monetarno anektirala vsa na novo pridobljena področja šele leta 1922.³²

Avstrijski okupacijski denar v Benečiji, 10 centisimov, 2. januar 1918. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Italija si je politično in kmalu nato še monetarno priključila nova slovenska ozemlja po razkosanju Jugoslavije in Slovenije aprila 1941. Italijanski okupator je iz okupiranih območij Slovenije 3. maja ustvaril *Ljubljansko pokrajino* in jo s posebnim statusom priključil Kraljevini Italiji. Že 15. aprila je odredil začasen menjalni tečaj med jugoslovanskim dinarjem in italijansko liro (100 dinarjev = 30 lir). 26. maja je Kraljevina Italija kot zakonito plačilno sredstvo poleg dinarja uvedla še

30 Svoljšak, Petra: Soča, sveta reka: Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915-1917). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 348-352.

31 Steiner, Friedrich: Die Währungsgesetzgebung der Sukzessionsstaaten Österreich-Ungarn: Eine Sammlung einschlägiger Gesetze, Verordnungen und behördlicher Verfügungen von 1892 bis 1920. Wien: Verband österreichischer Banken und Bankiers, 1921, str. X-XI; Jan, Juro: Valutno vprašanje. Maribor: samozaložba, 1922, str. 44-45, 50, 54-55.

32 Pressburger, Siegfried: Das österreichische Noteninstitut 1816-1966, 2. del, 4. zvezek. Wien: Oesterreichische Nationalbank, 1976, str. 2068-2069.

29 Kavčnik, I.: O vrednotah (valutah), Slovenski pravnik, 15. april 1900, št. 4, str. 97-100; ARS, AS 14, Gubernij v Ljubljani, 1784-1849, f. 59, mapa 3, ovoj 80, Oznanilo Cesarskega Kr. Ilirskega Poglavarstva v Lublani, 19. april 1818.

italijansko liro in albanski frank, dokončno pa je dinarje zamenjala za lire sredi junija 1941 (100 dinarjev = 38 lir).

Italijanski državni papirnati denar, 5 lir, 1944. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Nemški okupator slovenskih zasedenih dežel formalno nikoli ni vključil v nemško državo, čeprav so bila ta ozemlja v praksi v vseh pogledih del nemške države. Sprva so bili jugoslovanski dinarji še naprej zakonito plačilno sredstvo, poleg njih pa še boni državne kreditne blagajne kot nadomestni denar nemške vojske. Junija 1941 so ves ta denar zamenjali za nemške državne marke (100 dinarjev = 5 državnih mark), ki so bile od 15. junija 1941 edino zakonito plačilno sredstvo.

Nemški kovanec, 2 državni marki, 1938. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

Z denarno aneksijo je najbolj pohitel madžarski okupator, ki je zamenjavo jugoslovanskih dinarjev v madžarski pengő (100 dinarjev = 10 pengőv) izpeljal že v drugi polovici maja 1941, torej še pred uradno priključitvijo Prekmurja Madžarski 16. decembra 1941.³³

³³ Guštin, Damijan: *Finančni viri in denarništvo narodno-osvobodilnega gibanja na Slovenskem 1941-1945*. V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 82-87; Lazarevič, Žarko: *The Slovenian Economy Between the Wars (1918-1945)*. V: *Krašovec, Tone (ur.): The Economic History of Slovenia (1750-1991)*. Vrhnika: Razum, 1999, str. 131-132.

Madžarski kovanec, 2 pengőja, 1943. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

Zasilni denar

Poleg omenjenih političnih dejavnikov so na vsaj začasno razpadanje pred tem že poenotnega monetarnega področja lahko vplivali tudi prevenstveno gospodarski razlogi. Tako je bila v času političnih in gospodarskih kriz denarna enotnost v državi najprej spodkopana pri izdajanju drobiža. V habsburški monarhiji je prišlo do takšnih hudih kriz po marčni revoluciji leta 1848, po izgubljeni vojni s Francijo in Piemontom leta 1859, po novi izgubljeni vojni s Prusijo in Italijo leta 1866 in po začetku prve svetovne vojne leta 1914. Čeprav je bila kovinska vrednost kovinskega drobiža nižja od njegove nominalne vrednosti, so ga ljudje vseeno v veliki meri tezavrirali. Kovinski drobiž je imel namreč v primerjavi s papirnatim denarjem vsaj nekaj notranje vrednosti. Zato so ljudje pričakovali, da bo ob morebitnem kolapsu denarnega sistema kovani drobiž bolj kot papirnati denar ohranil svojo kupno moč. V kriznih razmerah so ljudje kot hranilca vrednosti bolj cenili kovani drobiž kot papirnati denar.³⁴

Ker so ljudje pridno tezavrirali kovinski drobiž, ga je kmalu začelo primanjkovati. Zaradi pomanjkanja drobiža je prihajalo do zastojev v denarnem poslovanju na drobno. Leta 1860 se je tako v okolici Maribora »*ljudem, ki pridejo v kakšno gostivnico pogostoma*«³⁵ dogodilo, »*da jih kerčmar ne praša, kaj hočejo jesti ali piti, ampak najpoprej: ali imajo, če ne bojo celega bankovca zajedli ali zapili, toliko drobiža, da bojo mogli plačati, kar bojo zajedli ali zapili*«³⁵ ker da kdor nima drobiža, »*naj gré svojo pot*«. Podobno so se pritoževali tudi Ljubljanč-

³⁴ Pančur, Andrej: *Pomanjkanje drobiža sredi 19. stoletja*. V: *Bančni vestnik*, 2004, št. 3, str. 55-57. Še v večji meri je to veljalo za kurančni denar. Pančur, Andrej: *Avstrijski denarni sistem sredi 19. stoletja in Greshamov zakon*. V: *Bančni vestnik*, 2004, št. 1-2, str. 77-79.

³⁵ Novice, 17. 10. 1860, št. 42, str. 340.

ni, »da marsiktera kuharica na tergu ali v štacuni ni mogla kupiti, česar je potrebovala, ker ji bankovca nismo mogli menjati«. ³⁶

Ljudje so se otepali s podobnimi težavami tudi po izbruhu marčne revolucije ³⁷ in prve svetovne vojne ³⁸. Država je poskušala pomanjkanje drobiža najprej ublažiti z neprestanim kovanjem obstoječih vrst drobiža. Ko pa so tudi vedno nove emisije drobiža z nezmanjšano hitrostjo še naprej izginjale iz obtoka, je začela država izdajati kovinski drobiž z manjšo vrednostjo kovine, npr. iz srebra in bakra ³⁹ ter med prvo svetovno vojno celo iz železa ⁴⁰. Ker je bila kovinska vrednost tega drobiža precej nižja od njegove nominalne vrednosti, je državna oblast pričakovala, da se ga ljudem ne bo splačalo tezavrirati. Vendar so se pri tem pogosto motili, tako da je kmalu tudi ta denar začel izginjati iz obtoka. Nazadnje je bila država prisiljena začeti izdajati papirnati drobiž. ⁴¹

Avstrijski državni papirnati drobiž, 10 krajcarjev konvencijske valute, 1. 7. 1849, Dunaj.

Državni ukrepi pri odpravljanju pomanjkanja drobiža so bili pogosto ne le neučinkoviti, temveč ponavadi še prepozni in nezadostni. Ko tako ti ukrepi niso zadoščali in je drobiža še naprej

primanjkovalo, so se ljudje zatekli k izdajanju zasilnega denarja. Zasilni denar so namesto države ali emisijske banke lahko izdajale dežele, različna podjetja in celo zasebniki. Pri njegovi izdelavi so bili zasebniki veliko bolj domiselni od države in so ga tako npr. leta 1848 izdelovali ne le iz papirja, temveč tudi iz medenine, svinca, cina, bakra, stekla, usnja, lesa in kartona. ⁴²

Zasilni denar Josefa Fischerja, Franza A. Spiske in Franza Schuberta, 5 krajcarjev konvencijske valute, 1. 2. 1849, Braunau am Inn.

Zasilni denar ni bil nova valuta, saj se je še naprej glasil na uradno valuto, v kateri je imel ponavadi tudi kritje. Vendar so izdajatelji zasilnega denarja z vednostjo države ali pa celo brez nje kršili emisijski monopol države ali centralne banke in s tem nekontrolirano povečevali količino primarnega denarja v obtoku. ⁴³ Tako je npr. novembra 1848 tudi ljubljanska mestna občina začela izdajati zasilni denar – tako imenovane »denarne listke«⁴⁴ za 3, 5, 10 in 15 krajcarjev. ⁴⁵ Ljubljanski nadomestni denar ni krožil samo po Ljubljani, temveč po celi Kranjski (saj je bila Ljubljana deželno glavno mesto) in delno še po sosednjih deželah. Ljudje so mu po domače pravili »mali Ljubljanski bankovci«. ⁴⁶ Mestna oblast se je poskušala izogniti kršitvi emisijskega monopola, ki ga je imela *Privilegirana avstrijska narodna banka*, zato je nadomestni denar izdajala le v zameno za bankovce narodne banke, ki jih je nato umaknila iz denarnega obtoka. Za prineseno vsoto bankovcev je izdala točno enako vsoto nadomestnega denarja. Po drugi strani je prinašatelju določene vsote nadomestnega denarja vrnila točno enak znesek v bankovcih. ⁴⁶

⁴² Probszt, Günther: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte*, str. 532.

⁴³ Murko, Vladimir: *Denar. Ljubljana*, 1943, str. 119-123.

⁴⁴ Novice, 22. 11. 1848, št. 47, str. 198.

⁴⁵ 19. dokladni list. V: Novice, 14. 5. 1849, št. 20, str. 69.

⁴⁶ Novice, 22. 11. 1848, št. 47, str. 198; *Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung*, 18. 11. 1848, št. 139.

³⁶ Novice, 23. 3. 1859, št. 12, str. 95.

³⁷ Pančur, Andrej: *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*, str. 54-60.

³⁸ Prim. März, Eduard: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913-1923: Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1981, str. 140-141.

³⁹ Pančur, Andrej: *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*, str. 88-90, 100-106, 150-160, 176-182, 198-199, 210-212; Pančur, Andrej: *Pomanjkanje drobiža sredi 19. stoletja*. V: *Bankni vestnik*, 2004, št. 3, str. 56-57.

⁴⁰ Herinek, Ludwig: *Österreichische Münzprägungen von 1740-1969*, str. 291-293; Jaekel, Peter: *Die Münzprägungen des Hauses Habsburg 1780-1918 und der Republik Österreich seit 1918*. Basel: Münzen und Medaillen A. G., 1970, str. 157-158, 163-164.

⁴¹ Pick, A. in Richter, R.: *Österreich: Banknoten und Staatspapiergeld ab 1759*. Berlin: Buchdruckerei Erich Pröhl, 1972, str. 20, 23-24, 37-39.

Ljubljanski zasilni denar, 3, 5, 10 in 15 krajcarjev konvencijske valute, 1848, Ljubljana. Vir: Granda, Stane: Gospodarske razmere pri Slovencih v revolucionarnem letu 1848/49. V: Mihelič, Darja (ur.): Gestrinov zbornik. Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 327.

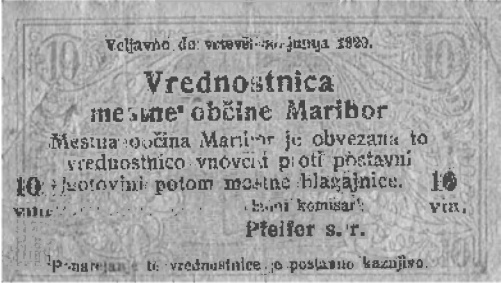
Zaradi podobnih razlogov kot Ljubljana je kasneje med prvo svetovno vojno leta 1915 tudi občina Novo mesto blažila pomanjkanje uradnega drobiža z izdajanjem lastnega zasilnega denarja.⁴⁷ V tem času pa je med razlogi za izdajanje zasilnega

⁴⁷ Podpečnik, Jože: Novomeški zasilni denar. V: Bančni vestnik, 1990, str. 420-423.

denarja vse bolj prihajala v ospredje še temeljna pomanjkljivost kovanega in še bolj papirnatega drobiža: zaradi veliko večje obtočne hitrosti se ta denar obrabi in porazgubi veliko prej kot denar z višjimi apoeni. Zato mora izdajatelj drobiža neprenehoma obnavljati količino obrabljenega drobiža. Če izdajatelju denarja ne uspe več obnavljati potrebne količine drobiža v obtoku, pride do pomanjkanja drobiža in posledično zopet do izdajanja zasilnega denarja. Leta 1919 so v jugoslovanski državi nostrificirali krone in s tem prekinili normalen dotok gotovine z Dunaja v Slovenijo. Ker pri tem novega denarja še niso pričeli izdajati, je začelo drobiža hitro primanjkovati. Občini Ljubljana in Maribor sta zato začeli izdajati zasilni papirnati drobiž.⁴⁸

Ljubljanski zasilni denar, 20 vinarjev, 2. vinotok 1919, Ljubljana. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Mariborski zasilni denar, 10 vinarjev, 6. oktober 1919, Maribor. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

⁴⁸ Barac, Borna: Papirni novac bivše Jugoslavije i zemalja na području bivše Jugoslavije: 1767-2002. Zagreb: OBOL Naklada, 2002, str. 8, 9; Jelinčič, Zmago: Katalog bankovcev jugoslovanskih dežel, 2. del: pomožne izdaje. Ljubljana: samozaložba, 1989, str. 158-161.

Podobno je bil tudi po kapitulaciji Italije septembra 1943 prekinjen normalen dotok gotovine v Ljubljansko pokrajino. Sicer so to ozemlje kmalu nato zasedli Nemci, vendar je bila kot zakonito plačilno sredstvo v uporabi še naprej italijanska lira. Najprej je zopet začelo primanjkovati drobiža in posamezne ljubljanske trgovine so od srede leta 1944 izdajale lastni zasilni denar.⁴⁹

Italijanski drobiž, 20 centisimov, 1942. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

Izdajanje zasilnega denarja je bilo v 19. in 20. stoletju le začasen ukrep. Državne oblasti so namreč takoj, ko je bilo to možno, poskušale znova poenotiti izdajanje denarja na svojem ozemlju. Življenjska doba zasilnega denarja je bila zato izjemno kratka, ponavadi niti celo leto. Tako je že avstrijsko finančno ministrstvo po letu 1848 večkrat prepovedalo izdajanje privatnega zasilnega denarja.⁵⁰ Vendar so bile potrebe prometa po plačilnih sredstvih sprva močnejše od zakona, hkrati pa tudi država v politično nemirnih letih revolucije oblasti ni več imela povsem v svojih rokah, s preveč radikalnimi ukrepi pa tudi ni hotela vznemirjati množic. Ko je naposled država sredi leta 1849 priskrbelo dovolj svojega drobiža, je ljubljanski mestni odbor iz obtoka lahko umaknil svoj nadomestni denar. V naslednjih letih je novi absolutistični režim znova prijel vajeti vladanja trdno v svoje roke. Ko je tako leta 1850 spet začelo kronično primanjkovati drobiža, si to pot mestna oblast ni upala ukrepati na lastno pest in je najprej zaprosila vlado za dovoljenje za izdajanje nadomestnega denarja. Ta je njeno prošnjo seveda gladko zavrnila.⁵¹ Tudi ob naslednjih denarnih krizah ni nihče več izdajal nadomestnega denarja. Državne oblasti so zasilni

denar, ki se je nato pojavil med prvo svetovno vojno in po njej, prav tako že leta 1920 hitro nadomestile s svojim novim drobižem.

Kovanci Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, 1 dinar, 1925. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

Večje težave so imeli leta 1944 na območju Ljubljanske pokrajine, kjer so po kapitulaciji Italije Nemci ustanovili avtonomno slovensko pokrajinsko upravo. Ker je bila ta pokrajina vse do konca druge svetovne vojne še naprej del italijanskega valutnega območja, bi lahko zasilni denar umaknili iz obtoka samo v primeru, če bi ga nadomestili z zadostno količino italijanskega denarja. Vendar je v tem času poleg italijanskega drobiža kronično primanjkovalo tudi vseh ostalih vrst lirskih bankovcev.

Kljub neprestanemu večanju količine denarja v obtoku je zaradi naraščajoče inflacije v Italiji začelo kritično primanjkovati gotovine. Ker slovenski izvozniki iz Ljubljanske pokrajine za svoje blago iz Italije niso več dobivali ustrezne količine gotovine, so se večala slovenska dobroimetja pri italijanski emisijski banki (*Banca d'Italia*). Po drugi strani so slovenski uvozniki z nakupi v Italiji tja izvažali lirsko gotovino. Pokrajinska uprava se je zato odločila, da bo na podlagi zamrznjenega dobroimetja pri *Banca d'Italia* kot zasilni denar začela izdajati denarne nakaznice. Denarne nakaznice je izdajala osrednja denarna ustanova v pokrajini – *Hranilnica ljubljanske pokrajine*. Od srede novembra 1944 so postopoma prihajali v denarni obtok različni apoeni teh denarnih nakaznic (tako imenovane Rupnikove lire). Tako je bilo mogoče iz denarnega obtoka umakniti tudi zasilni drobiž ljubljanskih trgovcev.⁵²

49 *Slovenec*, 17. 11. 1944, št. 264, str. 3; *Slovenec*, 19. 11. 1944, št. 266, str. 4; *Slovenec*, 25. 11. 1944, št. 271, str. 4; *Slovenec*, 26. 11. 1944, št. 272, str. 6.

50 Mensi-Klarbach, Franz: *Die Entwicklung des Österreichischen Papiergeldwesens*, str. 6.

51 19. dokladni list. V: *Novice*, 14. 5. 1849, št. 20, str. 69; *Novice*, 16. 5. 1849, št. 20, str. 84; *Novice*, 4. 6. 1849, št. 27, str. 118; *Novice*, 24. 12. 1850, št. 52, str. 221.

52 Barac, Borna: *Papirni novac bivše Jugoslavije i zemalja na području bivše Jugoslavije*, str. 32-33; Jelinčič, Zmago: *Rupnikove lire: Rupnik Lira. Ljubljana: samozaložba*, 1996. Jelinčič, Zmago: *Katalog bankovcev jugoslovanskih dežel, Ljubljana: samozaložba*, 1988, str. 116-122.

Vzorec zasilnega denarja Hranilnice ljubljanske pokrajine, 100 lir, 14. 9. 1944, Ljubljana. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Med drugo svetovno vojno na Slovenskem zasilni denar ni izdajala le od okupatorja postavljena pokrajinska uprava, temveč tudi odporniško gibanje, ki se je borilo proti okupatorju. Odporniškemu gibanju je zlasti na območju pod italijanskim okupatorjem uspelo osvoboditi obsežna ozemlja, na katerih so vzpostavili svojo oblast. Ker je bil trgovski promet med osvobojenimi in okupiranimi ozemlji zelo omejen, je na osvobojenih ozemljih že kmalu začelo primanjkovati gotovine. Poleg tega je prebivalstvo na osvobojenih ozemljih gotovino v veliki meri tudi tezavriralo. Ljudje so kot zasilni denar začeli uporabljati obveznice posojila svobode, s pomočjo katerih je odporniško gibanje od leta 1942 financiralo svoj boj. Kot zasilen denar so krožile tudi blagovne obveznice, ki so jih izdajale partizanske enote za prejeta ali odvzeto blago.⁵³ Denarno poslovanje na osvobojenih ozemljih je potekalo večinoma v italijanskih lirah, na katere so se glasile tudi obveznice posojila svobode in blagovne obveznice.

Obveznica 3-% posojila narodne osvoboditve Izvršnega odbora Osvobodilne fronte.

⁵³ Barac, Borna: *Papirni novac bivše Jugoslavije i zemalja na području bivše Jugoslavije*, str. 14-29; Jelinčič, Zmago: *Slovenska partizanska potrdila: Slovene Partisan Receipts*. Ljubljana: samozaložba, 1991/93.

Odporniško gibanje je šele septembra 1943 obveznice posojila svobode izenačilo z italijanskimi lirami ter jih februarja 1944 poleg lir tudi uradno razglasilo za zakonito plačilno sredstvo. Hkrati se je odločilo, da bo za slovensko osvobojeno ozemlje kot začasno, a zakonito plačilno sredstvo začelo izdajati lastni denar, nominiran v lirah. Naslednji mesec je ustanovilo *Denarni zavod Slovenije*, ki je kot osrednja finančna ustanova na osvobojenem ozemlju in kot emisijska banka začel julija 1944 izdajati lasten denar, katerega vrednost je bila ves čas v pariteti z italijansko liro.⁵⁴

Zasilni denar Denarnega zavoda Slovenije, 1 lira, 12. 3. 1944. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Po koncu druge svetovne vojne je državna oblast nove Jugoslavije odpravila vse te vrste zasilnega denarja in ustvarila enotno državno valuto. Vendar tudi to pot vse slovensko ozemlje še ni bilo monetarno združeno. Ob koncu vojne je jugoslovanska vojska zasedla večji del nekdanje italijanske države, kjer so živeli Slovenci. Ker je bilo to ozemlje kot cona B uradno še naprej del Italije, so kot zakonito plačilno sredstvo še naprej uporabljali lirsko valuto. Ker je italijanska vlada ovirala dotok denarnih sredstev v cono B, je s tem v njej povzročila hudo pomanjkanje denarja. Jugoslovanska

⁵⁴ Guštin, Damijan: *Finančni viri in denarništvo narodno-osvobodilnega gibanja na Slovenskem 1941-1945*, str. 87-104; Guštin, Damijan: *Denarni zavod Slovenije in vpeljava vzporednega denarja*. V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992*, 1. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 725-727; Guštin, Damijan: *Dr. Milan Lemež, Denarni zavod Slovenije in koncepti valutne reforme nove države leta 1944*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2006, št. 1, str. 377-386; Mikuž, Metod: *Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov*. Ljubljana: Borec, 1969; Kos, Peter: *Slovenska partizanska plačilna sredstva*. Ljubljana: Narodna banka Slovenije, 1977; Barac, Borna: *Papirni novac bivše Jugoslavije i zemalja na području bivše Jugoslavije*, str. 30-31; Jelinčič, Zmago: *Katalog bankovcev jugoslovanskih dežel*, str. 123-134.

uprava cone B je zato ustanovila *Gospodarsko banko za Istro, Reko in Slovensko Primorje*, ki je začela izdajati jugoslovanske lire. Ta denar je imel za podlago jugoslovanski dinar (3 jugoslovanske lire = 10 dinarjev). S tem so hoteli to ozemlje ne le monetarno, temveč tudi gospodarsko ločiti od Italije, kar je vzpodbudilo upor Italiji naklonjenega prebivalstva v Trstu.⁵⁵ Ko je bila leta 1947 večina cone B priključena Jugoslaviji, so to območje monetarno takoj integrirali. Vendar so jugoslovansko liro še naprej uporabljali v coni B nanovo nastalega *Svobodnega tržaškega ozemlja*. 1. julija 1949 je cona B stopila v monetarno unijo z Jugoslavijo, uradno pa si jo je Jugoslavija priključila šele leta 1954.⁵⁶

Poskusni odtis zasilnega denarja Gospodarske banke za Istro, Reko in Slovensko Primorje, 100 lir, 1945. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Čeprav je jugoslovansko denarno politiko od začetka šestdesetih let zaznamovala močna inflacijska politika, je državnim oblastem dolgo časa uspelo ohraniti monetarno enotnost. Šele konec osemdesetih let je to integriteto začel ogrožati pojav novega zasilnega denarja ter predvsem vedno večja uporaba tujih valut. Ker v času visoke inflacije in hiperinflacije zakonito plačilno sredstvo vse bolj izgublja funkcijo hranilca vrednosti, začenjajo ljudje v okviru svojih gotovinskih prihrankov namesto nacionalne valute vse bolj uporabljati stabil-

ne tuje valute. V Jugoslaviji so ljudje najbolj uporabljali nemške marke. Ker je bila nemška marka po uradnem menjalnem tečaju precej podcenjena, se je razvil živahen črni trg deviz.

Bankovec narodne banke Jugoslavije, 100 dinarjev, 12. 8. 1978, Beograd. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

Ko je leta 1989 inflacija prerasla v hiperinflacijo,⁵⁷ je Bogdan Oblak - Hamurabi zapisal: »Država je požrešna, lena in nesposobna, zato ji ne preostane drugega, kot da tiska denar in goljufa, ljudem pa z zakoni ukazuje uporabljati njen denar /.../. Ljudje so državi malo mar. Taka politika vodi neizogibno v samoukinitev denarja«⁵⁸. Najprej se je Oblak odločil vpeljati obračunsko enoto, imenovano lipa. Novembra 1989 se je skupaj še z nekaterimi privatnimi osebami odločil izdajati valuto, ki bi bila varna pred inflacijo.⁵⁹ Protiinflacijski program jugoslovanskega premiera Anteja Markovića decembra 1989 je sicer začasno zavrl ta projekt, vendar je bil že marca 1990 znova obujen. Izdajati so začeli zasilni denar z imenom lipa, ki je imel kritje večinoma v dinarskih kovancih, katerih kovinska vrednost je daleč presegala njihovo imensko vrednost. Ljudje so ta denar lepo sprejeli. Z njim je bilo kmalu mogoče plačevati v nekaterih trgovinah in gostilnah. Projekt izdajanja zasilnega denarja je zamrl šele po uradni slovenski monetarni osamosvojitvi leta 1991. Ob tem tudi nova slovenska oblast na svojem državnem ozemlju ni bila pripravljena tolerirati vzporedne valute in si je prizadevala denarno čim prej poenotiti državo.⁶⁰

55 Troha, Nevenka: Oris položaja v koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1-2, str. 80-81.

56 Zagradnik, Maruša: *Gospodarska ohromitev slovenskega Primorja v času okupacijskih con (1945-1954)*. V: Borak, Neven in Lazarevič, Žarko (ur.): *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 164-165, 169-170; Gombač, Metka: *Denarni zavod Slovenije – podružnica za slovensko Primorje (1945)*. V: *Zgodovina denarništva in bančništva na Slovenskem*, str. 122-123; Ugričić, Miodrag: *Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata*. Beograd: Jugoslovanski pregled, 2000, str. 337-349; Perovšek, France: *Moja resnica: spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani*. Ljubljana: Društvo piscev NOB Slovenije, 1995, str. 27-30.

57 Prim. Križanič, France: *Od stagflacije do holandske bolezni (Slovenska inflacija in brezposelnost od 1986 do 1996)*. V: Borak, Neven in Lazarevič, Žarko (ur.): *Gospodarske krize in Slovenci*, str. 211-212.

58 Hamurabi [Bogdan, Oblak]: *Pesimizem narašča*. V: *Mladina*, 19. maj 1989, št. 18, str. 44.

59 *Finančna priloga 1. Lipa. Nova denarna enota*. V: *Mladina*, 29. september 1989, št. 33.

60 Prim. Grah, Matija in Žerdin, Ali H.: *Dr. Bogdan Oblak – Hamurabi*. V: *Mladina*, 22. september 1992, št. 37, str. 11.

Zasilni denar Lipe holding, 1 lipa, 29. 3. 1990, Ljubljana. Vir: Barac, Borna: Papirni novac bivše Jugoslavije i zemalja na području bivše Jugoslavije, 1767–2002. Zagreb: Obol, 2002, str. 276.

Črnogorski državni papirnati denar, 1 perper, 25. 7. 1914, Cetinje. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Stabilna valuta za novo državo

Čeprav je bil projekt lipa prvenstveno sprožen kot obrambni mehanizem proti neprestanemu razvrednotenju uradnega državnega denarja, se ga je v času političnega razpadanja Jugoslavije zagovarjalo tudi z gospodarskopolitičnimi argumenti: »Skozi lastno valuto se vzpostavi zavedanje o lastni državnosti in skozi to o ekonomski in politični neodvisnosti«. ⁶¹ Na slovenskem ozemlju so bili za večino zamenjav denarja namreč hkrati odgovorni tako politično-ideološki kot gospodarsko-finančni razlogi.

Državne oblasti nanovo nastalih držav so tako tudi s pomočjo nove valute hotele pokazati neodvisnost in državno suverenost na vsem svojem ozemlju. Po prvi svetovni vojni je bila na ozemlju Slovenije, ki se je pridružilo bodoči Jugoslaviji, kot zakonito plačilno sredstvo v obtoku kronska valuta. Ko je Avstro-Ogrska razpadla, so države naslednice še nekaj časa uporabljale valuto nekdanje skupne države. Valutni položaj na področju bodoče jugoslovanske države pa se je zapletel, ko so se jugoslovanske dežele nekdanje Avstro-Ogrske 1. decembra 1918 združile s Srbijo in Črno goro. Tu pa so bili v denarnem obtoku še srbski dinarji, črnogorski perperji in bolgarski levi. ⁶²

Še večja denarna zmešnjava je vladala ob koncu druge svetovne vojne. Na slovenskem okupiranem in osvobojenem ozemlju je bil v denarnem obtoku v glavnem nemški, italijanski in madžarski denar, poleg njega še zasilni denar Hranilnice ljubljanske pokrajine, Denarnega zavoda Slovenije,

⁶¹ Zakaj bomo izdali lipo? V: Mladina, 1. januar 1990, št. 1, str. 45.

⁶² Prim. Slokar, Ivan: Naša dosedanja devizna politika. V: Čas, 1920, str. 181.

obveznice posojila svobode, blagovne obveznice ter obrestovani blagajniški zapisi in priznanice Denarnega zavoda Slovenije. Drugje po Jugoslaviji so bili v denarnem obtoku še kune Neodvisne države Hrvatske, srbski dinarji na območju nemške okupacije v Srbiji, bolgarski levi in albanski franki. ⁶³

Bankovec Hrvaške državne banke, 1000 kun, 1. rujan 1943. Vir: Zasebna zbirka Barbare Györfi.

V obeh teh primerih so si državne oblasti novih držav prizadevale odpraviti valutni kaos v državi in na vsem svojem državnem ozemlju vpejati teritorialno enotno valuto. Svoja prizadevanja so utemeljevale z različnimi gospodarskimi razlogi. Finančni minister narodne vlade Slovenije Aleš Bebler je npr. ob začetku valutne reforme junija 1945 poudaril: »Razkosanost na valutna področja je onemogočala zlitje nove Jugoslavije v eno gospodarsko celoto, kajti preprečevala je normalne trgovske odnose med različnimi valutnimi področji. Ta težka posledica okupatorskega razkosanja Jugoslavije sedaj izginja. /.../ Uvaja se v vsej zvezni državi enoten denar, ki bo doslej ločena gospodarska področja, in s tem vso Jugoslavijo vezal v gospodarsko enoto.« ⁶⁴

⁶³ Ugričić, Miodrag: Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svet-skog rata, str. 91-257; Hadži-Pešić, Jovan: Novac Jugoslavije 1944-1992. Beograd: Narodna banka Jugoslavije, 1995, str. 13.

⁶⁴ Z zamenjavo denarja se začinja novo razdobje v našem go-spodarskem življenju: Govor finančnega ministra narodne

Bankovec Srbske narodne banke, 1000 srbskih dinarjev, 1. maj 1942. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Z vpeljavo enotne valute so predvsem hoteli znižati transakcijske stroške znotraj države. Prav ta argument je bil že zelo star in so ga tako izpostavljali že pri poskusih monetarnega poenotenja habsburške monarhije v prvi polovici 19. stoletja. V dekretu predsedstva dvorne komore z dne 4. aprila 1818 je bilo tako nedvoumno zapisano: »*De po vsih cesarskih deželah, kar je mogoče, bode med ljudmi tekel enak dnar, de bodo enako šteli, laglej med seboj s' blagom vedli, ino ravnali bres cesarske ino svoje škode*«, bodo določili enotne tarife za tuj in domač denar, ki bo še ostal v denarnem obtoku, ali pa ga bodo iz njega postopoma umaknili.⁶⁵ V najnovejšem času pa so pomen nižjih transakcijskih stroškov zelo poudarjali pri evropskem monetarnem povezovanju.

Argument o potrebi gospodarskega združevanja celotnega ozemlja je bil v času po koncu prve in druge svetovne vojne še toliko bolj pomemben, ker nova država ob razpadu starega gospodarskega območja gospodarsko sploh ni bila integrirana.⁶⁶ Uničena prometna infrastruktura je še dolga leta po vojni zavirala trgovinski promet med posameznimi deli nanovo nastale države. V teh razmerah so se med posameznimi valutami znotraj države ohranjali nerealni menjalni tečaji. Državne oblasti so bile tako sveto prepričane, da bodo šele na podlagi skupne valute lahko gospodarsko povsem integrirale državno ozemlje.

vlade Slovenije dr. Aleša Beblerja po radiu. V: Slovenski poročevalec, 29. 6. 1945, št. 60, str. 3.

⁶⁵ ARS, AS 14, Gubernij v Ljubljani, 1784-1849, f. 59, mapa 3, ovoj 80, Oznanilo Cesarskega Kr. Ilirskega Poglavarstva v' Lublani, 19. april 1818.

⁶⁶ Šorn, Jože: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997; Prinčič, Jože: *The Slovenian Economy in the Second Yugoslav State (1945-1991)*. V: Krašovec, Tone (ur.): *The Economic History of Slovenia (1750-1991)*, str. 155.

Monetarna integracija nove države v širši gospodarski prostor je bila ob nastajanju nove nacionalne valute skoraj povsem potisnjena na stranski tir. Še najbolj resno so se z njo ukvarjali ob koncu prve svetovne vojne, ko so se ljudje še dobro spominjali prednosti stabilne kronske valute, ki je bila sestavni del svetovne zlate valute. Veliki večini ljudi je bilo seveda kristalno jasno, da bo morala nova država dobiti svojo valuto, vendar se jim pri tem ni prav nič mudilo. Provizorična vlada Države Slovencev, Hrvatov in Srbov se je tako še sredi novembra 1918 zavzemala za ohranitev kontinuitete kronske valute in Avstro-ogrske banke kot centralne banke.⁶⁷ Prizadevanja Avstro-ogrske banke, da bi države naslednice oblikovale monetarno unijo, so se kmalu izkazale za povsem nerealne.⁶⁸ Tudi kasnejše želje po pristopu jugoslovanskega valutnega območja k latinski denarni uniji⁶⁹ niso bile v skladu z gospodarsko nesmotrnostjo obstoja te monetarne unije po prvi svetovni vojni.⁷⁰ Jugoslovanska država si je po dejanski stabilizaciji dinarja leta 1925 sicer prizadevala, da bi se z uvedbo zlatega standarda pridružila klubu držav s fiksnimi menjalnimi tečaji. Ko pa ji je leta 1931 končno uspelo zakonsko stabilizirati valuto,⁷¹ je bila zlata valuta kot svetovni denar tik pred propadom.⁷²

Bankovec Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, 1000 dinarjev, 1. 12. 1931, Beograd. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

⁶⁷ Šorn, Jože: *Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni*. V: *Zgodovinski časopis*, 1981, št. 1-2, str. 75.

⁶⁸ Prim. Sandgruber, Roman: *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter, 1995, str. 354; Pressburger, Siegfried: *Das österreichische Noteninstitut 1816-1966*, 2. del, 4. zvezek, str. 1961-1978.

⁶⁹ Prim. Slovenec, 11. 1. 1919, št. 8, str. 7.

⁷⁰ Theurl, Theresia: *Eine gemeinsame Währung für Europa: 12 Lehren aus der Geschichte*. Innsbruck: Österreichischer Studien Verlag, 1992, str. 188-213.

⁷¹ Borak, Neven: *Denarne reforme*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998, str. 201-213; Račić, Đuro: *Nauka o novcu*. Zagreb: Školska knjiga, 1955, str. 200-202.

⁷² Eichengreen, Barry: *Globalizing Capital*, str. 57-88.

Po drugi svetovni vojni je imela Jugoslavija kot članica Mednarodnega denarnega sklada svojo valuto uradno sicer vezano na zlato oziroma na ameriški dolar, vendar jo je morala zelo pogosto (1951, 1961, 1965, 1971, 1973) devalvirati. Leta 1973 je nazadnje uvedla fleksibilni menjalni tečaj.⁷³ Šele denarna osamosvojitve Slovenije je ustvarila realne pogoje za monetarno integracijo Slovenije v širši gospodarski prostor. Ker je bilo večini Slovencev že pred samo formalno osamosvojitvijo jasno, da se želijo kot neodvisna država čim prej vključiti v združeno Evropo, so se tudi zavedali, da njihova nacionalna valuta ne bo imela dolge življenjske dobe. Že nekaj tednov pred samo razglasitvijo neodvisnosti 25. junija 1991 so časopisi pisali, da je po plebiscitarni odločitvi Slovencev za neodvisnost 23. decembra 1990 »postalo jasno: Slovenci z Narodno banko Jugoslavije ne bomo več mogli dolgo shajati, pa tudi mlada samostojna država bo morala imeti svoj denar, ki ga bo tiskala sama in se z njim poskušala monetarno vključiti v združeno Evropo«.⁷⁴

Drugi gospodarski razlog za uvedbo nove valute je bil povsem preventivne narave. Ob ustanovitvi Ilirskih provinc, razpadu Avstro-Ogrske, propadu nacistične nemške Evrope in razpadu druge Jugoslavije se je pojavila potencialna ali realna nevarnost hitrega razvrednotenja valut poraženih in propadlih držav. Avstrijsko cesarstvo je vojne proti Napoleonu v vedno večji meri financiralo z izdajanjem novega državnega papirnatega denarja. Po izgubljeni vojni s Francijo leta 1809 je količina denarja v obtoku in s tem inflacija še naprej tako skokovito naraščala, da je bila država leta 1811 naposled prisiljena razglasiti bankrot. Že pred samim bankrotom pa je francoska oblast v pravkar priključenih Ilirskih provincah za avstrijski papirnat denar določila toliko nižji tečaj, da je začel avstrijski papirnat denar iz Ilirskih provinc hitro odtekati v avstrijsko cesarstvo. Namesto inflacijskega papirnatega denarja so nato v Ilirskih provincah dobili stabilne francoske franke in italijanske lire. S tem naj bi bilo marsikatero premoženje rešeno pred posledicami še občutnejšega avstrijskega razvrednotenja denarja.⁷⁵

73 Hadži-Pešić, Jovan: *Novac Jugoslavije 1944-1992*, str. 22-23.

74 Verbič, Darja: *Hitra uvedba lastne valute je bila ves čas vprašljiva*. V: *Delo*, 7. 6. 1991, str. 3.

75 Mensi-Klarbach, Franz: *Die Entwicklung des österreichischen Papiergeldwesens (Bis zur Beginne der Valutaregulierung)*. Wien: Alfred Hölder, 1905; Stiassny, Paul: *Der öster-*

Kasneje je Avstro-Ogrska tudi prvo svetovno vojno v veliki meri financirala z izdajanjem novega denarja. Zaradi gospodarskega razpada Avstro-Ogrske nanovo nastali Nemški Avstriji ni preostalo nič drugega, kot da svoje izdatke krije s tiskanjem novega denarja.⁷⁶ Ker pa se je na njenem ozemlju nahajala Avstro-ogrška banka, je s tiskanjem denarja pobirala inflacijski davek od ostalih držav naslednic. Nekateri posamezniki so se že zelo zgodaj začeli zavedati nevarnosti razvrednotenja kronske valute. Eden vodilnih slovenskih ekonomistov Milko Brezigar je že 18. septembra 1918 izjavil: »Vsakomur je znano, da je vrednost avstrijskega denarja jako padla. /.../ Ker vemo, da je avstrijski denar malovreden in ker se njegova vrednost ne bo dvignila, ampak bo še bolj padla, ni priporočljivo, da obdrže naši kmetje, trgovci in denarni zavodi toliko papirnatega denarja, kakor ga imajo danes.«⁷⁷ Že nekaj dni pred razpadom Avstro-Ogrske se je zavzel za čimprejšnjo nacionalizacijo kronske valute, vendar mu pri tem ni uspelo prepričati ostalih članov slovenskega narodnega sveta.⁷⁸

Šele konec decembra 1918 se je združena jugoslovanska država kot prva med državami naslednicami odločila nacionalizirati kronske valute. Januarja 1919 je žigosala vse krone na svojem ozemlju. Ker pa je bilo žigosanje opravljeno tehnično zelo malomarno, so v državo prihajale krone s ponarejenimi žigi. Zato je dala država novembra 1919

reichische Staatsbankrott von 1811 (Nach archivalischen Quellen). Wien, Leipzig: Alfred Hölder, 1912; Rumppler, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien: Ueberreuter, 1997, str. 121-124; Marmont, Auguste Frederic Louis Viesse de: *Memoari*, str. 177, 204.

76 Prim. Butschek, Felix: *Österreichische Geldgeschichte im Rahmen der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, str. 168-169; Sandgruber, Roman: *Was kostet die Welt? Geld und Geldwert in der österreichischen Geschichte*. V: Häusler, Wolfgang in Abram, Michael (ur.): *Geld: 800 Jahre Münzstätte Wien*, str. 184-185.

77 [Brezigar, Milko]: *Pogled v novi svet: Poročal na gospodarskem posvetu, ki ga je sklical »Narodni svet« 18. septembra 1918*. Ljubljana: Slovenska Socijalna Matica, 1918, str. 12, 14. Prim. še Brezigar, Milko: *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko in Prinčič, Jože (ur.): *Od kapitalizma do kapitalizma: Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997, str. 76-79.

78 Šorn, Jože: *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924*, str. 61-66, 68-69; Perovšek, Jurij: *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*. Ljubljana: Modrijan, 1998, str. 123-124.

Nostrificiran bankovec Avstro-ogrske banke z žigom Posojilnice v Gornji Radgoni, 100 kron kronske valute, 2. 1. 1912, Dunaj. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

na vse jugoslovanske krone prilepiti še posebne znamke. Pri tem je zadržala 20 % markiranih kron. Po žolčni debati, ki je razdelila večinoma slovenske in hrvaške kraje nekdanje Avstro-Ogrske na eni in večinoma srbske kraje nekdanje Srbije na drugi strani, je bilo od februarja 1920 določeno menjalno razmerje med jugoslovansko krono in dinarjem (4 krone = 1 dinar). Slovenci so se čutili opeharjene. Za svoj denar so prejeli dinarsko-kronski denar, katerega nominalna vrednost je bila izražena tako v dinarjih kot v kronah. Od 26. januarja 1921 je država imela tudi skupno centralno banko. V istem času so tudi na območju Srbije za dinarje zamenjali vse krone in bolgarske leve. Aprila 1921 so za dinarsko-kronski denar zamenjali še črnogorske perperje (2 perperja = 1 dinar, oziroma 1 perper = 1 dinar za vsote nad 5000 dinarjev). Dinarsko-kronske bankovce so nato vse do 25. maja 1934 postopoma zamenjevali za dinarske bankovce.

Denar Finančnega ministrstva Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, 10 dinarjev = 40 kron, 1. februar 1919. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Na račun uvedbe lastne valute je jugoslovanska država od svojih državljanov lahko začela pobirati *seigniorago*. S tem ji je vse do leta 1925 uspelo v veliki meri financirati povojno obnovo. Če torej jugoslovanska država ne bi uvedla lastne valute, bi

seignoriago pobirala druga država, ki bi izdajala denar, katerega bi uporabljali tudi v Jugoslaviji.⁷⁹

Podobno je ob koncu druge svetovne vojne obstajala nevarnost inflacijskega razvrednotenja valut okupatorskih držav (nemške državne marke, italijanske lire, madžarskega pengöja).⁸⁰ Vodstvo slovenskega odporniškega gibanja se je dobro zavedalo te nevarnosti in se je zato zavzemalo za čim-prejšnji umik okupatorskega denarja iz denarnega obtoka. Ker so bili vzhodni kraji Jugoslavije osvobojeni prej kot zahodni, so tu pohiteli z zamenjavo denarja. 10. aprila 1945 je v Jugoslaviji izšel zakon o odvzemu okupacijskega denarja iz prometa in o njegovi zamenjavi za jugoslovanske dinarje. Do konca aprila so na vsem osvobojenem ozemlju že uspeli zamenjati denar. Na slovenskih tleh se je vojna končala šele 11. maja 1945. Zamenjava denarja se je začela 29. junija 1945. Tudi to pot slovensko prebivalstvo in slovenska vlada nista bila zadovoljna z menjalnimi tečaji (100 lir = 30 dinarjev, 100 državnih mark = 60 dinarjev, 100 pengöjev = 100 dinarjev).⁸¹

⁷⁹ Sundhaussen, Holm: Die jugoslawische Währungsreform von 1920: Zur Interdependenz ökonomischer und politischer Integrationsprobleme in einem multinationalen Staat. V: Österreichische Osthefte, 1985, str. 19-39; Slokar, Ivan: Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo. V: Mal, Josip (ur.): Slovenci v desetletju 1918-1928: Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 552-656; Šorn, Jože: Slovensko gospodarstvo med dvema vojnoma. V: Zgodovina Slovencev, str. 687-689; Bilimovič, Alexander: Jugoslawien: Königreich der Serben, Kroaten u. Slowenen. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1927, str. 152-159; Borak, Neven: Denarne reforme, str. 199-205; Hadži-Pešić, Jovan: Novac Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Beograd: Narodna banka Jugoslavije, 1995; Jelinčič, Zmago: Dinarsko kronska serija. Ljubljana: samozaložba, 1997; Stojanović, Željko: Papirnati novac Srbije i Jugoslavije. Beograd, 1996, str. 82-114; Narodna banka 1884-1934. Topčider: Zavod za izradu novčanica, 1934, str. 97-103, 131-135; Nikolić, Goran: Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Beograd: Stubovi kulture, 2003, str. 75-101.

⁸⁰ Prim. Wehler, Hans-Ulrich: Deutsche Gesellschaftsgeschichte, 4. zvezek: Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949. München: Verlag C. H. Beck, 2003, str. 927, 971; Fratianni, Michele in Spinelli, Franco: A monetary history of Italy. Cambridge: University Press, 1997, str. 158-171; Borak, Neven: Denarne reforme, str. 271-277.

⁸¹ Čepič, Zdenko: Prispevek k proučevanju valutne reforme leta 1945. V: Zgodovina denarništva in bančništva na Slovenskem, str. 105-118; Čepič, Zdenko: Denarna reforma. V: Slovenska novejša zgodovina, 2. zvezek, str. 841-843; Lazarevič, Žarko in Prinčič, Jože: Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000, str. 196-199; Bo-

Bankovci Demokratične federativne Jugoslavije, 1000 dinarjev, 1944. Vir: Zasebna zbirka Mojce Šorn.

Za razliko od prejšnjih dezintegracij je Jugoslavija gospodarsko razpadla že pred političnim razpadom. Jugoslavija je bila federacija republik, ki so imele precejšnje politične in gospodarske pristojnosti. Jugoslavija je bila tako tudi monetarna unija. Vendar zaradi srbskega gospodarskega bojkota Slovenije od začetka leta 1989 jugoslovanski trg dejansko ni več deloval kot celota. Reformni program jugoslovanskega premiera Anteja Markovića je decembra 1989 z uvedbo konvertibilnega dinarja sicer odpravil hiperinflacijo, vendar je bil zaradi strukturnih šibkosti in hudih političnih sporov v državi že jeseni 1990 pred robom propada. Politična in gospodarska kriza v državi se je vedno bolj zaostrovala. V drugi polovici leta 1990 je Jugoslavija ekonomsko prenehala obstajati.

Bankovec Narodne banke Jugoslavije, 5000 din, 1. 5. 1985, Beograd.

Po večstrankarskih volitvah leta 1990 in slabšanju jugoslovanskih gospodarskih razmer se je začelo intenzivno razmišljati o možnosti slovenske denarne osamosvojitve. Jeseni 1990 je stekel projekt tiskanja zasilnega denarja. Vdor Srbije v jugoslovanski denarni sistem in plebiscitarna odločitev Slovencev za neodvisnost sta konec leta 1990 pospešila priprave na denarno osamosvojitve. Inflacija je v Jugoslaviji znova začela skokovito na-

rak, Neven: Denarne reforme, str. 226-245; Jelinčič, Zmagor: Zamenjava okupacijskih bankovcev. Ljubljana: Enotnost, 1996; Ugričić, Miodrag: Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, str. 296-336.

raščati. Hkrati se je Slovenija finančno vse bolj osamosvajala in s tem postavljala temelj za bodočo denarno osamosvojitve. Slovenija je bila po formalni razglasitvi neodvisnosti 25. junija 1991 in po koncu vojne z Jugoslovansko armado prisiljena začasno zamrzniti osamosvojitve, zato je lahko šele 8. oktobra 1991 uvedla lastno valuto. Denar je zamenjala v štirih dneh po tečaju 1 : 1. Sprva so bili v denarni obtok daničasni tolarski vrednostni boni, ki so jih nato v letih 1992–1994 postopoma zamenjali za bankovce slovenske centralne banke.⁸²

Vzorec vrednostnega bona Banke Slovenije, 50 tolarjev, 8. 10. 1991, Ljubljana. Vir: Vrednostni boni. Banka Slovenije, <http://www.bsi.si/bankovci-in-kovanci.asp?Mapald=219> [19. 9. 2006].

Na poti v monetarno unijo

V 19. in 20. stoletju so si skoraj vse države na svojem ozemlju prizadevale ustvariti enotno

⁸² Repe, Božo: Slovenska gospodarska politika v osemdesetih letih in v času osamosvajanja. V: Borak, Neven in Lazarević, Žarko (ur.): Gospodarske krize in Slovenci, str. 191-210; Rant, Andrej: Establishing Monetary Sovereignty. V: Mrak, Mojmir, Rojec, Matija in Silva-Jáuregui, Carlos (ur.): Slovenia; From Yugoslavia to the European Union. Washington: The World Bank, 2004, str. 83-98; Palairat, Michael: Inter-regional financial flows and political tension in former Yugoslavia 1989-1999, Kassel conference on monetary unions. Edinburgh: rokopis, april 2004; Kranjec, Marko: Introduction of a new currency: The case of Slovenia. V: Development and International Cooperation, 1995, št. 20-21, str. 127-142; Mencinger, Jože: Rojstvo in otroštvo tolarja. V: Slovenska ekonomska revija, 1993, št. 1-2, str. 24-32; Majce, Janez: Slovenski denar: Kronika nastajanja bonov, tolarskih bankovcev in kovancev ter priložnostnih kovancev od 1990 do 2000. Ljubljana: Banka Slovenije, 2001; Borak, Neven: Denarne reforme, str. 245-263.

valuto. Pot do uvedbe enotne državne valute ni bila nikoli enosmerna. Monetarno enotnost države so ogrožale različne vrste zasilnega denarja. Če je neka država politično razpadla, je posledično razpadlo tudi njeno valutno območje. Nanovo nastale države so hotele same voditi makroekonomsko in fiskalno politiko ter pri tem same pobirati *seigniorage*. Z novo enotno državno valuto so hotele svoje ozemlje politično in gospodarsko integrirati.

Z monetarnim razpadom Jugoslavije se je tako Sloveniji uspelo rešiti iz finančnega in monetarnega kaosa. Za slovenski tolar ni bil izbran fiksni, temveč fleksibilni menjalni tečaj. Tolar je relativno hitro postal konvertibilna valuta. Slovensko gospodarstvo je uspešno prestalo proces transformacije in je postalo močno navezano na evropsko gospodarstvo. 1. maja 2004 se je Slovenija z vstopom v Evropsko unijo odločila tudi za vstop v Evropsko monetarno unijo. 28. junija 2004 je Slovenija vstopila v sistem evropskih menjalnih tečajev II. Ker je v dvoletnem pripravljalnem obdobju Slovenija uspešno izpolnjevala zahtevane konvergenčne kriterije, je Svet Evropske unije 11. julija 2006 naposled sprejel odločitev, da Slovenija 1. januarja 2007 dokončno uvede evro (1 evro = 239,64 slovenskih tolarjev).

Vzorec bankovca Evropske centralne banke, 100 evrov.
Vir: Banknoten. Bundesdruckerei http://www.bundesdruckerei.de/pics/4_presse/fotoarchiv/banknoten_downloads/100euro.jpg [19. 9. 2006].

S tem se bo verjetno za vselej končala kratka, vendar toliko bolj burna zgodovina enotnih državnih valut na Slovenskem.

Zusammenfassung

EIN STAAT, EINE WÄHRUNG?

Eine sehr kurze, dafür aber umso wechselvollere Geschichte der einheitlichen Nationalwährung im slowenischen Gebiet

Die meiste Zeit der menschlichen Geldgeschichte war auf einem bestimmten staatlichen Territorium eine Vielzahl von verschiedenen Währungen im Umlauf. Erst im 19. und insbesondere im 20. Jahrhundert gelang es der Mehrheit der Staaten, das staatliche Geldsystem zu vereinheitlichen. Die Slowenen lebten in dieser Zeit in verschiedenen Staaten, von denen sich jeder nach Kräften bemühte, eine einheitliche Nationalwährung auf dem gesamten Staatsterritorium durchzusetzen. Dabei verfolgten die Staatsmänner verschiedene Interessen. Einerseits wollten sie die gemeinsame Identität auf dem gesamten Territorium des Staates stärken. Diese gemeinsame Identität äußerte sich vor allem in den Darstellungen auf den Geldnoten bzw. Münzen sowie in den Währungsamen. Andererseits wollten die Staaten durch eine gemeinsame Währung das Staatsgebiet wirtschaftlich integrieren, eine makroökonomische und fiskalische Politik verfolgen und vor allem den Gewinn der Notenausgabe (die so genannte Seigniorage) selbst lukrieren.

Im 19. Jahrhundert lebten die Slowenen im Rahmen der Habsburgermonarchie, in der seit dem Jahr 1753 die Conventionswährung in Umlauf war, seit 1858 die österreichische Währung und schließlich seit 1900 die Kronenwährung. Infolge der Gründung der französischen Illyrischen Provinzen verwendeten die Slowenen in den Jahren 1809 bis 1818 auch die französische Währung. Beinahe während des gesamten 19. Jahrhunderts waren im slowenischen Gebiet auch verschiedene andere Währungen verbreitet, die in der Habsburgermonarchie ein gesetzlich anerkanntes Zahlungsmittel waren. Erst zu Beginn des 20. Jahrhunderts gelang es der Habsburgermonarchie, ein völlig einheitliches Währungssystem auf dem gesamten Staatsgebiet durchzusetzen.

Nach dem Zerfall der Monarchie mussten die Slowenen bei jeder neuen Staatsgründung und jeder Grenzänderung die Währung der alten

Staaten in die Währung der neuen Staaten umtauschen. So wurde in den Jahren 1918 bis 1923 im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen die Kronenwährung nostrifiziert; diese dann durch das Dinar-Kronen-Geld als temporäres Zahlungsmittel und schließlich durch die Dinarwährung ersetzt. Im Königreich Italien wurde die Kronenwährung 1919 durch die italienische Lira ersetzt. Nach der Aufteilung des Königreiches Jugoslawien 1941 wurde die Dinarwährung durch deutsche Reichsmark, italienische Lira oder ungarische Pengö ersetzt. Nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges folgte der Dinar den Währungen der Besatzer und den verschiedenen Notwährungen. Nach dem Zerfall Jugoslawiens wurde 1991 anstelle des jugoslawischen Dinars der slowenische Tolar eingeführt.

Während dieses gesamten Zeitraums wurde die Einheit der Nationalwährungen auf dem gesamten Staatsterritorium nicht nur durch verschiedene, von Grenzänderungen begleitete Kriege bedroht, sondern auch durch unterschiedliche wirtschaftliche Faktoren (Mangel an staatlicher Währung, Inflation). Deshalb behalf man sich zeitweise mit der Herausgabe von Notgeld oder – was häufiger vorkam – verwendete fremde Währungen. Mit der Übernahme der gemeinsamen europäischen Währung wird schließlich auch das unabhängige Slowenien auf seine eigene Nationalwährung verzichten. Damit wird die kurze, aber umso abwechslungsreichere Geschichte der einheitlichen Nationalwährungen auf slowenischem Gebiet wohl ein für allemal beendet sein.

Dragan Matić

»Takega prizora vendar ni mogoče prenašati!«

Obstrukcija v kranjskem deželnem zboru v začetku 20. stoletja

Zgledi s cesarskega Dunaja

Znamenita obstrukcija v dunajskem državnem zboru je bila, kot bomo to v nadaljevanju podrobneje prikazali, »svetal« zglede tudi za kranjske deželnozborske poslance. Leta 1897 so se namreč nemško-nacionalni državni poslanci odločili, da nasilno onemogočijo delo parlamenta, ki je sprejel Badenijeve jezikovne odredbe za Češko. Slednje so odredjale, da morajo vsi državni uradniki obvladati oba deželna jezika oz. se ju priučiti, kar pa je bilo za Nemce nesprejemljivo. Obstrukcija je imela jasen namen; preprečiti parlamentarni večini, da bi skozi parlamentarno proceduro spravila postopke, ki so bili potrebni za obnovev nagodbe z ogrsko polovico monarhije – sporazuma torej, brez katerega dualistična monarhija ni mogla funkcionirati. Fran Šuklje, ki je bil kot državnozborski poslanec priča te obstrukcije (po njegovem zatrjevanju pa tudi eden najvidnejših aktivnih udeležencev teh ekscesov), je njene pojavne oblike opisal zelo nazorno:

»Ne morem popisati, kakšni prizori so se odigrali v dobi šestih tednov v poslanski zbornici. Včasih je bil položaj tak, kakor da ste na skrajni periferiji velikega mesta, v zamazani beznici med pretepajočimi se podivjanimi pijanci, in zopet ste imeli občutek, kakor da vas je nemila usoda pahnila v blaznico med tolpo razgrajajočih umobolnikov in zopet ste se znašli v zbornični skoraj prazni dvorani, koje tla so bila posuta z ostanki razbitih namiznih pokrovov in raztrganih tiskovin. V dvorani ni bilo skoraj nobenega poslanca, le tam zgoraj poleg skrajno izmučenega in izčrpanega predsednika je čepel kak zapisnikar, ki je s pojemajočim glasom čital neskončne interpelacije. Odigravalo se je to vsak dan za

dnem mesto stvarnega in resnega dela /.../ Vsak dan se je ozračje v napol blaznem parlamentu poslabšalo /.../ In tako je napočil 24. november /.../ Na lastne oči sem videl iz najbližje bližine gnusne prizore, ki so se odigrali. Videl sem, kako je pijani Schönerer iz rok iztrgal staremu predsedniku Abrahamowiczu simbol predsedniške oblasti, njegov zvonec. Abrahamowicz, ki se je držal ves čas tako neustrašno, kakor kak rimski senator, je z mirnim glasom poklical Schönererja k redu. Obenem je zaukazal strežniku, naj mu prinese drug zvonec mesto tega, ki ga je bil pravkar oskrnil Schönerer. Ali komaj je prezidijalni sluga Močnik, Slovenec iz kamniške okolice, krepak, brihten dečko, prinesel drug zvonec, ga zagrabi Wolf, se obrne proti zbornici, zvoni ostentativno dalj časa ter ga nato posadi nazaj na mizo z zasmehujočim vprašanjem: 'Herr Präsident, haben Sie noch eine dritte Glocke?' /.../ Sedaj pa reče Abrahamowicz: 'Ich unterbreche die Sitzung auf 15 Minuten und ersuche die Herren Ordner, mich von der lästigen Gegenwart der Abgeordneten (slede imena) zu befreien'. Med nepopisnim ropotom je predsedstvo zapustilo svoje sedeže. Tedaj pa stopim par korakov do poslanca Wolfa ter mu rečem mirno: 'Herr Kollega, verlassen wir den Platz.' Ta me pogleda od nog do glave ter mi reče zbadljivo: 'Was fällt Ihnen ein, Herr Vetter?' Jaz na to energično: 'Sie werden den Platz verlassen.' V tem trenutku dvigne Wolf roko proti meni, da bi zamahnil. Prestrežem roko, primem Wolfa za tilnik ter ga porinem od sebe. To pa je bil signal splošnemu metežu! V tistem momentu se je dvignila cela zbornica in od obeh strani se je pričela borba.«

V nadaljnjih opisih je Šuklje izpovedal, kako je nemški univerzitetni profesor Pfersche potegnil

nož in kako ga je potem on, Šuklje, zagrabil za roko, da ni prišlo do klanja. Takoj zatem naj bi njemu, Šukljetu, sam Schönerer skušal s stolom razbiti glavo, pa mu je to v zadnjem trenutku preprečil štajerski poslanec Hagenhofer /.../¹ Naslednji dan so bile razmere še hujše, ko je grof Falkenhayn predlagal spremembo poslovnika parlamenta, s katero bi dobil predsednik parlamenta pooblastilo, da poslance, ki motijo in onemogočajo delo parlamenta izključi za tri seje s privolitvijo parlamenta pa celo za 30 dni: »Toda hrup je bil tako velik, da predlagatelja nikakor ni bilo mogoče razumeti. Predlagatelj sam je stenografu v uho zatrobil besedilo, s katerim je utemeljeval svoj predlog. Mi desničarji /.../ smo pač znali zakaj gre. Istotako, naravno tudi predsedstvo. Levičarji besne kakor brezumni in ko se na dano znamenje dvigne cela desnica, izjavlja predsednik, da je Falkenhaynov nujni predlog sprejet. Paroksizem levičarjev narašča do vrhunca. Razbijajo z rokami in nogami, žvižgajo in tulijo, dvigajo se celi oblaki prahu. V zbornici nastane divji metež. Stari parlamentarci se zgrabijo in obdelujejo s pestmi. Predsedstvo je bilo primorano zapustiti dvorano, ministri so bili že prej pobegnili /.../ In tako je napočil omniozni 27. november. Med tem časom pa je bila že pokonci ulica. Goste trume delavcev in študentov so obkolile parlament. S silnim vpitjem so nazdravljale znane nemškonarodne in socijalnodemokratske poslance. Množica je kričala: 'Doli z Badenijem, pereat lex Falkenhayn!' /.../ Komaj sta se prikazala na predsedniški tribuni Abrahamovicz in dr. Kramar, se je začel peklenski škandal. Stenografični zapisnik je žalosten izkaz za oni nizki nivo, kamor more pahniti politična strast sicer neoporečno izobražene može /.../ Skoraj bi rekel, da je bila še dokaj dostojna psovka, če je univ. prof. Pfersche zakričal na predsednika Abrahamovicza: 'Alter armenischer Hund.' Kar naenkrat pa se odstranita iz soc. demokratske skupine dva majhna gibčna poslanca /.../ preskočita ograjo in se zaletita v predsedstvo. Takoj je bila na mestu dunajska policija /.../ lex Falkenhayn se je začela izvajati /.../ Po mojem uverjenju je 24. novembra 1897 bila zapečaten usoda habsburške monarhije! Od tedaj je bilo ubito parlamentarno življenje na Avstrijskem.«²

Obstrukcija, sredstvo kranjskih klerikalcev v boju za doseg splošne in enake volilne pravice

Vse te »moderne« metode preprečevanja dela parlamentarne večine so seveda pozorno spremljali tudi kranjski politiki. In vodji slovenskih klerikalcev dr. Ivanu Šušteršiču se ni zdelo, da bi ta način uveljavljanja političnih interesov bil škodljiv, pač pa je čez nekaj let prišel na misel, da bi to lahko bila učinkovita pot za doseg večje veljave njegove stranke v kranjskem deželnem zboru. Še posebej zato, ker ob krizi državnega zbora leta 1897 ne vlada ne cesar nista zavzela odločnega stališča, to pa je dajalo vtis, da je obstrukcija sicer nezaželena, ni pa prepovedana. Pripadniki *Katoliško nacionalne stranke*, kot se je takrat imenovala klerikalna stranka, ki ji je načeloval Šušteršič, so bili v začetku 20. stoletja že dodobra frustrirani. Na kranjskih deželnih volitvah niso mogli prejeti toliko glasov, kot bi jim jih dejansko, glede na njihov (oz. bolje rečeno cerkveni) vpliv na podeželsko prebivalstvo, pripadalo. Kranjski deželnozborski volilni red je namreč, podobno kot v drugih deželah monarhije, že od začetka ustavne dobe 1861 temeljil na kurialnem sistemu. Na Kranjskem se je tako že od razcepa slovenskega političnega tabora na *Narodno-napredno* oz. liberalno stranko in *Katoliško-nacionalno* oz. klerikalno stranko uveljavilo naslednje stanje: 11 poslancev veleposestva in mesta Kočevje je prihajalo iz nemške stranke, 9 mandatov mest in trgovske zbornice je pripadlo Narodno-napredni stranki, 16 poslanskih mest iz kurije podeželskih občin pa je dobila Katoliško-nacionalna stranka.³ Že od 1895 je bil v veljavi pakt med Nemci in slovenskimi liberalci, ki je bil podlaga za protiklerikalno večino v kranjskem deželnem zboru in s katerim so bili klerikalci obsojeni na vlogo statista. Slovenski klerikalci so sicer svoje liberalne sonarodnjake obtoževali narodnega izdajstva in paktiranja s smrtnim narodnim sovražnikom. To pa na slovenske liberalce ni toliko vplivalo, da bi se tej zvezi odrekli. Na očitke o narodnem izdajstvu so odgovarjali, da njihov sporazum z Nemci ni sklenjen na škodo slovenskih nacionalnih interesov, pač pa v prid napredka, svobodomiselnosti ter svobodnega razvoja kulture in umetnosti. V taki

1 Franjo Šuklje, *Iz mojih spominov*, III. del, Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana 1929, str. 3–8.

2 Prav tam, str. 8–10.

3 Prim. Janko Pleterški, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925*, Založba ZRC, Ljubljana 1998, str. 3.

situaciji torej ni čudno, da so se recepti iz dunajskega parlamenta klerikalcem zazdeli privlačni.

21. 6. 1902 so klerikalni poslanci na čelu s prvopodpisanim dr. Ivanom Šušteršičem vložili nujen predlog glede spremembe deželnega reda in deželnega volilnega reda, in sicer na podlagi splošne in enake volilne pravice. V utemeljitvi predloga je Šušteršič še enkrat prikazal krivičnost kurialnega sistema. Pri tem mu je pripisoval daljnosežen vpliv in trdil, da je s tem krivičnim volilnim sistemom ogoljufano kmečko prebivalstvo, kar da ima za končno posledico zapostavljanje njegovih interesov in množično izseljevanje vseh količkaj sposobnih ljudi. To naj bi med drugim dokazovalo dejstvo, da je v Avstriji dramatično poskočilo število tistih, ki so se odtegnili naboru. Krivičen volilni sistem naj bi bil torej kriv tako za zmanjšano obrambno sposobnost države kot tudi za gospodarsko recesijo. Na drugi strani je Šušteršič ožigosal nepravilčenost privilegijev volivcev, ki volijo v meščanski in veleposestniški zbornici. Po njegovem mestna in veleposestniška kurija nista imeli podlage za obstoj, saj naj ne bi bilo moč govoriti o interesnem zastopstvu – o tem bi bilo po Šušteršičevem mnenju mogoče govoriti samo v primeru, ko bi se osnovale kurije na podlagi stanov. Ob tem je Šušteršič izpostavljал napredne države kot npr. Italijo, Nemčijo in Francijo, kjer je bila splošna in enaka volilna pravica že v veljavi. Posebej so bile zgovorne številke o volilnem sistemu na Kranjskem, na katerega se je skliceval: Katoliško-narodna stranka je po Šušteršičevih navedbah prek svojih 16 poslancev zastopala 37.412 volivcev (Ivan Hribar je z medklicem temu oporekal, češ da v resnici zastopa le kakih 450 duhovnikov), liberalno-narodna z devetimi poslanci 6.399 volivcev, nemška pa z 11 poslanci zgolj 368 volivcev. Tako je bil jasno prikazan absurd, ko sta stranki, ki sta zastopali skupaj 6.767 volivcev imeli večino, klerikalci pa so bili v manjšini, in to kljub temu da so jih izvolili v kuriji, v kateri je volilo petkrat več volivcev kot v mestni in veleposestniški kuriji skupaj. Posebej je bila stvar v nebo vpijoča glede nemške stranke. Za njo naj bi skupno glasovalo 368 volivcev, od tega pa je samo dr. Schöppel, izvoljen v Kočevju, zastopal 278 glasov. Ostalih devet poslancev veleposestva pa je zastopalo samo 90 volivcev, torej je na enega prišlo zgolj devet volivcev. Take razmere je Šušteršič označil za slabše od absolutizma, in izjavil, da gre v resnici za absolutizem oligarhije. To pa naj bi bilo

po njegovi oceni desetkrat slabše od absolutizma enega vladarja. Ob tem, ko je Šušteršič zagovarjal splošno in enako volilno pravico, se je – kot smo omenili – skliceval na splošno vojaško obveznost, posebej pa še na to, da davčni sistem v državi sloni na posrednih davkih, ki se pobirajo enako pri revežih in bogatinih. To naj bi prav tako napeljevalo na logičen sklep o potrebnosti uvedbe splošne in enake volilne pravice. Na koncu je Šušteršič svoj predlog utemeljeval še z »*neumrjočo Bogu podobno dušo*«, ki je dana vsakemu človeku, ne glede na to, ali gre za plemiča, bogatina ali uličnega pometača. Pri tem je svaril še pred nevarnostjo, da bi se država naslonila izključno na kapitaliste. V kapitalizmu naj ne bi bilo dobro iskati temelj države, pač pa naj bi ga bilo najti v »*čvrsti, krepki, zdravi človeški moči*«. Ob koncu je Šušteršič utemeljil tudi zahtevo po spremembi deželnega reda, saj naj bi ta kot deželna ustava počival »*na temelju starih, zastarelih in zarjavelih privilegijev*«. Po drugi strani pa je Šušteršič zatrjeval, da je deželni volilni red le izpeljava deželnega reda, v slednjem pa naj bi bilo posebej problematično določilo o sestavi deželnega odbora, ki je imel izvršilna pooblastila – in je bil po nekaterih potezah podoben deželni vladi. V deželni odbor je namreč vsaka kurija volila svojega zastopnika, in to ne glede na ogromno nesorazmerje glede števila volivcev, ki jih je zastopala. Deželni odbor naj bi po Šušteršičevem predlogu nadomestili profesionalni deželni uradniki. Dlje naj bi bilo treba spremeniti sestavo deželnega zbora (tu je Šušteršič predlagal celo, da se odpravi virilno poslansko mesto za ljubljanskega knezoškofa) in zagotoviti njegovo avtonomijo tako, da si sam voli svoje predstojnike in predstavnike. Ko je Šušteršič zaključeval svojo dolgo utemeljitev, je izzval liberalnega prvaka Ivana Hribarja. Spomnil ga je, da se je pred leti sam zavzemal za splošno in enako volilno pravico, ter menil, da zdaj enak predlog preprosto mora podpreti. Ta provokacija pa je imela daljnosežne posledice. Hribar je namreč odgovoril, da se še vedno zavzema za isto kot Šušteršič, vendar pa je v isti sapi poudaril, da je pred uveljavitvijo splošne in enake volilne pravice potrebno zagotoviti, da bo ljudstvo v resnici prišlo do zmage: »*Naš zakon je tak, da kazen določa za kupovanje glasov. Ali ni sto- in stokrat več, ako duhovščina s prižnice in v spovednici naše ljudstvo haranguira ...*« Na te besede so se klerikalni poslanci burno odzvali in s tem se je dejansko začela klerikalna obstrukcija deželnega zbora. Hribarju

so namreč skušali s kričanjem preprečiti, da bi nadaljeval, saj so se postavili na stališče: »*Mi ne pustimo naše duhovščine blatiti in sramotiti.*« Zahtevali so, da naj se Hribar za izrečene besede opraviči ali pa naj ga predsedujoči pozove k redu. Vitez Lichtenberg, namestnik deželnega glavarja, ki je vodil sejo, pa je bil prav nasprotnega mnenja. Izjavil je, da mora klerikalne poslance zaradi nekulturnega vedenja pozvati k redu, Hribarja pa je povabil, naj nadaljuje. Ker so klerikalni poslanci – ob izdatni podpori gledalcev na galeriji – grozno kričali, so liberalni poslanci in poslanci nemške stranke obstopili poslanca Hribarja in stenografe. Tako je lahko nadaljeval z govorom in še enkrat poudaril, da se bo zavzel za splošno in enako volilno pravico, ko duhovščina ne bo več mogla vplivati na volivce, oz. ko jih bo nehala izsiljevati z argumenti pekla in nebes. Zatem se je k besedi prijavil dr. Krek, vendar ni uspel priti do besede, saj so njegovi strankarski sodruzi začeli izvajati naslednje: »*Ves čas na levi trajajoči ropot preide v hrupno obstrukcijo. Poslanec Šušteršič in somišljeniki bijejo s pestmi, knjigami, tintniki in sipnicami ob mize in začnejo piskati na trobentice in ropotati z ropotuljami, škrpetci in bobnom.*« Potem ko je tovrstna obstrukcija trajala dve in pol uri, se je predsedujoči na prošnjo dr. Kreka odločil, da zaključi sejo, s tem da lahko Krek svoj govor dokonča na naslednjem zasedanju.⁴

Ko pa so se kranjski poslanci čez dva dni zopet zbrali, zasedanje ni trajalo dolgo. Kmalu se je namreč k besedi priglasil liberalni poslanec Ferjančič, izzvan, ker je na prejšnji seji Šušteršič o njem govoril, da je svoje uradniško napredovanje priberačil na Dunaju. Te obtožbe je zanikal, ker pa mu je Šušteršič v medklicih očital, da je korumpiran, ga je Ferjančič zavrnil, češ da so sodišča ugotovila, da ima on, Šušteršič, umazane roke. To je slednjega spravilo do jeznega izbruha – prihrumel je pred Ferjančičev sedež, razbijal po mizi, ga zmerjal z lumpom, kradljivcem, na vse liberalne poslance pa kričal, da so: »*Judje, lumpje, izdajice! Ste Celje izdali! Plačane vladne beštije!*« Obenem je tudi dr. Ivanu Tavčarju grozil z zaušnicami. Ker je prišlo do splošnega nereda, je deželni glavar po neuspešnem prigovarjanju in prepričevanju poslancev sejo prekinil.⁵ Zaradi očitne nezmožnosti, da bi deželni zbor deloval, je vlada zasedanja prekinila.

Ob koncu leta 1902 pa je Narodno-napredna stranka izdala knjižico z naslovom *Obstrukcija v deželnem zboru*, v kateri je bil nadrobneje opisan način klerikalne obstrukcije na seji, ki je potekala 21. in 23. 6. 1902: »*Zdaj so začeli klerikalci obstrukcijo z razsajanjem in razbijanjem. Letele so ostre besede. Šušteršič in njegovi kompanjoni so psovali kakor pijane barabe, posebno barona Liechtenberga, in se rotili, da ne puste nikogar več govoriti. Šušteršič je po mizi premetaval neki kodeks, kakor bi bil to kak žakelj žindre, Brejc je razbijal s tintnikom, Schweitzer in Jaklič sta tolkla s pestmi po mizi. To pa ni oviralo župana Hribarja. Napredni poslanci so se vstopili okrog njega, da ni mogel noben klerikalec blizu, stenografa sta se vsedla pred njega in Hribar je svoj govor nadaljeval in tudi končal. Namen klerikalne obstrukcije je bil s tem preprečen, a klerikalci so obstrukcijo nadaljevali, da si so ž njo le svojemu lastnemu pristašu branili govoriti. Besedo je dobil namreč dr. Krek, a govoril ni, ker so Šušteršič, Brejc, Schweitzer in Jaklič razgrajali. Šušteršič je kravarja Drobniča moral učiti, kako naj dela nemir, a mož je okoren in se kot obstrukcionista ni obnesel. Razen imenovanih je samo še Dular nekaj časa trkal s tintnikom in Pogačnik je prišel parkrat v dvorano ter s svinčnikom prav ponižno malo potrkal, vsi drugi klerikalni poslanci so šli iz dvorane; kmetje so prepustili katoliški inteligenci, da uganja pobalinstvo, ter po hodnikih zdihovali, kaj bo, če deželni zbor ne bo mogel delati in torej ničesar dovoliti za kmeta. V tem pa so klerikalci poslali po razne igrače in začeli pravi pravcati pobalinski koncert s trobenticami in ragljami ter z malim bobenčkom. Zdaj je bobnal dr. Šušteršič, zdaj dr. Brejc. Slednjemu se je bobenček posebno dobro podal, saj je gledalce spominjal na tistega Bobenčka, kjer se je Brejčev tast izkazal kot tihotapec. Dve in pol uri je trajal ta koncert. Dr. Krek je moral ves čas stati na svojem mestu in se ni smel vnesti, sicer bi bil izgubil besedo. Ubogi Krek. Držal se je kakor cigan pod gavgami in kar višnjeve je postajal od dolgega stanja. Muzika se je pa nadaljevala. Čim so Šušteršič, Brejc, Schweitzer in Jaklič nekoliko odnehali, je baron Liechtenberg pozvonil in klerikalni junaki so morali zopet začeti. Najbolj klavrno vlogo je igral konsumar-učitelj Jaklič. Tolkel je z neko črepinjo po tintniku, a čim je deželni predsednik pogledal na njegovo stran, ga je kar ruknilo in skril je črepinjo. Dokler je baron Hein gledal na*

⁴ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani za leto 1902, II. seja z dne 21. 6. 1902.

⁵ Prav tam; seja z dne 23. 6. 1902.

tisto stran, se Jaklič ni ganil in šele nadaljeval, ko je bil gotov, da ga deželni predsednik ne vidi ...»⁶

Še huje je po opisih liberalcev potekala seja naslednjega dne: »Komaj pa je dr. Ferjančič izustil besedo, da so sodišča dr. Šušteršiču soglasno prisodila umazane roke, spremenili so se zgoraj omenjeni klerikalci v prava živinčeta /.../ še celo pijani popje niso v stanu, da bi se tako odurno in živalsko obnašali. Sramota je obšla spodobne ljudi, kolikor jih je v katoliško-narodni stranki. Med te pa ne štejemo niti dr. Kreka niti dekana Arkota, ker ta dva človeka sta v svojih duhovskih oblekah verno in do konca prisostvovala dr. Šušteršiču, dasi se je obnašal kakor norec, ki je ravnokar s prisilnim jopičem še na sebi ušel iz blaznice. Sodba bila je enoglasna: da ne more to biti normalen človek in da je prismoda v pravem pomenu besede, ker tako se more obnašati kvečjemu stekel pes ali pa bolnik v blaznici. Najprej je dr. Šušteršič v družbi s kravarjem Drobničem in z dr. Brejcem priskočil k sedežu dr. Ferjančiča in Hribarja, kričal je kakor jesihar: 'Lump, lump, lažeš, slepar, kradeš državi denar, baraba.' Pri tem so vsi trije z rokami razbijali po mizi pred Ferjančičem in Hribarjem. Mi smo ta dva, ki sta mrzlokrvno prenašala psovke iz srca občudovali. Nas jeden bi bil brez dvojbe izgubil hladnokrvnost in pograbil bi bil stol ter okresal te klerikalne smrkavce, da bi se bili s krvavimi glavami priplazili do svojih sedežev /.../ Že so se dvigale pesti, kar je prihitel g. dež. glavar bled kakor zid ter je Šušteršiča potisnil proti sedežem klerikalnih poslancev. Ta pa je prav kakor pijanec ali norec pričel proti središču in proti desnici hripavo upiti: 'Koruptna banda! Boste tako kmalu pocrkali! Ste tatovi in lumpje! Vi kradete! Vi žrete! Vi ste barabe! Sram vas bodi! Vi ste vse izdali! Ste se vladi prodali! Vi usrani vladni hlapci! Krave! Lumpi! Lumpi! Psi!' /.../ Glavar Detela izjavi, da takim ljudem ne predseduje nikdar več, ter zaključí sejo!«

Liberalci so v omenjeni brošuri obtožili klerikalce, da je njihov interes, da na vsak način pridejo do večine, ne glede na posledice za prebivalstvo. Njihov končni cilj pa naj bi bil, da bi si potem iz deželnih sredstev napolnili žepe prek raznih konsumov in podobnih sumljivih ustanov. Do zadnjih volitev naj bi namreč delo potekalo stvarno in razumno, vendar je na slednjih bilo v deželni zbor izvoljeno nekaj »konsumarjev« z »ožlindranim« dr.

⁶ Obstrukcija v deželnem zboru (dalje: Obstrukcija), Narodna tiskarna, Ljubljana 1902, str. XIII–XV.

Šušteršičem na čelu. Hkrati so poudarili, da so klerikalcem Hribarjeve besede o tem, kako duhovščina vpliva na volivce s prižnice in spovednice, služile zgolj kot povod za začetek obstrukcije, s katero so prej že dlje časa grozili. Liberalci so predvsem opozarjali na škodljive posledice, ki jih bo ta obstrukcija prinesla kranjskim deželanom: »To traja lahko šest let. Kako škodo ima lahko prebivalstvo, če deželnega zbora ni, tega pač ni treba pripovedovati. Vse zastane. Ne bodo se delali vodovodi, ne bo se delalo cest, gorenjska kmetijska šola se ne ustanovi, vinogradniki ne dobe podpor itd. itd. Kakor rečeno, zastane vse in da je to za deželo strašen udarec, bo menda vsakdo uvidel.«⁷

Ker sta bila njena predloga za reformo deželne ustave in volilnega reda zavrnjena, se je torej Katoliško-nacionalna stranka odločila za obstrukcijo delovanja deželnega zbora, s čimer si je prislužila nenaklonjenost vlade in cesarja. Na ta način je bilo delo deželnega zbora onemogočeno za 14 mesecev – do jeseni 1903. Katoliško-nacionalna stranka je v tem času svojo zahtevo po enaki in splošni volilni pravici burno propagirala na javnih političnih shodih, na katerih so njeni govorniki »vzdigovali na noge zlasti kmečki živelj«. Na enem od teh shodov je Evgen Lampe vehementno razglašal: »Današnja obstrukcija v deželnem zboru kranjskem se da postaviti na stran samo kmečkemu upor v 16. stoletju!«⁸ V obratnem smislu tj. razkrinkavanja pravih klerikalnih namenov – da bi klerikalci skupaj z duhovščino zavladali Kranjski s pomočjo neukih kmetov in to ne glede na škodo, ki jo povzročajo z obstrukcijo – so potekali tudi protestni shodi Narodno-napredne stranke, eden največjih že 6. 7. 1902 v Ljubljani.⁹

Po določenem času pa je Katoliško nacionalna stranka ugotovila, da ji dosledna obstrukcija v deželnem zboru ne bo prinesla želenega. Na pritisk vlade je jeseni 1903 začela govoriti o možnosti kompromisne rešitve, tj. o uvedbi splošne kurije in sprejetju predstavnika Katoliško-nacionalne stranke v deželni odbor. Ta kompromisni predlog pa med liberalci in kranjskimi Nemci ni naletel na nikakršen odziv.¹⁰

⁷ Prav tam, str. XVII–XIX.

⁸ Janko Pleterški, n. d., str. 130.

⁹ Obstrukcija, str. II–IV.

¹⁰ Prim. Janko Pleterški, n. d., str. 155, 162–163, 166–173.

Šušteršič med uživanjem v jedi sedi na Tavčarjevi odrti koži, Hribar pa mu streže s pijačo.

Kar ni zmogla obstrukcija, je uspelo nacionalizmu

Ob naraščajoči nejevolji vlade in dvora, ki jima je bila obstrukcija trn v peti, so se klerikalci morali oprijeti drugačne taktike. Še bolj kot do tlej so zaigrali na nacionalno noto in poskusili še bolj razkrinkati dvoličnost slovenskih liberalcev. Kot smo omenili, so se slednji iz strahu pred naraščajočim krščansko-socialnim gibanjem povezali z Nemci in z njimi v kranjskem deželnem zboru vodili skupno politiko, ki naj bi branila interese svobodomiselnosti, meščanstva, veleposestva in nemške manjšine. Zato poslanci slovenske Narodno-napredne stranke običajno niso glasovali za predloge klerikalnih sonarodnjakov niti takrat, ko naj bi ti bili v slovenskem nacionalnem interesu. Tako npr. leta 1904 niso hoteli podpreti nujnosti predloga, da deželni zbor obravnava tendenciozno poročanje korespondenčnega urada v zvezi z ekscesom na ljubljanskem kolodvoru, ko so demonstranti pretepli kadeta Malitscha in mu odvzeli sabljo. Uradno sporočilo, ki so ga povzeli dnevniki v državi in tujini, je govorilo o tem, da so kadeta napadli s hrbta samo zato, ker je pri nakupu cigaret s trafikantom spregovoril v nemščini. Slovenske priče pa so nasprotno izpovedale, da je kadet oholo psoval in zmerjal demonstrante z najbolj žaljivimi izrazi. Slovenski liberalci so se postavili na stališče, da se seveda strinjajo s tem, da je potrebno ta slučaj obravnavati v deželnem zboru, da pa ne podpirajo nujnosti, saj klerikalne nujne predloge vračajo iz načelnih razlogov, ker bi s tem podprli njihovo obstrukcijo delovanja deželnega zbora. Vrhu vsega pa so slovenski liberalci menili, da je potrebno, da se pridobijo sodni spisi, ki bodo relevantna osnova, na kateri bo mogoče o zadevi trezno presojati. Ob tem so na čelu z dr. Tavčarjem obtožili klerikalce, češ da so komaj dočakali, da ta eksces zlorabijo proti liberalcem, kar naj bi tudi odkrito izjavil klerikalni poslanec Pogačnik. Šušteršič je te navedbe zanikal in pred vsem deželnim zborom obtožil Ivana Tavčarja, da laže, kar je privedlo do sledečega ekscesa: »Dr. Šušteršič: 'Prosim, gospod Tavčar še danes trdi, da je resnica. Vzamem na znanje, kakor me tudi navdaja prepričanje, da bo še dolgo trajalo, dokler se bo gospod Tavčar navadil govoriti resnico.' – Dr. Tavčar: 'Kaj takega me ne žali od takega lažnjivca, kakor ste Vi!' – Dr. Šušteršič: 'Prosim gospod deželni glavar – lažnjivec – to je neparlamentarni izraz! (Velik hrup v celi zbornici – Deželni glavar

zvoni) Ravno s tisto pravico vam jaz lahko rečem, da ste lažnjivec.' – Dr. Tavčar: 'Ali mislite, da si bom jaz pustil od vas neresnico očitati?' – Dr. Šušteršič: 'To bom jaz dokazal, da se mora reči, če je kdo lažnjivec, ste Vi!' (Velikanski hrup v celi zbornici in na galerijah. – klici na galerijah: 'Živjo dr. Šušteršič!' 'Živjo dr. Tavčar!' Klici v središču: 'Lažnjivec! Hinavec! Lažnjivec!') – Dr. Šušteršič: 'On bo meni očital, da sem lažnjivec, on ki od laži živi!' – Dr. Tavčar: 'Vi živite od laži in hinavščine!' – Deželni glavar neprestano zvoni. Poslanec dr. Šušteršič zapusti sedež in hiti pred dr. Tavčarja, tolče ob mizo in meče popir proti dr. Tavčarju s klici: 'Lažnjivec! Sram vas bodi! Vi ste najnesramnejši lažnjik! To bom dokazal! Sram vas bodi! Tak človek bo meni očital, da od laži živim!' – Dr. Tavčar: 'Zverina!' – Poslanec Hribar: 'Prosim, dajte vendar mir, takega prizora vendar ni mogoče prenašati!'«¹¹

Slovenski narod je med drugim, ko je komentiral ta dogodek, na naslovni strani 8. 10. 1904 zapisal, da se je taktika klerikalne obstrukcije spremenila: »Že več dni se je govorilo po Ljubljani, da letos ne mislijo klerikalci obstruirati z dolgimi interpelacijami in vprašanji na deželnega glavarja, nego da hočejo v vsaki seji povzročiti velik škandal in s škandali razgnati deželni zbor.« Po informacijah Slovenskega naroda so nameravali klerikalci povzročiti najprej škandal Tavčarju, zatem Hribarju, potem baronu Schweglu, končno pa še deželnemu predsedniku Heinu. Največja krivda za obstrukcijo pa naj bi bila na strani škofa Antona Bonaventura Jegliča, ki naj bi obstrukcijo odobral, ščitil in podpiral.

Dejansko pa v deželni hiši do škandalov ni prihajalo samo na sejah, pač pa tudi po njih. 7. 10. je – po prej opisanem cirkusu na seji deželnega zbora – prišlo do ekscesa, ko sta si na hodniku deželnega zbora skočila v lase deželna poslanca Ivan Šušteršič in grof Josef Anton Barbo Waxenstein. Pretep so preprečile tretje osebe, ki so oba poslance ločile. Za tem je grof Barbo pozval Šušteršiča na dvoboj in – glede na to, da je bil grof rezervni nadporočnik – določil kot svoja zastopnika dva vojaka: upokojenega generalmajorja Rudolfa von Galla in nadporočnika 27. regimenta Richarda Kleinoscheggga. Ta naj bi dogovorila vse potrebno, da bi Barbo dobil zadoščenje. Šušteršič je kot svoja zastopnika

¹¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani za leto 1904, III. seja z dne 7. 10. 1904.

določil svoja tovariša – poslanca Viljema Schweitzerja in Ivana Benkoviča. Ti štirje zastopniki so se nato večkrat sestajali v hotelu Stadt Wien oz. na domu nadporočnika Kleinoschegga in vodili celo zapisnike o svojih sejah. Iz njih je natančneje razvidno, kako je do ekscesa prišlo.

Obe strani sta se strinjali, da je do ekscesa prišlo 7. 10. 1904, ko je po koncu burnega zasedanja deželnega zbora dr. Šušteršič šel čez hodnik proti klubski sobi katoliško-nacionalne stranke. Po Šušteršičevih izjavah je v trenutku, ko se je pomikal mimo grofa Barba le-ta proti njemu izrekel: »*So ein roher Kerl!*« (Kakšna surovina.) Ko ga je potem Šušteršič pozval, naj te besede pojasni, mu je Barbo »ostentativno« obrnil hrbet, nakar je Šušteršič v slovenščini zaklical: »*Vi hočete biti grof? Smrkaveste!*« Na te besede je »grof Barbo z dvignjeno pestjo skočil nad Šušteršiča, v očividnem namenu, da bi ga udaril. Dr. Šušteršič postavil se je v bran in dvignil svojo torbo za akte, da parira udarec; tako sta si obadva stala nekaj trenutkov oko v oko nasproti, nakar se je grof Barbo umaknil«. Grof Barbo pa je potek ekscesa videl nekoliko drugače: »*Po sklepu včerajšnje seje deželnega zbora je govoril na hodniku deželne hiše gospod grof Barbo z gospodom deželnim poslancem Ulmom o prizoru, ki se je bil malo popred dogodil v deželnozborski dvorani ter se je izrazil: 'Diese Rohheiten wiedern mich an, so ein roher Kerl!' a ni imenoval pri tem nikakega imena. Dr. Šušteršič, ki je v tem hipu prišel mimo in to opazko slišal, stopil je h grofu in ga takole nagovoril: 'Kdo je ein roher Kerl? Ein roher Kerl je tisti, ki me je imenoval lažnjivec.' Grof Barbo se ni hotel spustiti v pogovor z dr. Šušteršičem in mu je ostentativno obrnil hrbet. Nato je rekel dr. Šušteršič grofu Barbotu: 'To hoče biti grof? To je le smrkavec!' Po poslednjih besedah hudo razburjen je skočil grof Barbo z vzdignjeno roko nad dr. Šušteršiča. Dejanski spopad se je zabranil, ker so tretje osebe stopile vmes.*«

Iz nadaljnjih zapisnikov je razvidno, da je Šušteršič odklonil dvoboj »in sicer poglavitno iz verskih razlogov kot katoličan«. »Kot kristjan in gentleman« pa je ponudil, da je pripravljen obžalovati svoje besede, vendar le v slučaju, če grof Barbo izreče obžalovanje zaradi žalitev, ki mu jih je prizadejal »z besedami in kretanjem«.

Zastopnika grofa Barba sta izražala dvom, češ, ali lahko Šušteršič sploh da zadoščenje, glede na to, da se afera, ki jo je obravnaval državni zbor

1. 5. 1901 (žlindra, op. p.), ni mogla popolnoma pojasniti in da so ga ob neki priliki s tem v zvezi psovali v državnem zboru, ne da bi se Šušteršič na psovanje odzval oz. branil. Šušteršičeva zastopnika sta te očitke zavrnila, poslanski klub njegove stranke pa ga je v njegovem stališču podprl. *Slovenec* je Barba obtožil, da ni iskal častnega zadoščenja, pač pa politične cilje. Oba njegova sicer častivredna zastopnika sta se po oceni Slovence pri tem pustila zlorabljeni. To, da je poslanec Berger v državnem zboru zmerjal Šušteršiča »s *Schuftom*« (podležem), po mnenju Slovence ni moglo prav nič škoditi Šušteršičevi časti, saj naj bi bili po tej logiki v obstoječih razmerah vsi državnozborski poslanci brez časti. Ob tem je Slovenec pribil: »*Grof Jožef Anton Barbo Waxenstein naj bi si bil oblizal vseh deset prstov in svojo grofovsko krono na vrhu, da je dr. Šušteršič ponudil mu – svest si svoje krščanske dolžnosti – roko do častne poravnave. Grofova arogantnost ni dopuščala – in prav se mu godi. Ostane mu torej, kar je bilo govorjeno.*«¹² Slovenski narod je bil po pričakovanju prav nasprotnega mnenja in je zapisal, da Šušteršič ne more dati zadoščenja iz preprostega razloga, ker sploh ni gentleman.¹³

Zdi se, da se je Ivan Šušteršič v ekscesih prav dobro znašel. Soočenji s Tavčarjem in Barbom, ki sta mejili na fizično obračunavanje, nista vplivali na njega v tem smislu, da bi prenehal s provokacijami. Tako se je že na naslednji seji deželnega zbora (zaradi liberalnih »zmernih« stališč v prej omenjeni zadevi Malitsch) ponorčeval iz liberalnega ultranacionalnega staroste: »*Odkrito moram priznati, da se mi je v predzadnji seji visoke zbornice gospod poslanec Hribar prvokrat v mojem življenju smilil (veselost). On, inkarnacija slovenske narodne misli, ta gromeči Jupiter, ki je iz Olimpa vseslovenskih idealov nekdanj metal smrtonosne svoje strele (živahna veselost) med vrste vseh sovražnikov slovenske misli, onemogel, vklenjen v spono trenutne parlamentarne konstelacije v tej visokej zbornici (ponovljena veselost na levi): gospoda moja, to je prizor, ki mora kamen omehčati in jaz nimam ka-*

12 *Slovenec*, 15. 10. 1904; članek z naslovom Častna afera dr. Šušteršič – grof Barbo.

13 Slovenski narod, 13. 10. 1904; izčrpneje o ekscesu med Barbom in Šušteršičem glej v: Rok Stergar, Dr. Ivan Šušteršič proti grofu Jožefu Antonu Barbu - Waxensteinu – Dvoboj, ki ga ni bilo; Zbornik Janka Pleterškega, Založba ZRC, Ljubljana 2003.

mna v prsih (veselost). Zapustimo, gospoda moja, te žalostne razvaline slovanskega Jeruzalema ...»¹⁴

Liberalci so vso to nevšečno podobo nenačelnosti in nacionalne mlačnosti, porojeno iz ozirov do koalicijskih partnerjev, skušali popraviti v vsakdanjem življenju. Na ulicah so s stalnimi ekscesi in tudi s fizičnim nasiljem nad Nemci skušali dokazati, da so pravi rodoljubi.¹⁵

Jasno pa je bilo, da dana situacija ne more trajati večno. Do spremembe je prišlo, ko so klerikalci pri vzpostavitvi enotne vsejugoslovanske politike ponudili liberalnim rojakom konkreten predlog. S tem jim jih je uspelo prepričati, da so obrnili hrbet nemškemu zaveznikom. Liberalni nemško-slovenski koaliciji je v deželni zbor odbila zadnja ura. K opustitvi te zveze je slovenske liberalce spodbudila vizija močne vseslovenske politike, ki bi privedla do popolne politične eliminacije Nemcev na Kranjskem ter okrepitve slovenskega položaja v drugih deželah, kjer je germanizacija še vedno odločno napredovala. Prvo razpoko je prineslo dejstvo, da so nekateri liberalni poslanci oktobra 1904 glasovali za Krekov predlog, da deželni odbor ne sme sprejemati predlogov deželne vlade, ki bi bili sestavljeni samo v nemškem jeziku; obenem so izrazili obžalovanje, ker deželni predsednik Hein v deželni zbor govori skoraj izključno v nemščini. Dokončno pa je do preobrata prišlo leto kasneje ob vnovični razpravi o reformi deželnozborskega volilnega sistema. Tokrat je šla klerikalcem na roko že z gotovostjo napovedana volilna reforma za državni zbor. Šušteršič je tokrat nastopil v vlogi čustvene, milo zveneče, dobrikajoče se sirene – liberalno stranko je imenoval »čestita napredna stranka«, liberalne poslance pa »slovenski tovariši«. Omenjal je tudi uboge slovenske otroke, ki da jih raznarodujejo. Liberalci se niso mogli upreti sledečim besedam: »Vas vprašam: Kdo je pa gospodar političnega položaja v tej zbornici v tistem hipu, ko pride zbornica do normalnega dela? Ali je gospodar v tej zbornici slovenska večina te zbornice? Ne, gospoda moja, v tistem hipu postane suvereni gospodar ekselenca baron Schwegel /.../ Gospoda moja, pustite vendar enkrat to neumno farško gonjo, katera vam ni prinesla nobenih lovorik, nobenih političnih uspe-

hov, katera vam je prinesla samo politične neuspehe in politične klopote. Stopimo skupaj in začrtajmo velik jugoslovanski program in dobili bomo na našo stran naše brate Hrvate in bomo ž njimi skupaj delali veliko, odločno narodno politiko /.../ ali se vam ne smilijo slovenski otroci, ki jih silijo narodni nasprotniki na Štajerskem in Koroškem v nemške šole, ali ki jih silijo v italijanske šole v Trstu, v Istri in na Goriškem /.../ stopimo skupaj na podlagi velikega narodnega, ne samo slovenskega, ampak hrvatsko-slovenskega, jugoslovanskega programa.«¹⁶ Govor je zadel v živo in ganil narodno-napredna, slovenstvu tako vdana srca. Slovenske tovariše je prepričal v skupen nastop in da naj podprejo volilno reformo, ki bi Nemce dejansko izbrisala s političnega zemljevida Kranjske, saj bi število njihovih poslancev padlo z enajst na dva. Tavčar, znan po tem, da je bil Nemcem naklonjen, sicer pa fanatičen zagovornik interesov slovenskega meščanstva, je to odločitev obrazložil takole: »Zdaj so se razmere spremenile, na Ogrskem se skuša vpeljati ta sistem in če se bo vpeljal tudi v avstrijskem državnem zboru, potem pripoznavam, da sem prepričan, da pridejo avstrijski Slovani do vpliva in veljave. To je edini moment, radi katerega sem pripravljen položiti kot žrtev meščanstvo na oltar splošnosti. Ampak pod pogojem, da se mora taka splošna in enaka volilna pravica vpeljati pred vsem pri volitvah v državni zbor in šele potem po mogočnosti tudi pri volitvah v deželni zbor.«

Kranjski Nemci so napovedanim spremembam nasprotovali. Tako sta poslanca Barbo in Luckmann poudarjala, da načelo splošne in enake volilne pravice ne pride v poštev za deželni zbor, saj da ga predlagatelji utemeljujejo s splošno vojaško obveznostjo oz. krvnim davkom, o katerem pa deželni zbor ne odloča. Opozorila sta, da delo deželnega zbora obsega tudi odločanje o tistih zadevah, za katere je nujno, da deželni stanovi oziroma kurije izrazijo svoje interese, seveda sorazmerno s pomenom, ki ga za blagor dežele nosijo. Sicer pa so Nemci bili prepričani, da je ta pobuda nastala iz sovraštva do Nemcev, kar pa da je zgolj sovraštvo slovenskih strankarskih veljakov, ne pa slovenskega naroda. Hkrati je Barbo opozoril poslance Kato-liško-narodne stranke, da bi morali obvestiti svoje volivce, da bi se njihove pravice z uvedbo splošne in enake volilne pravice zmanjšale in ne povečale. Po njegovem bi tako prišli do veljave tisti, ki nima-

¹⁴ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani za leto 1902, IV. seja z dne 14. 10. 1902.

¹⁵ Prim. Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, Historia 6, Ljubljana 2002, str. 309–333.

¹⁶ Prav tam, str. 334–335.

jo nobene posesti – dninarji, hlapci in delavci bi volili skupaj s kmeti posestniki. Na drugi strani bi meščani morali voliti z deželani. Taka reforma naj torej ne bi bila v interesu nobenega od stanov, ki držijo deželo pokonci. »Nič ne omejuje svobode bolj kakor splošna in enaka volilna pravica, prek katere pride do besede le masa, različni interesi pa so utišani /.../ Enaka obravnava neenakih povzroča največjo neenakost,« je še pribil Barbo in obtožil klerikalce, da se za reformo zavzemajo, ker računajo, da imajo pri najnižjih, nerazsodnih slojih največ vpliva. Luckmann pa je Barbova izvajanja dopolnil z ugotovitvijo, da mora njegova stranka nasprotovati reformi, saj bi le-ta pripeljala do mladoslovenske oz. jugoslovanske države. Kakorkoli, 17. 11. 1905 sta bila oba predloga deželno- in državnozbornske reforme sprejeta kot združeni predlog ustavnega odseka deželnega zbora. Pred sprejetjem so Nemci zapustili dvorano in na tak način demonstrirali še eno obliko poskusa obstrukcije, ki je v veljavi še danes – abstinenco.

Liberalna obstrukcija kot odgovor na sporazum Schwegel–Šušteršič glede volilnega reda

Ko je Šušteršiču končno uspelo uničiti liberalno-nemško zvezo, so se kranjski Nemci v smrtnem strahu odzvali bliskovito. Pod vodstvom svojega vodje barona Josefa Schwegla so se nemudoma, ob asistenci dvornih krogov, začeli pogajati s Šušteršičem. Slednji ni imel težav s slabo vestjo in je kaj kmalu pustil »slovenske tovariše« iz Narodno-napredne stranke na cedilu. Schwegel je v svojih spominih zapisal: »Prišel je čas dr. Šušteršiča. S podporo, morda tudi po navodilih vlade in posebno ministra Bylandta, je izkoristil ponujeno mu priložnost za temeljito spremembo volilnega reda, s katero bi si lahko klerikalna stranka v deželnem zboru zagotovila absolutno večino. Liberalci so po drugi strani na svojo zastavo napisali izključitev veleposestva iz deželnega zbora, odpravo nemščine kot drugega jezika in podobne zahteve, ki bi Nemce v deželi oropale skoraj vseh političnih pravic in jih ponižale na raven helotov /.../ Meni je v teh okoliščinah pripadla naloga da rešim, kar se rešiti da, zato da se ne bi zapečatila naša prihodnost. V tajnih pogajanjih v notranjem ministrstvu h katerim sem bil povabljen, sem dosegel popolno priznanje vseh pravic nemškega veleposestva in zagotovitev nemškega

mestnega mandata v Kočevju /.../ Privoliti pa sem moral v povišanje števila deželnih mandatov, s čimer je prišel dr. Šušteršič v položaj, da si v deželnem zboru zagotovi absolutno večino, ki bi jo presegal komaj z dvema glasovoma.«¹⁷ Na ta način so se torej slovenski klerikalci za hrbtom slovenskih liberalcev dogovorili z Nemci. Na seji deželnega zbora 2. 4. 1906 je deželni predsednik Schwarz prebral vladno izjavo, ki se je začela z ugotovitvijo, da je vlada že v državnem zboru odklonila načelo splošne in enake volilne pravice za deželne zbore, da pa je uvidela, da je potrebna sprememba volilnega reda za Kranjsko. Predložila je uvedbo splošne kurije z desetimi poslanci in uvedbo desetih splošnih okrajev, poleg tega pa še nekaj reform zaradi pridruževanja nekaterih industrijskih okrajev k volilni skupini mest in trgov. Ob tem je Schwarz pozval poslance, naj s sprejetjem vladnega načrta izkažejo voljo koristiti deželi in skupni domovini. Slovenski narod je ta vladni predlog na kratko opisal takole: »Take bombe ni nihče pričakoval. Načrt zagotavlja Nemcem 11 mandatov, klerikalcem večino – napredno stranko pa hoče ubiti. Ni čuda da so Nemci in klerikalci kar žareli od veselja /.../ V deželno desko vpisani veleposestniki naj volijo tudi v prihodnje deset poslancev. Kakih osemdeset mož, ki niso drugega kakor posestniki večjih kmetij, naj ima pravico pošiljati v deželni zbor deset poslancev, ravno toliko, kolikor na tisoče volivcev nove kurije in več kakor meščanstvo, ki plačuje, kakor rečeno, skoro dve tretjini doklad. Vlada hoče s tem v naši slovenski deželi s pomočjo nečuvvenega privilegija nepomembni nemški manjšini ohraniti na umeten način mogočno pozicijo. Odločilni so bili tu le nemško nacionalni oziri, ne stvarni /.../ Nova splošna kurija ne pomeni nič drugega, kakor da dobe klerikalni kmetje deset novih mandatov. V to svrho so se tudi okraji tako razdelili, da izgube delavci in meščani ves upliv. Celo Ljubljana ne bo volila zase, ampak priklopiti se ji hoče popolnoma kmetske občine, kakor Dobrunje, Moste, Rudnik, Zgornja Šiška in Vič. Mesta in trgi naj imajo, dasi nosijo dve tretjini vseh deželnih bremen, samo osem poslancev izmed 47, a še o teh naj ne odločuje meščanstvo, marveč naj odločajo kmetje /.../ Vlada se je koalirala s klerikalci in Nemci, da ubije narodnonapredno stranko. To naj bo drugi del plačila klerikalcem, da so prodali koroške in štajerske Slovence, in to naj bo tolažba za Nemce in naj jih pridobi za Gautschev državnozbornski volilni red.«

17 Prim. Dragan Matić, n. d., str. 337–338.

Št. 40.

V Ljubljani, dne 11. avgusta 1906.

Leto I.

Izhaja vsako soboto in velja:

vse leto K 10.—

pol leta „ 5.—

četrt leta „ 2.50

Inserati:

Petit-vrsta 1 krat stane 20 vinarjev.

== Pri večkratni inserciji po dogovoru. ==

Uredništvo sprejema le frankirane rokopise

ter jih ne vrača.

Uredništvo je v Ljubljani, Knafljove ulice 5,

I. nadst., upravnništvo pa ravnolam spodaj.

Posamezna številka 20 vin.

OSF.

Politično-satirični tednik.

Dr. Šušteršič, slovenskega naroda grobokob: Še par kompliciranih taktičnih potez, pa bo vse dobro per saecula saeculorum! Amen.

Dr. Ivan Šušteršič v vlogi grobarja Slovencev

VSE ZA ZGODOVINO

59

Reakcije na vladno odločitev so bile sploh slikovite. Kranjski Nemci so bili z razpletom več kot zadovoljni. Baron Schwegel je izjavljal, da se bodoanimali samo za korist veleposestnikov, za drugo pa jim je vseeno. Tavčar je ob tem vil roke, grozil in tožil, da so svobodomiselni veleposestniki pustili na cedilu svobodomiselne meščane, kar jim bodo ti ob priliki vrnili v isti meri. Slovenski narod je vzdihoval nad nenačelnostjo Šušteršiča, ki je na zadnji seji deželnega zbora nemške poslance ogovarjal kot častite člane ustavovernega veleposestva, še novembra pa jim je grozil s pestjo, da jih pomeče iz zbornice, ter jih psoval z odpadniki in barabami: *»Najlepši izrazi, ki jih je imel zanje, so bili privilegiranci in okosteneli aristokratje, ki sede na svojih pergamentih. A sedaj, po petih mesecih se je nekdanje sovraštvo spremenilo v gorko ljubav in 'renegat' Schwegel in 'največji živeči Slovenec' dr. Šušteršič se sedaj objemata v bratskem zagrljaju in se ljubita v junaška svoja lica. Prekrasen prizor to! Šušteršičev izrek v seji dne 3. 11. 1905 'da ob mejah ječe pod tujčevo peto naši bratje, katerim bi naj bil kranjski deželni zbor največja opora' je izgubil svojo vrednost in veljavo sedaj, ko so si Nemci in klerikalci prijateljsko segli v roko in sklenili politično zvezo. Heil nemško-klerikalni konkubinat!«*¹⁸ Da Šušteršič s Schweglom v ne tako davni preteklosti res ni bil ravno obziren, priča npr. tudi zapisnik V. seje deželnega zbora z dne 8. 11. 1905. Takrat je Schwegel – na Šušteršičev predlog, da se zapisniki deželnega zbora v prihodnje sestavljajo samo v slovenščini – apeliral, naj ne napadajo desetletja trajajoče tradicije pravice do rabe nemščine kot deželnega jezika ter naj pustijo na miru vsaj zadnje ostanke miru in enotnosti te (poslanske) hiše. Pri tem je še navrgel, da veleposestniki niso proti ustvaritvi splošne kurije ter da se strinjajo, da do nje pride tudi na Kranjskem, podobno kot v drugih deželah. Šušteršič mu je segel v besedo z očitkom: *»Tri leta ste stvar zavlekli; renegat, ali nimate nobenega Nemca, ki bi govoril v vašem imenu?«* Kasneje pa mu je navrgel še: *»Kanzelparagraf, stari Jakobinec!«*

Kakorkoli, seja deželnega zbora z dne 4. 4. 1906 je v kranjski deželni zbor zopet prinesla obstrukcijo, tokrat s strani slovenskih liberalcev. Klerikalci in Nemci so namreč zahtevali, da se začne razprava o volilni reformi kljub temu, da ustavni odsek še ni sklepal o vladnem načrtu deželnozborske volilne reforme. To pa naj bi bila po mnenju

¹⁸ Prav tam, str. 339–340.

poslancev Narodno-napredne stranke kršitev poslovnika. Deželni glavar Detela se je postavil na stališče, da lahko da vladni predlog volilne reforme v razpravo brez sklepa ustavnega odseka, saj da ima ta predlog prednost pred drugimi nujnimi predlogi; liberalci so jih namreč vložili kar petnajst. To se je zdelo Slovenskemu narodu nezaslišano. Narodno-napredni list je prav pozival k posnemanju dunajske obstrukcije: *»Kar je Detela danes storil, to je infamno lopovstvo, to je najgrše nasilstvo. Ko so vladni mameluki za časa Badenija v dunajskem parlamentu tako postopali, je bil odgovor revolucija. Takrat so na Dunaju poslanci razbili predsedniško estrado, so prezidentu metali tintnike v glavo in razbili ves parlament.«*

Ob nastopu »tekanta« Arka, ki naj bi v imenu ustavnega odseka poročal o reformi, se je obstrukcija v resnici začela. Slovenski narod je poročal: *»Narodno-napredni poslanci so bili oboroženi z vsakovrstnimi instrumenti in začel se je infernalen ropot. Dr. Tavčar je piskal na piščalko, Hribar je sukal ragljo, Pirc je bil z renami, dr. Ferjančič, dr. Majaron in Božič so zvonili s kravjimi zvonci itd. vmes piskali in trobili. Pirc je naposled prinesel velikanski rog in nanj trobil. Galerija pa je vmes vpila na glavarja: 'Ven z Detelo! Lump! Ven ž njim! Heil Žlindra! Živio Schwegel!' Hrup je bil nepopisen. Klerikalci so bili blede kot smrt in so tavalisemintja. Šušteršič se je enkrat premagal in si je od župana Hribarja izposodil ragljo ter malo ragljal, ali zmanjkalo mu je humorja in prav kislo jo je odkuril. Škof si ni upal priti v dvorano. Bal se je, da bi znal kaj takega iztakniti, kar bi pomnil vse žive dni. Ob polu deset je prišel v dvorano deželni predsednik. Vsi instrumenti so mu v pozdrav zadoneli s potrojeno močjo, z galerije pa so zaoreli urnebesni klici: 'Abcug Schwarz! Marš ven! Abcug! Pojdi k tržaškim kur...! Ven Schwarz! Abcug! Lopov!' In vse polno drugih psovok. Schwarz si še sesti ni upal. Trepetaje je stal nekaj časa pri estradi, potem se je posvetoval s Šušteršičem ali videlo se je, da komaj govori. 'Abcug Schwarz! Vrzite ga ven! V r.. ga sunite! Kaj pa delajo tržaške kur...!', tako je donelo z galerije, dokler ni Schwarz v pravem pomenu besede pobegnil iz dvorane. Musika se je nadaljevala, vmes pa so zopet z galerije letele na Detelo in na Šušteršiča, na Šukljeta in na Nemce debele psovke /.../ Točno ob 11. uri se je pri vratih v dvorano pojavila čudna prikazen. Na prvi pogled bi bil mislil človek, da je kaka maskara. Šele ko je prikazen stopila iz hodnikove sence, se je videlo, da*

Vodja kranjskih Nemcev Schwegel in vodja klerikalcev Šušteršič se objeta oblizujeta, Schwarz kot natakár pa ju milo prosi, naj bosta zmernejša; na steni so kot figure na portalu liberalni poslanci z obstrukcijskim orodjem.

je prišel na sejo – škof Jeglič. Samo dva koraka daleč je stopil in obstal. Naprej se ni upal, kajti z galerije je grmel: 'Abcug škof! Ven s škofom! Ven ga vrzite!' Škof ima že tako skrajno neinteligenten izraz, zdaj, ko je bil v zadregi, ni vedel, kako bi se držal in je delal nadvse smešne obraze. Instrumenti so škofu na čast tako zapeli, da jo je škof hitro popihal. Značilno je, da je škofu visel iz žepa velik rdeč robec, kakor bi škof že ves teden vanj čedil šnoftabak svojega žlahnega nosa.«¹⁹

Na liberalne obtožbe o kršenju komaj sklenjenega sporazuma je Slovenec odgovarjal, da je liberalna obstrukcija nesmiselna in neumna. To pa zato, ker se je začela v ustavnem odseku, torej še preden se je ljudska stranka izjasnila glede volilne reforme, ki jo je predlagala vlada in še preden je prišlo do razprave v zbornici. Višek neumnosti pa naj bi bil, da so sami liberalci v ustavnem odseku glasovali za to, da naj načelnik odseka izjavi, da ni bilo mogoče skleniti, kar je zbornica naročila. Ko je dekan Arko to hotel povedati, so mu s piskanjem preprečili govor. Je pa Slovenec izrazil zadovoljstvo, da na noben način ne bo uveljavljen slabši zakon, kot je trenutno v veljavi. Najbolj bistveno pri vsem pa se je Slovencu zdelo: »Do zdaj je odgovornost za nedejavnost deželnega zbora imela Slovenska ljudska stranka; odslej jo imajo liberalci. Slovenska Ljudska Stranka je lahko prevzela to odgovornost, ker se je borila proti privilegijem in je zanj stalo združeno ljudstvo. Liberalci pa gredo v obstrukcijo za privilegije /.../ Kmet in delavec, tudi socialni demokrat, natančno vesta, za kaj se gre. Brez skrbi naj bodo liberalci. Ljudstvo ne bode molčalo. In glas ljudstva bo močnejši od njihovih kravjih zvoncev.«

V isti številki je Slovenec objavil poročilo z zasedanja ustavnega odseka deželnega zbora, ki je potekalo 3. 4. 1906. Po njegovi verziji naj bi liberalna obstrukcija potekla takole: »Liberalci so izgubili pamet. Kakor da bi jih krč lomil, tako se zvijajo, brcajo, rohne in škripajo z zobmi. Usmiljenja vredni pogled. Sinoči so nastopili v ustavnem odseku z obstrukcijo /.../ Dr. Šušteršič predlaga, da se preide v specialno debato. Temu se liberalci upro. Takoj je začel z vso energijo obstruirati dr. Ivan Tavčar. Ta ima več talenta za obstrukcijo, seveda čisto posebno, kakoršna je njemu primerna. Strahovito je zabavljaj čez barona Gautscha, ki 'svoja bolna jetra zdravi v Karlovih varih na račun Kranjske dežele'. Vedno

19 Prim. Dragan Matić, n. d., str. 340–341.

bolj se je vnemal, oči so se mu izbulile, vrat se mu je napel in začel je grozno upiti. Slednjič je začel nekak medvedji ples okoli mize kriče: 'Vladna predloga je naredila na nas bestialičen vtis. Jaz se ne pustim zadaviti, jaz si ne pustim besede vzeti /.../ Vlada bi morala vprašati prej vse tri stranke in varovati posestno stanje nedotaknjeno. Zakaj priflikate mestom industrijske kraje?' /.../ Predsednik bi bil seveda lahko besedo vzel takemu govorniku, a najbrže se je bal, da bi moža na mestu zadela kap, kajti bil je podoben kotlu kuhane smole. Dr. Iv. Tavčarju so slednjič odpovedale moči. Glas mu je ohripel in grgraje je zahteval, da se mu prinese liter vina, ker drugače ne more naprej. Ker litra vina ni dobil, je pa prosil naj se seja prekine, ker on mora večerjati. '55 let sem star' je tožil obstrukcijski govornik, 'nisem sicer tako mišičast, kakor g. Schwarz, ampak bolj tolst, doch wir sind alle sterblich und hinfällig'. Potem je nujno predlagal, da morajo tudi drugi iti večerjat, sicer njemu ni mogoče dalje obstruirati. Predsednik se je moža usmilil in mu je pustil prinesiti večerjo. Dr. Ferjančič je začel s strašno dolgim obstrukcijskim govorom. 'A zmanjkalo mu je glasu, sape in misli. Zato pa je z neznansko dolgočasnim glasom začel prebirati dolge vrste števil, neko statistiko s Češkega. Govoril je še prav dolgočasno Grasselli, o katerem je še dopoldne dejal dr. Tavčar, da ga pred enajsto uro dopoldan sploh ni mogoče spraviti pokonci. Tačas pa je dr. Tavčar večerjal in pil pivo. Obstrukcijsko cmokljanje dr. Tavčarjevih čeljusti je pa nagnilo barona Schwegla, da se je naveličal takega nespodobnega vedenja ter predlagal: 'Predsednik naj v jutrišnji zbornici naznani, da ni ustavni odsek mogel svoje naloge izpolniti, in naj prosi zbornico, da ta sklene, kaj se ima nadalje zgoditi'. Predlog je bil soglasno sprejet /.../ Ob enajsti uri ponoči je bilo konec te komedije.«²⁰

Slovenec je seveda prinesel tudi drugačna poročila o vzdušju v deželnem zboru – liberalni obstrukcionisti naj bi delovali klavrno in bili predmet zabave oz. posmeha: »Na veliki boben prične nabijati dr. Danilo Majaron, sicer navaden opravek za liberalnega advokata, a ne posebno čeden. Hribar se kmalu naveliča raglje, skoči k glavarju in razburjen nekaj protestira. Glavar se mirno usede in mirno med liberalnim hruščem dalje rešuje akte. Hribar privleče iz svoje mize tamburino, orodje, kakršnega udarjajo španske plesalke in udarja nanj. Vse priča-kuje, da bo župan ljubljanski prišel tudi plesati /.../

20 Slovenec, 4. 4. 1906.

Pirc trobi kakor pastir svojim kozlom. Tavčar, kate-remu se vidi, da se ni le dobro nakosil, ampak tudi dobro napil, sedaj piha v veliko trobento, kakoršno rabijo na železnici pri naznanilu premikanja tirov. A trobenta je Tavčarja spravila s tira /.../ je kmalu zmanjkalo sape /.../ Peter Grasselli še nikoli v svojem življenju ni toliko trpel kot danes, ko je moral nekaj časa zvoniti. Pa če je tudi bingljaj in zvonil, končno je vendar-le zadremal. Dr. Tavčar je večkrat prisedel k Pircu, da tako drug drugega navdušujeta za nadaljnjo godbo. Obema pot kar curkoma lije s čela /.../ Dr. Ferjančiča je zapustila moč pri njegovem krav-jem zvonjenju. Zahteval je vode, katero je potem v dolgih požirkih pil. Tudi Tavčarju je zmanjkalo sape in sluga mu je prinesel vode /.../ Čudna obstrukcija: prignala je dr. Tavčarja do tega, da pije vodo. Pirc pa ni hotel vode in se je šel krepčat v kavarno. Tavčar /.../ je tudi stopil za Pircem. Tako so časih samo štirje liberalci razgrajali. Pirc je prinesel v zbornico lajerkosten s kakršnjimi krošnjarijo okolu invalidi, ki so v boju izgubili noge in roke. Tudi Hribar je poskusil na lajerkostnu. Še medaljo na prsi – ki je pa Hribar šele pričakuje – pa bi vsak rekel, da je Radeckija veteran /.../ Tavčar je trobil in trobil proti ložam liberalnih dam /.../ Čuden kavalir. Srednjeveške klerikalne dame so imele trubadurje /.../ Liberalnim damam pa njihov kavalir tuli na veliko trobento kakor bi kozle klical, in one dvorjanijo staremu sodnemu svetniku, ki je za razdruženost zakona! /.../ Okolu pol šestih zvečer prevzame predsedstvo dežel-nega glavarja namestnik baron Lichtenberg. Tavčar, Pirc, Majaron se vstopijo pred predsednikov prostor in se ropotaje klanjajo. To suženjsko obnašanje slabo pristojna neukrotljivim obstrukcionistom, posebno če so tako nerodni, kakor dr. Tavčar, ki res še ne zna 'komplimentov špilati', kajti Tavčarju pri tem za njegovo telesno konstitucijo jako neugodnem poslu večkrat rene z rok padejo, da jih mora s težavo pobirati. Naposled eno reno celo izgubi in jo s težkim trudom najde pod svojim sedežem.»

Občinstvo na galeriji naj bi bilo po poročilih Slovence večinoma naklonjeno klerikalcem oz. volilni reformi: »Na galeriji se je oglasil nek smrkavi preparant Cerar: 'Pereat Žlindra!' toda drugi klici so preupili klice liberalnih srednješolcev. Končno je preglašal dvorano klic: 'Živela splošna in enaka volilna pravica'. Žugajoč s pestjo je ostavil Tavčar zbornico. Efekt je bil isti, kakor če gre 'der dumme August' iz cirkusa.« In na večerni seji: »Nekaj liberalnih srednješolcev in Hribarjevih podložnikov

piska, a prevpijejo te žvižge klici: 'Živela volilna pravica!' Dr. Šušteršič se proti galeriji od katere prihaja par žvižgov, ironično nasmehne, vzame piščalko nekega liberalnega poslanca, vsede se na mizo sredi zbornice in piska slavo za odhajajočimi liberalnimi poslanci. Tavčarjeva mama stržejo iz liberalne lože dr. Šušteršiču korenček na svoje debele prste. Dr. Šušteršič se ji zahvali in zakliče: 'Ne vrnem ji poljubčka, – je prestara! /.../' Tako se počasi izprazni galerija, ki liberalcem vendar ni tako služila, kakor so mobilizirali svoje uradnike /.../ Neka vrla delavka je na galeriji nekega dijaka, ki je psoval dr. Šušteršiča, prav pošteno zlasala ...« Razen tega je Slovenec še vedel poročati o tem, da so liberalci skušali iz srednješolcev, Hribarjevih »nastavljencev« in propalih eksistenc organizirati demonstracije zoper katoliško-narodne politike, pa so jim to poštene katoliški možje odločno preprečili, posebej takrat, ko so pred Šušteršičevo hišo skušali »nekaj kruliti«. Ob tem je klerikalni list bil posebej nejevoljen nad mestno policijo, ki je vse to dopuščala in je pozval k podržavljanju mestne policije ljubljanske.²¹

Liberalna obstrukcija je dejansko zelo hitro ustavila delovanje deželnega zbora. Ker poročevalec ustavnega odseka na zasedanju 6. 4. 1906 nikakor ni prišel do besede, da bi sporočil, da niso prišli do sklepa, in je bilo jasno, da liberalci ne bodo dopustili razprave o volilni reformi, je deželni glavar razglasil konec seje »ob velikanskem hrušču in vrišču, ploskanju in piskanju na galerijah ob 8 uri 42 minut zvečer«. Strogo gledano je bila liberalna obstrukcija uspešna: kranjski deželni zbor sicer ni bil razpuščen, ni pa bil več sklican vse do leta 1908. Dejansko pa so se poslanci Narodno-napredne stranke tudi v naslednjih letih slabo izkazali.²²

Ponovna liberalna obstrukcija 1909 kot odgovor na vnovično Šušteršičevo prevaro

Epilog deželnozborske volilne reforme je pokazal lahkovernost liberalnih politikov. Šušteršiču je namreč junija 1908 uspelo, da jih je z golimi obljubami, ki se jih kasneje seveda ni držal, pripravil do tega, da so pristali na volilno reformo. Ker dogovor ni bil zapisan in podpisan, Šušteršič pa s prelamljanjem obljub ni imel težav, so klerikalci

²¹ Slovenec, 5. 4. 1905.

²² Zapisniki sej Deželnega zbora kranjskega za leto 1906, str. 299; Janko Pleterski, n. d., str. 207–209.

Št. 24.
V Ljubljani, dne 21. aprila 1906.
Leto I.

Izhaja vsako soboto in velja:

ose leto	K 10.—
pol leta	„ 5.—
četrt leta	„ 2.50

Inserati:

Petit-vrsta 1krat stane 20 vinarjev.

— Pri večkratni inserciji po dogovoru. —

OSF.

Politično-satirični tednik.

Uredništvo sprejema le frankirane rokopise ter jih ne vrača.

Uredništvo je v Ljubljani, Knaflcove ulice 5, I. nadstr., upravnništvo pa ravnotam spodaj.

Posamezna številka 20 vin.

Detela: Prosim, slavna gospoda, držite se vsaj nekoliko prijazneje, da nas lepše fotografira gospod Pogačnik!

Deželni glavar Detela v deželnem zboru poziva obstrukcioniste, naj se za fotografiranje lepše držijo.

s svojevrstnim tolmačenjem deželnega volilnega reda prišli do še večje večine v deželnem zboru, kot bi jim dejansko pripadala. Njihova oblast na Kranjskem je postala še bolj neomejena. Fran Šuklje je to epizodo opisal takole: »*Slovenski ljudski stranki /.../ zagotovljena absolutna večina in za vedno je bila odstranjena možnost, da bi se še kdaj ustanovila nadvlada združenih naprednjakov in nemških graščakov /.../ A naprednjaki! Vdali so se svojim nasprotnikom na milost in nemilost v slepi veri na prazne besede in mile obljube tako prefriganega pogodbenika kakor je bil Šušteršič. Hoteli so si osigurati določbo, da gre v mestni kuriji volivna pravica le krajnim (krajevnim, op. p.), a ne političnim občinam. Njih zahteva je bila povsem opravičena, torej so jo morali predlagati jasno in precizno v besedilu deželnega volivnega reda. Da so to storili, brezdvomno bi se jim tedaj ugodilo, ali zanemarili so to previdnost, zadovoljili so se s praznimi obljubami dr. Šušteršiča in prav kmalu so na lastni koži občutili, koliko v politiki velja – opreznost.*«²³

Potem ko so bili lahkoverni naprednjaki opeharjeni, so skušali negativne posledice svoje nepazljivosti popravljati. In to spet z obstrukcijo na jesenskem zasedanju deželnega odbora leta 1909. Tokrat je deželnemu zboru kot novoizvoljeni deželni glavar načeloval Fran Šuklje. Kot smo videli že na začetku te razprave, je bil to brez dvoma človek z bogatimi obstrukcijskimi izkušnjami. Povod za nove nereda je bilo poročilo verifikacijskega odseka o splošnih volitvah za deželni zbor. Po Šukljetovih navedbah je tokrat v dvolični vlogi nastopil klerikalni poslanec dr. Vladimir Pegan. Mož je najprej kot poročevalec deželnega odbora potrdil, da je bil za deželnega poslanca v kuriji deželnih mest izvoljen nadsvetnik Fran Višnikar. Malo za tem pa je v vlogi poročevalca verifikacijskega odseka predlagal, da se izvolitev dr. Višnikarja ne potrdi. Vmes je imel seveda spet prste dr. Šušteršič, ki je skušal vsiliti tezo, »*da gre po obstoječem volilnem redu volilna pravica v mestni skupini ne krajevnim, temveč političnim občinam*«. Tako bi po njegovem morale skupaj z mesti voliti vse vasi, ki so z njim združene v eno politično občino. Po tej logiki bi npr. Kostanjevica, ki je štela samo 471 meščanov, morala voliti skupaj z vami iz svoje politične občine; le-te so štejele 2176 prebivalcev, nekatere od njih pa so bile od mesta oddaljene več kot 20 kilome-

trov in visoko v Gorjancih. Jasno je, da bi bil volilni pomen mest s tem povsem izničen. Hkrati je vzdušje v deželnem zboru še dodatno razburkal dr. Šušteršič, ko je predlagal, naj se ustavnemu odseku deželnega zbora odredi naloga, da izdela načrt poprave deželnega reda in deželnega volilnega reda, ki naj tudi nanovo razmeji kmečke in mestno-trške volilne okraje. Zaman so se naprednjaki sklicevali na obljube s strani Slovenske ljudske stranke, »*da se naprednjakom ni bati nobene napačne interpretacije, nobenega nasilstva*«. Šuklje se je postavil na stališče, da odločanje o tem predlogu še ne pomeni dejanskega spreminjanja zakonodaje in je zavrnil opozicijsko zahtevo po dvotretjinski večini. Ko so Šušteršičevi predlogi bili izglasovani v odsotnosti opozicije, tj. samo z glasovi poslancev SLS, so liberalci prosili za odmor. Ravno ko si je deželni glavar Šuklje prižigal toliko željeno »smodko«, pa je v poslanski dvorani izbruhnil vihar: »*/.../ divigne se huronski krik, divji ropot, trobenje, razbijanje, regljanje v naprednem središču, obenem mečeta poslanca Turk in Supančič smrdljive bombe na tla in gnjusni smrad se nenadoma razširja po vsej dvorani. Ni bilo več spoznati zbornice! Hipoma se je skupščina deželnih očetov spremenila v beznico – niti ta izraz ne zadošča – posvetovalnica resnih pametnih mož zadobila je hkrati lice umobolnice.*« Šuklje je po lastnih navedbah bil trdno odločen, da zlomi obstrukcijo in to kljub osebni stiski, saj je ravno v tem času njegov sin bil na smrt bolan. Tako je na disciplinskem odseku deželnega zbora dosegel, da so oba poslanca, ki sta metala smrdljive bombe, izključili s treh sej. Ko ju je na podlagi tega sklepa Šuklje pozval, naj zapustita dvorano, sta se mu uprla in ostala na svojih mestih. Ko je nad njiju poslal redarje, da ju s silo odstranijo, sta to s svojimi telesi preprečila poslanca Gangl in Vilfan, ki sta vsak na svoji strani zaprla prehod med klopmi. Šele ko je tudi Ganglu in Vilfanu zagrozila disciplinska kazen, sta poslanca Turk in Supančič prostovoljno zapustila dvorano. Seja pa je bila prekinjena kljub temu, da se je povrnil mir, »*ker v okuženem ozračju ni bilo več moč zdržati ter je nekaterim manj utrjenim poslancem vsled gnusnega smradu postajalo slabo navzlic temu, da so bili sluge na stežaj odprli velikanska okna*«. Na ta način je bila zaključena faza, o kateri je sam Šuklje menil, da je bila »silovita« in »nasilna obstrukcija«. Tej pa je sledila mnogo bolj nevarna »tehnična obstrukcija«: »*Začetek seje ob 8. zjutraj, neskončen dnevni red, nič manj nego 49 točk, a komaj otvorim sejo, se mi javi, da je moj namestnik*

²³ Franjo Šuklje, *Iz mojih spominov*, III. del, Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana 1929, str. 108.

baron Lichtenberg zbolel ter da moram sam pred-sedovati celi seji. Glasom stenografičnega zapisnika trajala je seja od 8 predpoldne do pol dveh ponoči. S presledkom za obed neprestano na predsedniko-
vem mestu, vedno pazeč na to, da se držim pravil-
nika, skrbno se izogibajoč najmanjše nepravilnosti
ali brezobzirnosti, ki bi takoj opoziciji dala povod,
da preskoči iz tehnične v nasilno obstrukcijo – pač
nelahka in tupatam dolgočasna naloga ...» V nada-
ljevanju je Šuklje zapisal, kako mu je šlo na roko,
da liberalci niso bili pozorni na njegovo strast do
kajenja in mu je zelo prišel prav njihov predlog, da
se pred vsakim glasovanjem določi desetminutni
odmor. Brez možnosti za kajenje, ki jih je kot pred-
sedujoči deželnega zbora imel, bi bila morda ob-
strukcija po Šukljetovem mnenju celo uspešna. Ko
pa se je dovolj naužil nikotinskega opoja, je Šuklje
te desetminutne pavze ukinil, češ da so obstruk-
cionisti tako ali tako morali že prej dodobra pre-
misлити svoje predloge in da so ti odmori povsem
nepotrebni. Šuklje takole opisuje, kako se je poskus
tehnične obstrukcije liberalcev klavrno končal: »In
tako se je seja dalje vlekla v pozno noč. Ker smo po-
znali take manevre že iz državnega zbora, sem dal
v veliki dvorani svojega stanovanja pripraviti ležišča
za utrujene pristaše lastne stranke. Na tleh sveže sla-
mnjače in nove koce iz zaloge bolnišnice in prisilne
delavnice, klub razporejen v šihte, tako so se mogli
ožji kolegi počiti, seveda vedno pripravljeni, da jih
zbudi dano znamenje iz spanja ter da morejo v sejno
dvorano na glasovanje. Narodnonapredna opozicija
ni bila kos telesnemu naporu. Proti enajsti uri zve-
čer je dr. Tavčar nejevoljno zaklical: 'Gospod glavar,
mari bomo sedeli do šestih zjutraj?' 'Sem na razpo-
lago gospodom,' sem odgovoril, 'ali stavite morebiti
tozadeven predlog?' Ko obstrukcija uvidi, da nič ne
opravi, so ob polnoči zapustili dvorano ter se podali
domov. Sedaj smo bili mi gospodje v deželni dvorani!
Povsem pravilno so se reševale ostale točke dnevn-
ega reda, navzoča je bila Slovenska ljudska stranka
in nekateri zastopniki nemškega veleposestva, ki so
hrabro vztrajali do zadnjega. Ura je bila pol dveh
ponoči, ko sem zaključil sejo, katera je bila trajala
sedemnajst in pol ure /.../ Zmagali smo. Deloma si
smem prisoditi delež na tej zmagi.«²⁴

Zaključek

Nedvomno lahko ugotovimo, da obstrukci-
ja, kot skrajno in dokaj brutalno sredstvo, v kranj-

24 Franjo Šuklje, n. d., str. 125–129.

skem deželnem zboru ni prinesla uspeha nobeni
od strank, ki se je je oprijela. Ne klerikalci ne li-
beralci z njeno pomočjo niso uspeli izsiliti svojih
ciljev. Do razpleta je prišlo na podlagi povsem
drugih, bolj prefinjenih političnih prijemov. Kljub
temu pa je gotovo, da je obstrukcija pripomogla k
spoznanju, da je potrebno sklepati kompromise in
iskati sporazum. Na vsak način pa je bila obstruk-
cija koristna, saj je pokazala tudi drugi (morda celo
bolj pravi) obraz politikov, ki so se nenadoma in
v trenutku iz častitljivih modrih mož spremenili v
prostake in glumače, ki namesto pametnega dela
za narodov blagor izvajajo klovnovsko-pocestni-
ške ekscese in se obmetavajo z vulgarnimi izrazi.

V dandanašnjem času so pojmi o tem, kaj
pomeni parlamentarna obstrukcija, bistveno dru-
gačni od tistih, ki so veljali ob koncu 19. in v začet-
ku 20. stoletja. Danes mislijo politiki, da obstrui-
rajo s tem, če se na kaki seji ne pojavijo. V preteklo-
sti pa so bili njihovi kolegi veliko bolj inovativni.
Poslovniki parlamentov oz. parlamentarnih teles
so jim to omogočali, saj so bili veliko bolj liberalni
od današnjih. Omogočali so naslednje oblike ob-
strukcije:

— nasilno obstrukcijo poslancev, tj. hrupno
motenje normalnega zasedanja, predvsem govor-
jenja predsedujočih v parlamentu oz. govorcev na-
sprotni strani;

— tehnično obstrukcijo v obliki večurnih
govorov poslancev ali dajanja mnogoštevilnih pred-
logov oz. nujnih predlogov v obravnavo;

— provokacije v obliki nasilnega vedenja
poslancev do kolegov iz nasprotnega tabora oz.
hrupnega psovanja občinstva z galerije;

— oblike bolj ali manj nasilnega pritiska v
okolici poslanske hiše v obliki demonstracij in na-
dlegovanj posameznih poslancev.

Ali današnje parlamentarno življenje po-
meni napredek v primerjavi z nekdanjim, pa naj
vsak presodi sam. V vsakem slučaju je vsaj glede
obstrukcije manj pestro.

Zusammenfassung**SOLCHE SZENEN SIND DOCH NICHT ZU ERTRAGEN!**

Die Obstruktion im Krainer Landtag zu Beginn des 20. Jahrhunderts

Der Autor führt Beispiele von Obstruktionen an, die sich an der Wende zum 20. Jahrhundert im Krainer Landtag ereignet haben. Es scheint, dass diese Phänomene in der Landesvertretung von den stürmischen Ereignissen im Wiener Parlament beeinflusst waren, wo im Jahr 1897 deutschnationale und sozialdemokratische Abgeordnete Obstruktionstechniken anwandten, mit denen sie die Arbeit des Reichsrats zeitweise paralysieren konnten. Zur Obstruktion im Wiener Parlament kam es nach der Annahme der Badenischen Sprachverordnungen für Böhmen (diese brachten neben der symbolischen Gleichstellung der tschechischen und deutschen Sprache auch große Unannehmlichkeiten für deutsche Beamte, die nun Tschechisch hätten lernen müssen, und dienten gleichzeitig den Deutschen in Böhmen als Anlass, vor der vermeintlichen Gefahr der Tschechisierung der deutschen Teile Böhmens zu warnen). Demgegenüber war die Obstruktion in Krain mit Problemen des Wahlsystems verbunden. Seit der Jahrhundertwende bis zum Jahr 1905 bedienten sich die slowenischen Klerikalen der Obstruktion, da sie sich benachteiligt fühlten. Sie waren der Meinung, dass sie die Mehrheit der bäuerlichen Bevölkerung vertreten, ihnen aber durch die ungerechte Wahlordnung die Position einer Minderheit im Landtag zugewiesen wird. So versuchten sie zunächst eine technische Obstruktion – gelegentliche Unruhen und Provokationen während der Sitzungen des Landtags, was zur Unterbrechung der Sitzungen führte und zur Einbringung einer enormen Zahl an „dringlichen“ Anträgen. In weiterer Folge übten klerikale Abgeordnete auch gewaltsame Obstruktionsmethoden aus – sie störten mit verschiedenen Instrumenten die Arbeit des Landtages in einem solchen Ausmaß, dass man die Redner nicht mehr verstand und Beratungen unmöglich waren. Später nahmen die slowenischen Liberalen Zuflucht zu Obstruktionsmethoden, und zwar aus denselben Gründen: Sie waren der Meinung, dass die neu verabschiedete Wahlordnung ihnen schadete, weil

die Wahlkreise – durch Anschluss bäuerlicher Gebiete an die Städte und Märkte – in einer solchen Weise gebildet wurden, dass die Liberalen in die Rolle einer unbedeutenden Minderheit gedrängt wurden. In der Zeit der liberalen Obstruktion kam es sogar zu einer Sitzungsunterbrechung des Landtages aufgrund einer echten Sabotageaktion, nämlich das Werfen von Stinkbomben, weshalb die Abgeordneten nicht nur nicht sprechen, sondern auch nicht mehr atmen konnten. Die Obstruktion führte keines der beiden Lager im Krainer Landtag zum Erfolg. Sie war aber ein zusätzliches Argument für diejenigen, die überzeugt waren, dass die Suche nach Kompromissen und das Schließen von Übereinkünften dringend notwendig sind.

Tone Kregar

Peklenski stroj v monakovskem vozu

Ustaški terorizem in njegova slovenska žrtev

»Vse v krvi in ožgano. Mali, ljubki sinček prof. Brunettija ves razmesarjen, mrtev. Profesorjeva soproga grozno ranjena, ožgana, v nezavesti. Mala petletna hčerka vsa v krvi, sam prof. Brunetti ima hude rane in je ves osmojen od plamenov ter tudi v nezavesti /.../ Ubogi Lesničar je mrtev in ožgan do nespoznanja.«¹

Tako je ljubljansko Jutro 5. avgusta 1931 opisalo posledice strahovite ubijalske eksplozije v vagonu t. i. monakovskega brzovlaka, celjska Nova doba pa je dva dni kasneje izkazala prizadetost ob smrti svojega nekdanjega urednika in someščana Janka Lešničarja ter obenem izrazila ves bes in ogorčenje nad njegovimi morilci z naslednjimi besedami:

»Zopet so padle žrtve – med njimi idealen pobornik brezkompromisne jugoslovenske nacionalsocialne in državne ideje Janko Lešničar. Zločinsko gnezdo narodnih izdajic, ki žive v Avstriji in uživajo podporo naših neprijateljev v dveh sosednjih državah, je pripravilo satanske atentate v naši državi. Naša država bo gotovo našla sredstva, da slične zverinske zločine energično onemogoči in najde prave krivce, katerih zločinstva kriče po strašni kazni. Nedolžne žrtve morajo biti maščevane, če je količkaj pravice na svetu!«²

Kot je mogoče sklepati iz zapisanega, je avgusta 1931 v jugoslovanski javnosti zavladal preplah. Nemirne gospodarske, socialne, politične in nacionalne razmere ter iz njih izhajajoči terorizem z

atentati in bombnimi eksplozijami vred, so sicer že lep čas predstavljali stalnico (versajsko)evropskega, zlasti balkanskega prostora,³ pri čemer Jugoslavija ni bila nobena izjema. A vendarle so bili tokrat ljudje še posebej presunjeni in prestrašeni. Latentna mednacionalna nasprotja v kraljevini, najočitneje manifestirana v hrvaško-srbskem konfliktu, so preseгла dotedanje okvire medsebojnega obračunavanja, ki odslej ni bilo več nekje daleč v stran in ni več zadevalo le njegovih neposrednih akterjev. Preko nedolžnih žrtev je potrkalo na sleherna vrata in vse bolj je postajalo jasno, da nihče in nikjer več ni varen pred posledicami spopada med skrajno hrvaško desnico in jugoslovansko diktaturo. Spopada, ki je potekal že nekaj časa in zaradi čedalje večje brutalnosti in brezobzirnosti ni prav nič obetal skorajšnjega in mirnega konca.

»Krvavi dan v narodni skupščini«⁴

1. decembra 1918 nastala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila v svojem bistvu ena najbolj čudnih in kompliciranih tvorb, kar jih je kadarkoli obstajalo na tem ozemlju, njena realnost pa se je že od samega začetka bistveno razlikovala od pričakovanj večine prebivalstva, ki se je bolj ali manj prostovoljno ter z veliko vero v lepšo bodočnost odločilo za skupno življenje. Čeprav so jo sestavljali pretežno (južno)slovanski narodi, so bile razlike med njimi ogromne tako na verskem, kulturnem in jezikovnem kot gospodarsko-socialnem področju. Razlike med narodi oz. posameznimi deli države so seveda vplivale tudi na želje

¹ Peklenski atentat na vagon monakovskega brzovlaka, Jutro, 5. 8. 1931. Ob sicer pravilnem zapisu priimka Lešničar v posameznih časnikih pogosto najdemo tudi napačno obliko – Lesničar.

² Janko Lešničar †, Nova Doba, 7. 8. 1931.

³ Prim: Alenka Verdinek, Atentati v Bolgariji, Romuniji in Albaniji med obema vojnama in odmevi nanje v Slovencu in Jutru, Zgodovinski časopis, 2006/1-2, str. 157–187.

⁴ Slovenec (naslovnica), 21. 6. 1928.

in zahteve po ustroju in ureditvi le-te. Slednja je bila formalizirana z vidovdansko ustavo leta 1921, s katero je bil poražen koncept avtonomizma, ki ga je zagovarjala večina slovenskih in hrvaških poslancev, uzakonjeni pa so bili med drugim državni centralizem, narodni unitarizem in dedno nasledstvo srbske kraljevske rodbine Karadorđevićev.

Po zahodnoevropskih merilih prirejena ustava je na papirju sicer prinašala kar nekaj političnih svoboščin, ki pa jih v resničnem življenju marsikje niso izvajali. To so na lastni koži najprej okusili komunisti, katerih politično delovanje je bilo že kmalu dokončno prepovedano, pozneje pa tudi vsi tisti, ki so si upali odločneje nasprotovati politiki vlade, katero so v večini primerov vodili in sestavljali predstavniki najmočnejše srbske *Narodno radikalne stranke*. Na splošno je za politično življenje v 20. letih, ki je sicer potekalo v osnovnih, čeprav šepajočih demokratičnih okvirih, značilno nenehno rivalstvo med vladnimi in opozicijskimi strankami in neprestane menjave vlad, saj dolgotrajnih in profiliranih koalicij sploh ni bilo. Bolj kot z načelnimi stališči so se stranke »odlikovale« po kupčkanju, drobtinčarstvu in skrbi za lastne koristi ter bile za sodelovanje v vladi in razne koncesije pripravljene preko noči obrniti plašč po vetru. Pri tem tudi najmočnejši slovenski stranki – večinska *Slovenska ljudska stranka* (SLS) in predvsem v *Jugoslovansko demokratsko stranko* (JDS) vključeni liberalci – nista bili nobeni izjemi. Celo nasprotno, saj so bili ravno Slovenci večkrat jeziček na tehtnici srbsko-hrvaškega spora oz. orodje v rokah dvorne kamarile, ki je de facto ves čas vodila in upravljala državo. Iz nacionalnih, političnih, verskih, socialnih, gospodarskih in kulturnih razlik in nasprotij izhajajoče težave je oblast neposrečeno poskušala reševati s krepitvijo centralizma in narodnega unitarizma, ki nista pomenila nič drugega kot upravno poenotenje države, ne glede na zgodovinske, gospodarske, kulturne in druge razlike. V končni fazi je šlo za politično vodeno in zato nenaravno stapljanje južnih Slovanov v enoten jugoslovanski narod. Prav to pa je – ob splošnem pomanjkanju politične kulture in demokratične tradicije ter precej primitivnem pojmovanju političnega boja (t. i. »kundak« demokracija) – še dodatno vplivalo na nestabilnost revne države, s katero praktično nihče od njenih narodov ni bil zadovoljen. To je veljalo zlasti za prebivalstvo in politične elite tistih delov države, ki so nekoč pripadali habsburški monarhiji

in kjer se ideja politične, jezikovne in kulturne unifikacije in centralizacije nikakor ni mogla uveljaviti. V Sloveniji se je zanjo sicer zavzemal del liberalcev v JDS, ki so jo v veliki meri uporabljali tudi kot obliko kulturnega boja in notranjega spopada z večinsko, klerikalno in (po potrebi) avtonomistično SLS, medtem ko med širše slovensko prebivalstvo praktično nikoli ni prodrlo.

Še radikalneje in odločneje pa so proti takšnim težnjam nastopali Hrvati oz. *Hrvatska seljačka stranka* (HSS) pod vodstvom Stjepana Radića, ene najzanimivejših, pa tudi najkontroverznejših političnih osebnosti v državi. Zaradi svoje ostrine in neposrednosti, ki se je prepletala z brezobzirnostjo in nesramnostjo, obenem pa svojega nespornega ugleda med veliko večino Hrvatov, je bil trn v peti (veliko)srbskih krogov. V skupščini jih je konstantno napadal, jim očital korupcijo, napačno vodenje zunanje politike ter žandarski teror, s katerim da upravljajo državo. Beograd je poskušal tako z represijo kot s poskusi sprave, vendar nepredvidljivega Radića nikakor ni mogel ukrotiti. Razmere so se še zaostrele po skupščinskih volitvah l. 1927, ko je spet prišlo do popolnoma nove politične polarizacije. Radić se je namreč povezal s svojim še do včeraj najhujšim sovražnikom in nekoč zagriženim jugoslovenarjem Svetozarjem Pribičevićem, ki je bil osebno užaljen in politično razočaran nad voditelji stare Srbije, saj so po njegovem mnenju s svojo slo po oblasti izmaličili jugoslovansko idejo. Radić in Pribičević sta svoji stranki povezala v *Kmečko demokratsko koalicijo* (KDK) in začela oster boj proti beograjski čaršiji, pridružili pa so se jima tudi ostali nasprotniki srbske hegemonije. Izjemo je tokrat predstavljala SLS, ki je stopila v vlado (njen šef dr. Korošec je postal celo notranji minister) in na ta način ponovno potrdila, da ji tako kot slovenskim liberalcem (ti so kot pribičevićenci sedaj seveda bili v opoziciji) gre pretežno za lastne interese oz. poskus zadržanja primata v Sloveniji na račun španovije s Srbi. V skupščini je vrelo čedalje bolj, KDK pa je poleg žandarskega terorja, ki je najbolj prišel do izraza na predhodnih volitvah, neusmiljeno bičala zunanjo politiko vlade (predvsem v zvezi s t. i. nettunskimi konvencijami). Napadala je predvsem njena dvojna merila na davčnem področju, ki so davkoplačevalce v severozahodnih delih države dosti bolj bremenila. Radić in Pribičević sta kot »branilca civilizacije in evropske kulture« beograjskim politikom očitala

barbarstvo in jih še posebej razburila s trditvijo, da na solunski fronti ni zmagala samo srbska vojska, saj so se na srbski strani borili tudi mnogi prostovoljci iz Avstro-Ogrske. Čeprav so te besede v precejšnji meri držale, so jih v Srbiji razumeli drugače in jih šteli za nezaslišano žalitev, saj so tamkajšnji vojaški in politični krogi ves čas zagovarjali trditev, da so ravno Srbi osvobodili ostale narode. Le-ti, so poudarjali, so se v okviru Avstro-Ogrske celo borili proti Srbiji, zato pa da zdaj Srbom po logiki pripada vodilna pozicija v državi.⁵

Kakorkoli že, situacija je postala tako nape-
ta, da so obema opozicijskima voditeljema začeli odkrito groziti s smrtjo in to ne samo na »ulici«, temveč tudi v posameznih časnikih in celo v skupščini. Vsej bizarnosti za povrh je srbski radikalni poslanec Puniša Račić, znan po svojih ekstremnih velikosrbskih pogledih in grožnjah, zahteval zdravniški pregled za Radića, s katerim naj bi se ugotovilo njegovo duševno stanje. To naj bi bilo nujno, češ da bi se tako preprečilo nezaželene dogodke, do katerih bo sicer moralo priti. Vse skupaj bi najbrž izzvenelo kot smešna provokacija, če nam te besede ne bi dale slutiti, da je bil pokol naslednjega dne načrtovan. Skupščinska seja 20. 6. 1928 se je kot ponavadi začela z napadi in žalitvami. Zaradi radikalskih groženj s smrtjo je opozicija zahtevala od predsednika skupščine zaščito, ta pa je namesto tega besedo brez pravega razloga dal Puniši Račiću, ki je na medsebojna obtoževanja in žalitve tokrat reagiral na precej »svojstven« način. Potegnil je pištolo in začel natančno ter hladnokrvno streljati, pri čemer je ubil dva hrvaška poslanca, tri – med njimi tudi »Stipico« Radića – pa hudo ranil. Morilec je nato med vzklikanjem veliki Srbiji mirno zapustil dvorano, v skupščinski kavarni baje še popil konjak in se policiji oz. ministru Korošču predal šele po nekaj dneh.

Država se je znašla v do takrat nevidenem kaosu. Čez slab mesec je za posledicami rane umrl Stjepan Radić, kar je izzvalo burne demonstracije

5 V poudarjanju sicer res ogromnih srbskih žrtev so imeli bujno domišljijo in neki srbski predavatelj je nekoč celo izračunal ter objavil v enem izmed češko-slovaških časnikov, da je »Srbija v sedmih letih vojne položila na oltar osvoboditve in zedinjenja 1.300.000 ljudskih žrtev, kar pomeni, da je prelila 7.800.000 litrov krvi oz. vlak, dolg 4 kilometre s 780 vagoni polnimi krvi ...«, *Průdy*, XIX, 1935, »Kráľ Alexander a juhoslovanská jednota«, št. 2-3, str. 88–109, in št. 4, str. 195–208.

Kralj Aleksander (Ilustrirani Slovenec, 1926)

na Hrvaškem. KDK je zapustila skupščino, kralj Aleksander pa je nekaj časa celo razmišljal o »amputaciji« Slovenije in Hrvaške. Kmalu si je premislil in za novega mandatarja imenoval dr. Korošca, edinega nesrbskega predsednika starojugoslovanskih vlad, po besedah dr. Jožeta Pirjevca »spretnega in izkušenega politika, a tudi pretkanega spletkarja, ki je bil na glasu, da je sodeloval pri padcu vseh vlad, v katerih je bil minister«. Ker kriza nikakor ni hotela miniti, je bil slovenski duhovnik konec leta prisiljen odstopiti s položaja, v državi pa je z uvedbo šestojanuarske diktature vso oblast prevzel kralj oz. njegova dvorna kamarila. Krvavi atentat v narodni skupščini, za katerega obstajajo realne domneve, da je bil »naročen od zgoraj«, zato pomeni začetek konca vsaj navidezne demokracije v kraljevini SHS, istočasno pa tudi prestop Rubikona v že dolgo zaostrenem hrvaško-srbskem konfliktu, ki je v naslednjih desetletjih dosegel krvave razsežnosti.

Diktatura in oborožen boj proti njej

Kraljeva diktatura, vzpostavljena 6. januarja 1929, je med drugim pomenila ukinitve ustave, razpustitev skupščine in prepoved javnega delova-

6 Jože Pirjavec, *Jugoslavija 1918–1992, Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*, Lipa, Koper 1995, str. 48.

nja vseh političnih strank ter iz tega izhajajoče nasilje nad vsemi, ki so ji nasprotovali. Še istega leta je bila izvedena nova upravna razdelitev na banovine, država pa se je preimenovala v Jugoslavijo, s čimer je bila na simbolni ravni še dodatno manifestirana ideja narodnega unitarizma in centralizma.

Leta 1931 je Aleksander predvsem pod pritiski iz tujine svojo samovlado z oktroirano ustavo sicer delno omilil, vendar pa je bila svoboda političnega življenja še vedno zelo omejena. Dovoljena je bila samo ena državna *Jugoslovanska narodna stranka*, v katero so bili ponovno vključeni tudi slovenski liberalci in na ta način posredno prevzeli tudi oblastne pozicije v Sloveniji. Nasprotno se je SLS, ki je ves čas uživala podporo večine Slovencev, po dveletni podpori oblasti ponovno vrnila v opozicijo oz. k radikalnemu avtonomističnemu stališču. Konec leta 1932 je njeno vodstvo izdalo *Slovensko deklaracijo* (t. i. punktacije), radikalni narodno-politični program, v katerem je bila jasno izražena zahteva po Zedinjeni Sloveniji ter vrsti narodno-političnih svoboščin. Ker so podobne zahteve v tem času izrazili tudi Hrvati in Bosanci, je oblast ostro reagirala in pozaprla večino opozicijskih voditeljev. Dr. Anton Korošec jo je tudi na račun starih uslug kralju Aleksandru še razmeroma dobro odnesel, saj mu je namesto zopora sledila konfinacija. Od tam, nazadnje z otoka Hvara, se je vrnil šele po Aleksandrovi smrti leta 1934, s katero je bila kraljeva diktatura formalno sicer končana, kar pa še ni pomenilo prehoda v neko normalno demokracijo.

Medtem ko so voditelji večine političnih strank kraljev radikalni ukrep v začetku celo pozdravili, upajoč na normalizacijo razmer in pozitivne spremembe – novi šef HSS Vlatko Maček je situacijo primerjal z »razkopčanim lajbekom« –, nato pa se ji bodisi priklonili bodisi se vsaj za nekaj časa previdno in taktično potuhnili, sta se proti diktaturi nemudoma dvignili dve, dokaj šibki in z več vidikov marginalni politični skupini oz. gibanji s skrajnih polov jugoslovanskega političnega spektra: internacionalistični komunisti s skrajne levice ter hrvaški nacionalisti z najbolj desne strani hrvaške politike.

Vodstvo ilegalne komunistične partije je diktaturo kralja Aleksandra označilo za pojavno obliko fašizma velikosrbske buržoazije, ki da se ji

Znana naslovnica brošure proti diktaturi, izšla v Berlinu l. 1930

je potrebno upreti in jo zrušiti, zato je Centralni komite KPJ svoje maloštevilno članstvo in ostalo ljudstvo pozval v oboroženo vstajo proti režimu. Seveda je bil takšen poziv popolnoma nerealen, saj za kakršenkoli opazen in učinkovit upor niso bili pripravljeni in sposobni niti sami komunisti, kaj šele, da bi jih pri tem podprlo jugoslovansko delavstvo in ostalo prebivalstvo. Zato je tak avanturizem najbolj škodoval ravno ilegalni komunistični organizaciji, s katero je policijski diktatorski režim sklenil – in sedaj je imel zato tudi vse »razloge in opravičila« – dokončno obračunati. Policija in žandarmerija sta si dali duška in začeli komuniste neusmiljeno preganjati. V naslednjih letih je bila večina jugoslovanskih komunističnih in skojevskih voditeljev ter pomembnejših aktivistov pobitih (Đaković, Hečimović, »sedem sekretarjev SKOJ-a« ...), obsojenih in zaprtih, preostanek pa je svojo dejavnost prenesel v tujino. Zdesetkani in med sabo razcepljeni jugoslovanski komunisti, izmed katerih so jo še najbolj odnesli slovenski, so tako bili izločeni iz boja in diktatorskemu režimu za lep čas niso več predstavljali resne nevarnosti.⁷

⁷ Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, Komunist/DZS, Ljubljana 1986, str. 104–111.

Na drugačen način so proti diktaturi nastopili hrvaški ekstremni desničarji. Za razliko od že omenjenega Mačka, po Radićevi smrti vodje HSS, ki je še naprej predstavljala večinski del Hrvatov (ta se odločneje zoperstavi režimu šele konec leta 1932 s t. i. *Zagrebskimi punktacijami*), se je odvetnik dr. Ante Pavelić,⁸ vodja šibke in marginalne *Hrvaške stranke prava*,⁹ na uvedbo diktature odzval dosti bolj radikalno. Kasnejši ustaški »poglavnik«, ki je bil od leta 1927 tudi poslanec v Narodni skupščini, je takoj po skupščinskem atentatu ob pomoči strankarskega podmladka začel organizirati ilegalne akcije in oborožen upor. Prepričan, da hrvaškega vprašanja ni mogoče rešiti v okviru Jugoslavije in represivnega diktatorskega režima, se je pred nevarnostjo aretacije ob uvedbi diktature z najožjimi sodelavci umaknil v emigracijo, da bi od tam nadaljeval aktiven boj za vzpostavitev neodvisne in samostojne hrvaške države. Tako je že januarja 1929 prišel na Dunaj, kjer se je povezal s skupino hrvaških emigrantov, bivših avstroogrskih častnikov, ki so nasprotovali nastanku Jugoslavije in se zato vanjo leta 1918 niso hoteli vrniti, nato pa s svojim najožjim sodelavcem Gustavom Perčecem odpotoval v Sofijo. Tam se je začelo njegovo sodelovanje z vodjo makedonske emigracije in organizacije VMRO Vančom Mihajlovim – podpisala sta

t. i. *Sofijsko deklaracijo* z zahtevo po razformiranju Jugoslavije –, ki je čez nekaj let privedla do uspešno izvedenega atentata na kralja Aleksandra. Jugoslovanski diktatorski vrh je na eksponirano sofijsko dejavnost ostro reagiral ter že julija 1929 na beograjskem sodišču za zaščito države Pavelića in Perčeca v odsotnosti obsodil na smrt.¹⁰ Ko so mu po vrnitvi iz Sofije avstrijske oblasti odpovedale gostoljubje, saj niso želele konflikta z Beogradom, se je Pavelić umaknil v Italijo in se povezal s fašističnim političnim vrhom, s katerim je prve stike navezal že dve leti poprej, še kot član zagrebske mestne delegacije. Za Mussolinijevo revizionistično, ekspanzionistično in protijugoslovansko politiko je bil človek, ki je prav tako stremel k razbitju južnoslovanske kraljevine, več kot dobrodošel, zato ga je Italija brez zadržkov sprejela, hrvaški emigraciji pa ponudila zatočišče in vso materialno podporo. Pavelić, ki je leta 1930 tudi formalno ustanovil hrvaško revolucionarno organizacijo *Ustaša* je okrog sebe začel zbirati in organizirati najprej ekonomske emigrante iz cele Evrope, kmalu pa so se mu pridružili njegovi politični somišljeniki, ki so pred policijskim pregonom pobegnili iz Jugoslavije. Z namenom oblikovanja manjših vojaških formacij, ki bi se urile za izvajanje diverzij, so ob finančni pomoči italijanske vlade v nekaterih italijanskih mestih začeli nastajati (vojaški) tabori s približno 500 pripadniki, medtem ko je bil Pavelićev sedež (»Glavni ustaški stan«) najprej v Torinu in nato v Bologni. Ustaško gibanje je svojo agitacijo, propagandno in organizacijsko mrežo prenašalo in vzpostavljalo še v Nemčiji, Belgiji, Argentini in drugih evropskih in ameriških državah, med katerimi je drugo najpomembnejše oporišče in zatočišče ustašev predstavljala, prav tako revizionistična, Madžarska. Z blagoslovom madžarskih oblasti je nekdanji avstroogrski častnik Gustav Perčec leta 1931 organiziral ustaški center na Janka Puzti blizu Nagy Kanizse, odkoder je bilo zaradi bližine jugoslovanske meje in ob pomoči ilegalne ustaške organizacije na Hrvaškem tudi lažje organizirati in izvajati diverzantske akcije.¹¹

8 Rodil se je leta 1889 v Bradini pri Konjicu, končal Pravno fakulteto v Zagrebu, se vključil med pravaše in v prvem desetletju jugoslovanske države postal eden njihovih vodij. Leta 1927 je bil na listi Hrvatskega bloka izvoljen za poslanca, ob uvedbi diktature pa emigriral ter v Italiji organiziral ustaško gibanje. Po atentatu v Marseillu so ga italijanske oblasti najprej zaprle, nato pa internirale oz. nadzorovale. Aprila 1941 se je vrnil na Hrvaško in postal »poglavnik« NDH, marionetne fašistične državne tvorbe, ki se je »odlikovala« po brutalnem nasilju nad Judi, Srbi, Romi in hrvaškimi antifašisti. Po njenem zlomu je maja 1945 ponovno odšel v emigracijo, kjer je dokaj neuspešno poskušal ohraniti vodstvo hrvaške ustaške skupnosti. Leta 1957 je bil v Buenos Airesu nanj izvršen atentat, za čigar posledicami je čez dve leti umrl v Madridu, kjer je tudi pokopan.

9 Hrvaška stranka prava – njene pristaše so po predvojnem pravaškem vodji dr. Josipu Franku imenovali tudi frankovci – je bila od »zedinjenja«, ki mu je nasprotovala, odločno protijugoslovansko usmerjena, zagovarjala je hrvaško samostojnost po načelu narodne samoodločbe, se še posebej sklicevala na hrvaško državno pravo ter nauke Anteja Starčevića, v svoj program združitve vseh hrvaških dežel pa vključevala tudi Bosno in Hercegovino. Vendar pa v dvajsetih letih ni uživala večje podpore hrvaškega prebivalstva, ki je zvesto sledilo Radiću. Svoj vpliv, predvsem med mladino, je do določene mere okrepila šele v kaotičnih in nemirnih razmerah po atentatu v skupščini in Radićevi smrti. Več o pravaštvu in Starčeviću glej: Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb 2003, str. 182–189, 213–214.

10 Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske* (druga, dopolnjena izdaja), Naklada Pavičić, Zagreb 2002 (v nadaljevanju: Matković, n. d.), str. 29–33.

11 Prav tam, str. 34–39; Podrobneje o Paveliću in ustaškem gibanju do vzpostavitve NDH glej: Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše, *Globus* Zagreb, 1986 (tretja izdaja), 606 str. (v nadaljevanju: Krizman, n. d.)

Ante Pavelić in vodja VMRO Vančo Mihajlov v Italiji leta 1931 (Matković, Povijest NDH, str. 35)

Z nasiljem nad nasilje

Terorizem je bil od samega začetka ena bistvenih metod ustaškega delovanja, saj je teroristične akcije ukazal sam Pavelić, organiziral in usmerjal pa jih je – najprej z Dunaja, kasneje pa z madžarskega obmejnega ozemlja – drugi človek gibanja in ustaški »doglavnik« Gustav Perčec. Njegov glavni namen je bil nagnati strah v kosti jugoslovanskim oblastem, obenem pa svetovno javnost opozoriti na obstoj, delovanje in cilje ustaškega gibanja. Namen in način terorističnih akcij so ustaši tudi »teoretično« obrazložili v svoji »Tehniki revolucije«, v časopisu Ustaša, leta 1932. Po tem dokumentu naj bi demonstrativni atentati služili ustvarjanju strahu, nervoze in zmede pri jugoslovanskih oblasteh, obenem pa pomenili praktično urjenje ustaških diverzantov.¹²

¹² Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga in Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2006, str. 186. (v nadaljevanju: Jareb, n. d.). Kolega dr. Jareb mi je, ob posredovanju dr. Vlada Geigerja,

Teroristično nasilje so ustaši utemeljevali in opravičevali kot posledico oz. obrambo pred surovim terorjem jugoslovanskega režima, ki je ob že omenjenih komunistih najbolj udaril ravno hrvaške nacionaliste. Represije država namreč ni izvajala zgolj s svojo vojsko, policijo in orožništvom, temveč je pri tem uporabljala tudi razne polvojaške militantne organizacije, ki so v povezavi z oblastmi strahovale, napadale in ubijale politične nasprotnike režima. Tako doma kot v tujini je najbolj odmeval atentat na znanega hrvaškega zgodovinarja in pravaša dr. Milana Šufflaya februarja 1931, ki so mu s policijo povezani pripadniki organizacije *Mlada Jugoslavija* sredi Zagreba razbili lobanjo. Njegov pogreb se je spremenil v množično demonstracijo nezadovoljstva nad razmerami v državi, zgrožena pa je bila tudi svetovna javnost, saj sta brutalnost jugoslovanskega režima med drugimi javno obsodila tudi Albert Einstein in Heinrich Mann.¹³ Čeprav lahko torej ustaški terorizem pogojno¹⁴ štejeemo za neposreden radikalni odgovor na jugoslovanski državni teror, pa to njegovih dejanj, ki so, kot bomo videli, pogosto prizadevala tudi povsem nedolžne žrtve, seveda ne opravičuje. Podobno seveda ni mogoče opravičevati jugoslovanskega državnega nasilja, ki je posledično prav tako še naraščalo, doma neusmiljeno obračunavalo s svojimi nasprotniki, v tujini pa neuspešno poskušalo likvidirati ustaško vodstvo.¹⁵ Kakorkoli že, ustaško gibanje in jugoslovanski režim sta se znašla v krvavem medsebojnem spopadu, ki ni prizanašal nikomur in se ni oziral na morebitne nedolžne žrtve.

Že od prve polovice leta 1930 naprej so se po vsej Jugoslaviji vrstili atentati, predvsem pa

omogočil vpogled v omenjeno delo, ko je le-to bilo še v tisku. Ob tej priložnosti se obema iskreno zahvaljujem.

¹³ Prav tam, str. 169–173.

¹⁴ Pogojno tudi zato, ker so člani organizacije Hrvatski domobran kot nekakšne predhodnice ustaštva, že marca 1929 po navodilu Gustava Perčeca umorili Tonija Schlegla (Šlegla), glavnega ravnatelja *Jugoštampe* oziroma zagrebskih *Novosti*. Prim: Umor Tonija Šlegla pojasnjen, *Jutro*, 18. 2. 1931; Krizman, n. d. str. 69.

¹⁵ Leta 1932 je bil izvršen atentat na vodjo pravašev v domovini, književnika in odvetnika dr. Mileta Budaka, ki je sicer preživel, istega leta je bil načrtovan tudi napad na dr. Anteja Trumbića, do katerega sicer ni prišlo, leta 1933 pa je bil ubit nekdanji podpredsednik HSS Josip Predavec. Jugoslovanski agenti so delovali tudi v tujini, vendar pa sta jim spodletela tako atentat na Perčeca kot na Pavelića. Jareb, n. d., str. 173–180.

diverzije ustaških teroristov, ki so v javne stavbe kot simbole oblasti (upravna, orožniška, vojaška in policijska poslopja) ter predvsem na železnici nastavljali in podtikali eksplozivne naprave. 3. januarja 1931 zvečer je pri Zagrebu na brzovlaku Milano–Zagreb–Beograd eksplodiral peklenski stroj, ob tem pa je bil eden od potnikov lažje ranjen.¹⁶ Vagon so zamenjali z novim in vlak je z majhno zamudo odpeljal naprej. Že kmalu zatem je iz slovenskega tiska mogoče izvedeti, da tako za omenjeno eksplozijo kot druge atentate in napade (januarja 1931 je bil ubit župan Nove Gradiške in banski svetnik Andrija Beriĉ, prav tako pa je bilo v Zagrebu še več eksplozij) niso odgovorni komunisti, temveĉ sta »*duševna povzročitelja atentatov emigrantska 'voditelja' Paveliĉ in Perĉec, izvršili pa so jih njuni plaĉanci*«,¹⁷ oziroma, da za vsemi temi zloĉini stojijo »*oni frankovski emigranti, katerih imena proklinja danes vsak Hrvat*«. ¹⁸ Odgovornost ustašev so jasno dokazali tudi prvi zagrebški in beograjski procesi,¹⁹ kar pa ustaškega vodstva ni odvrnilo od vedno intenzivnejše in udarnejše teroristiĉne dejavnosti. Kveĉjemu nasprotno, saj se od konca junija 1931 zaĉno vrstiti eksplozije na vlakih po celotni Jugoslaviji.

Eksplozija pri Zemunu

Do daleĉ najhujše izmed njih, tako po smrtnih Źrtvah kot po razdejanju, tako po reakciji oz. ogorĉenosti domaĉe in mednarodne javnosti kot jugoslovanskih oblasti nanjo, je prišlo 2. avgusta 1931 okrog pol desetih zveĉer v bliŹini Zemuna, na brzovlaku München–Zagreb–Beograd. Eksplozija je povzročila pravi pokol, nazorno naveden Źe v uvodu, dodatno teŹo pa je zlasti v celjski ter nasploh slovenski javnosti pomenilo dejstvo, da se je med Źrtvami atentata znašel ugledni Celjan, gospodarstvenik Janko Lešniĉar.

Kot lahko izvemo iz takratnega slovenskega ĉasopisja – najboljširneje je o tem poroĉal liberalni oz. proroŹimski tisk –, je tragiĉen dogodek potekal na naslednji naĉin.

¹⁶ Jutro, 5. 1. 1931.

¹⁷ Krivci zagrebških atentatov, Jutro, 8. 1. 1931.

¹⁸ Avstrija, MadŹarska in frankovski emigranti, Jutro, 14. 2. 1931.

¹⁹ Maja je potekal v Zagrebu proces proti obtoŹencem, osumljenim za Šleglov umor, v Beogradu pa proces proti frankovskim teroristom za ostale diverzije, o katerem Jutro obseŹno poroĉa.

Janko Lešniĉar se je po enomeseĉnem dopustu, ki ga je preŹivel v druŹinskem krogu, vraĉal iz Celja v Beograd oz. Ćuprijo, na svoje delovno mesto, na poloŹaj direktorja tamkajšnje velike *Oblastne zadruge za poljedelski kredit*. Namestil se je v zadnjem, »monakovskem« oz. münchenskem vagonu, ki so ga na Jesenicah prikljuĉili beograjskemu vlaku. Na kolodvoru v Zagrebu se mu je v omenjenem vagonu na povabilo pridruŹil stari znanec dr. Ciril ŹiŹek, naĉelnik oddelka za tujski promet v ministrstvu za trgovino in industrijo, ki se je vraĉal v Beograd z neke konference v Splitu, in skupaj sta nadaljevala pot. V sosednjem oddelku vagona je potoval beograjski vseuĉiliški profesor Vlada Brunetti s soprogo Danico, sinom Miroslavom, petletno hĉerko Miroslavo in šestmeseĉno Emilijo (Bebo).²⁰ Ob pol desetih zveĉer je malo pred Zemunom, kakšne ĉetrť ure voŹnje do Beograda, ko sta Lešniĉar in ŹiŹek Źe pripravila prtljago in se brezskrbno pomenkovala, silovito udarilo. Tik za hrbtom Janka Lešniĉarja je v steni med dvema oddelkoma oz. kupejema razneslo eksplozivno napravo. Medtem ko je hudo opeĉenega ŹiŹka vrglo na hodnik, oz. je tja, po kasnejšem lastnem pripovedovanju,²¹ sam skoĉil in se nato nezavesten zgrudil, je bil Lešniĉar na mestu mrtev, njegovo truplo pa tako razmesarjeno in oŹgano, da ga ni bilo mogoĉe prepoznati.²² Še hujši pokol je eksplozija povzročila v sosednjem kupeju, saj je profesorjevemu sinu odtrgalo glavo, njegova soproga je bila tako hudo ranjena in opeĉena, da je kmalu zatem v beograjski bolnišnici ranam podlegla, Brunetti in njegova starejša hĉi sta bila teŹko poškodovana, medtem ko je dojenĉek kot po ĉudeŹu ostal nepoškodovan. Silovito ubijalsko moĉ peklenkega stroja je zakrivil »*takozvani menagit, ki ima lastnost, da ne samo eksplodira, nego tudi zaŹge*«. ²³

Ko so šele naslednjega dne zveĉer ugotovili Lešniĉarjevo identiteto, so ostanke njegovega trupla prepeljali v kapelo beograjske drŹavne bol-

²⁰ Dr. Vladimir Brunetti, rojen v Beli Crkvi, je kot izredni profesor predaval agrikulturno kemijo na Fakulteti za kmetijstvo in gozdarstvo v Beogradu. Brunettijevi so se vraĉali s poĉitnic na morju, na vlak pa vstopili v Ljubljani. Pri Źrtvah peklenkega stroja, Slovenski narod, 6. 8. 1931.

²¹ Nova Doba, 10. 8. 1931.

²² Tako denimo v prvem poroĉilu o eksploziji Jutro zapiše, da je Źivljenje izgubil »en civilist, ĉegar identiteta še ni dognana«. V inozemstvu pripravljani atentati na naše Źeleznice, Jutro, 4. 8. 1931.

²³ Janko Lešniĉar †, Nova Doba, 7. 8. 1931; Peklenki atentat na vagon monakovskega brzovlaka, Jutro, 5. 8. 1931.

Janko Lešničar na balkonu stavbe Zveze slovenskih posojilnic na Schillerjevi (Strossmayerjevi), danes Kocbekovi ulici, v kateri sta bila tudi Zvezna tiskarna ter stanovanje Lešničarjevih (fototeka MNZC)

nišnice, od tam pa čez dva dni na beograjski kolodvor. Za s številnimi venci okrašeno krsto sta stopala njegova žena in sin, ki sta dan prej prispela iz Celja, po slovesu zastopnika vlade, številnih ču-prijskih zadruženikov, vodstva zadruga ter številnih Beograjčanov pa je vlak ob enajstih zvečer krenil v Celje. Tam so krsto za nekaj časa položili na mrtvaški oder v domačem stanovanju v Zvezni tiskarni v Celju, nato pa pokojnika množično in v spremstvu sokolov pospremili na zadnjo pot do celjskega okoliškega pokopališča.²⁴

Kdo je bil Janko Lešničar

Čeprav je bil peklenjski stroj na monakovskem brzovlaku postavljen bolj ali manj na slepo oz. napad ni bil usmerjen na konkretnega človeka ali skupino ljudi, ki bi kakorkoli poosebljali ali predstavljali diktaturo, je vendarle prizadel pomembne osebnosti jugoslovanskega javnega življenja. Izmed žrtev je bil verjetno še najbližje oblasti

²⁴ Janko Lešničar v poslednjem domu, *Nova Doba*, 10. 8. 1931.

prav Janko Lešničar, katerega politično prepričanje in delovanje je bilo bržčas bližje uradni ideologiji kot njenim nasprotnikom ali oponentom, vendarle pa ga vpliv oz. politična moč, za razliko od nekaterih drugih tarč ustaških napadov,²⁵ nista umeščala v vrh režimske nomenklature. Organizatorji napada, četudi so morda zanj že kdaj slišali, sploh niso vedeli, da bo na vlaku in le usodno naključje ga je uvrstilo med povsem nedolžne žrtve terorističnega napada.

Seveda slednje ne zmanjšuje njegovega pomena, ki je bil predvsem v slovenskoštajerskem, zlasti celjskem prostoru izredno velik. Rojen Prlek, rodil se je leta 1884 na Humu pri Ormožu, je že mariborsko gimnazijo končal s profilirano in poudarjeno narodno zavestjo oziroma se je že tam, kot zapiše *Nova doba*, »uveljavljal kot nacionalist«. Nato je na Dunaju študiral veterino ter bil aktiven član akademskega društva *Sloventja*. Leta 1906 je študij prekinil in prišel v Celje, kjer se je zaposlil v uredništvu celjskega slovenskega časnika *Domovina* in »tako stopil v ospredje vsega tamošnjega javnega življenja«. ²⁶ Leta 1909 je postal glavni urednik celjskega *Narodnega dnevnika*, doslej edinega dnevnika, ki je kadarkoli izhajal v Celju. Ko je slednji leta 1910 prenehal izhajati oz. postal priloga Slovenskega naroda, je Lešničar postal urednik štajerskega dela tega liberalnega dnevnika, ob njem pa do vojne vodil tudi celjski *Narodni list*, glasilo narodno-liberalne *Narodne stranke*.²⁷ »Kot žurnalist je zastavil svoje pero povsod, kjer je bilo treba braniti in pospeševati naše nacionalne, gospodarske, kulturne in socialne interese. Lešničar je bil žurnalist z visoko inteligenco in temeljitim znanjem. Njegov stil je bil izklesan, fin, prežet z duhovitostjo pa tudi z jedko ironijo.«²⁸ Njegovo časnikarsko delo je toliko pomembnejše tudi zato, ker ga je opravljal v času, »ko so bili novinarji na Slovenskem štajerskem v prvi vrsti tudi učitelji, vzgojitelji in buditelji naroda«. ²⁹ Ob svojih novinarskih talentih in kari-

²⁵ Izmed žrtev ustaških napadov je pred atentatom na kralja Aleksandra najvišje mesto v državni hierarhiji zasedal minister v diktatorski vladi Mirko Neudörfer, ustreljen 1. 1933. *Jareb*, n. d., str. 189.

²⁶ Janko Lesničar, *Jutro*, 5. 8. 1931.

²⁷ Tako v Slovenskem narodu kot Narodnem dnevniku se je med drugim ukvarjal tudi z gledališko kritiko. Prim: Fedor Gradišnik, *Trije gledališki kritiki*, *Novi tednik*, 28. 1. 1970.

²⁸ Janko Lešničar †, *Nova Doba*, 7. 8. 1931.

²⁹ Branko Goropevšek, *Od Lešničarja do Podjavorška*, *Novi tednik*, 3. 10. 2006, str. 16.

eri se je Lešničar med I. svetovno vojno posvetil tudi zadružništvu, saj je vstopil v *Zadružno zvezo*, postal kmalu njen ravnatelj in jo vodil do leta 1927, ko so njen sedež preselili v Žalec. Takrat se je vrnil k novinarskemu poklicu in do decembra 1929 prevzel glavno uredništvo celjske Nove dobe. Od tam ga je, tokrat spet kot strokovnjaka za zadružništvo, pot zanesla v Srbijo, saj ga je *Privilegirana agrarna banka* imenovala za direktorja *Oblastne zadruge za poljedelski kredit* v Čupriji, kjer se je na podlagi svojega znanja in bogatih izkušenj lotil reorganizacije in širitve zadružništva zaostale Šumadije.³⁰ Svoje tamkajšnje delo je odločno zastavil, si kmalu pridobil zaupanje srbskih kmetov, v doseganju večjih uspehov pa ga je že po letu in pol zaustavila tragična smrt. Vzporedno in prepleteno z njegovo novinarsko in poslovno kariero je teklo tudi njegovo narodno-politično udejstvovanje. Že pred vojno je postal eden najvidnejših članov *Zveze narodnih društev* in *Narodno napredne stranke* na Štajerskem.³¹ Z udejanjenjem jugoslovanske ideje, katere zvest zagovornik je bil, je njegov položaj postal še pomembnejši. V domačem Celju je bil po prevratu več let odbornik in gospodarski referent v občinskem svetu ter predsednik društva *Celjski dom*. Nekaj časa je bil predsednik *Zveze slovenskih posojilnic*, ki je bila lastnica *Zvezne tiskarne* v Celju, pa član upravnega odbora *Celjske mestne hranilnice*, podnačelnik *Prve južnoštajerske vinarske zadruge v Celju*, član glavnega tarifnega odbora v Beogradu, zvesti član *Sokola* in drugih narodnih ter kulturnih društev. Ugled človeka, ki ga je »dičila tudi visoka inteligenca in ljudomilost, zaradi katere je bil povsod priljubljen in upoštevan družabnik«,³² se je, kot rečeno, širil preko celjsko-slovenskih meja, saj so ga kot strokovnjaka za zadružništvo cenili tudi v Beogradu. Slednje mu je prineslo celo red sv. Save in ga končno privedlo na zadnje delovno mesto v Čupriji.³³ Kakšen ugled in priljubljenost je Lešničar užival, je nenazadnje potrdil tudi veličasten pogreb in že omenjena množica ljudi, ki

30 *Interes za srbske kmete je Lešničar pokazal že dosti prej. Ko je njihova delegacija leta 1922 obiskala Slovenijo in Celje, jih je v uvodniku Nove dobe sprejel s prisrčno dobrodošlico ter jim ponudil vso pomoč pri njihovem delu in razvoju. Pozdravljeni, bratje!*, Nova Doba, 9. 9. 1922.

31 Prim: Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo! Slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*, Zgodovinsko društvo Celje, 2005.

32 Janko Lesničar, *Jutro*, 5. 8. 1931.

33 Prav tam; Janko Lešničar †, Nova Doba, 7. 8. 1931; Slovenski biografski leksikon, I. knjiga, *Zadružna gospodarska banka, Ljubljana 1925–1932*, str. 639.

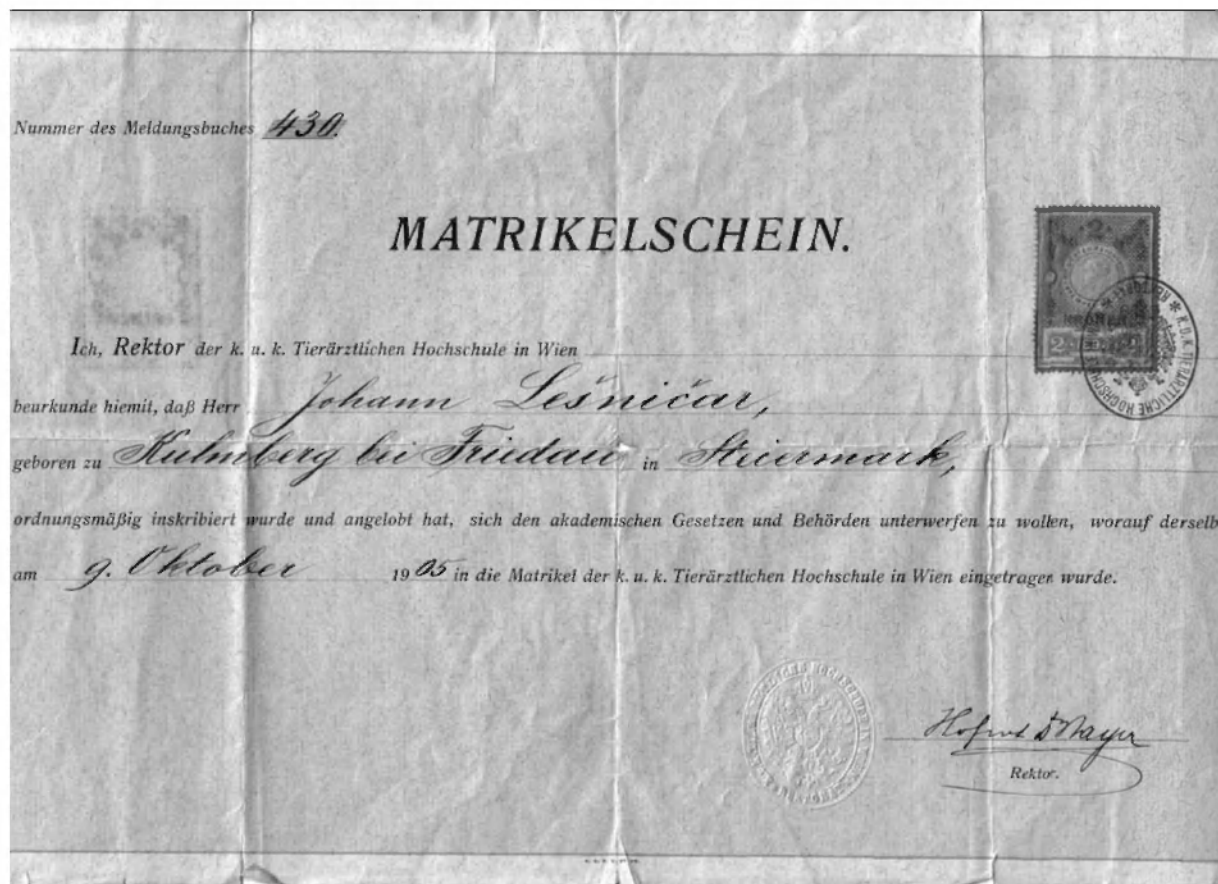
Poročna fotografija Janka in Terezije Lešničar, 1910 (fototeka MNZC)

ga je pospremila na zadnji poti.³⁴ Njegova smrt je pomenila veliko izgubo za čuprijsko Oblastno za drugo za poljedelski kredit, katere direktor je bil, celjski liberalski krog je ostal brez enega svojih najvidnejših članov, najbolj pa je njegova izguba prizadela soprogo Terezijo in komaj desetletnega sina Janka.³⁵ Po moževi oz. očetovi smrti sta se namreč nenadoma znašla v težkih materialnih razmerah. Lešničarjev čuprijski kolektiv je sicer prispeval enkratno finančno pomoč,³⁶ prošnje za odškodnino pa so kljub pogostim prizadevanjem vselej naletele na gluha ušesa jugoslovanskih oblasti, ki so se izgovarjale na vse mogoče načine ter vdovo pošiljale

34 Prim tudi: *Zadnja pot Janka Lešničarja*, *Jutro*, 8. 8. 1931.

35 Takrat desetletni sin Janko je pozneje postal zdravnik specialist, primarij in univerzitetni profesor ter velja za enega najpomembnejših infektologov v Sloveniji in svetu, leta 1999 pa mu je Celje podelilo tudi naziv častnega meščana. Pri nastajanju članka mi je pomagal tako z arhivskim in fotografskim gradivom, ki ga je podaril Muzeju novejšje zgodovine Celje, kot raznimi drugimi podatki in spomini, za kar sem mu iskreno hvaležen. Več o Janku Lešničarju mlajšem glej: *Znameniti Celjani*, *Fit media*, Celje 2004, str. 68–69; *Zdravniški vestnik* 2006, št. 6–7, str. 401–403.

36 IV. Godišnji izveštaj za poslovnu godinu 1931, *Oblasna za druga za poljoprivredni kredit Čuprija*, 1932, str. 5.

Lešničarjev vpisni list dunajske veterinarske fakultete (arhiv MNZC)

kar na mednarodno sodišče v Ženevi, kjer pa zaradi pomanjkanja sredstev izterjava odškodnine seveda ni bila možna. Na koncu ji je ostala zgolj skromna pokojnina, s katero sta s sinom le težko shajala, ter občasne usluge Lešničarjevih liberalnih prijateljev, ki so jima dovolili ostati v stanovanju.³⁷

Storilci

Na zemunsko eksplozijo so se jugoslovanske oblasti takoj odzvale s poostritvijo varnostnih ukrepov in prepovedjo vožnje iz tujine prispelih vagonov po jugoslovanskem ozemlju.³⁸ Potrdile so se namreč domneve, da peklenski stroji prihajajo iz Avstrije, kamor je, takoj po tem, ko je izvedela za

tragedijo in nič manj ostro kot na ustaše, svoj prst uperila tudi ogorčena javnost. Dnevnik Slovenski narod je odgovornost za eksplozijo v Zemunu pripisal Avstriji, se spraševal, »ali avstrijske oblasti to direktno tolerirajo, ali pa z malomarno kontrolo to omogočajo«, predlagal, da je treba mejo z Avstrijo hermetično zapreti, če drugače pač ne gre, in zahteval od avstrijske vlade, da »ne samo zaradi dobrih sosednih odnosov z Jugoslavijo, marveč v interesu svojega lastnega ugleda in v mednarodnem interesu, končno veljavno izčisti dunajsko gnezdo plačanih zločincev in jim onemogoči nadaljnjo rovarjenje proti sosedni državi, s katero hoče Avstrija, kakor se poudarja ob vsaki priliki, živeti v dobrih odnosih.«³⁹ Jutro pa ob obsodbah avstrijske površnosti in malomarnosti še dodaja, da slednja »ne spravlja v smrtno nevarnost samo naše državljane, ki potujejo z železnico po našem ozemlju, marveč tudi državljane one države, iz katere nam pošiljajo take peklenke stroje«. In sprašuje: »Ali tak peklen-ski stroj ne bi mogel eksplodirati tudi na nemškem ali avstrijskem ozemlju? Ali bi ne mogla zaradi take površnosti trpeti tudi deca nemških in avstrijskih

³⁷ Po pripovedovanju pokojnikovega sina, dr. Janka Lešničarja, je pokojnina znašala 800 din, kar ni zadoščalo niti za stanarino, kaj šele za spodobno življenje. Da bi lažje shajala, sta pod streho stanovanja sprejemala podnajemnike, zlasti sorodnike. Dostojno pokojnino po očetu je mati prejemala šele od leta 1954 naprej. Pogovor avtorja z dr. Jankom Lešničarjem, 15. 9. 2006.

³⁸ Na Jesenicah so zato še istega dne preiskali dva odklopljena, iz Avstrije prispela vagona, v katerih je pozneje prav tako eksplodiralo.

³⁹ Peklenki stroji, Slovenski narod, 5. 8. 1931.

staršev, zvijati se v smrtnih mukah, razmesarjena od peklenskih strojev, vtihotapljenih v vlak na avstrijskem in nemškem ozemlju?»⁴⁰

Reagiral je seveda tudi uradni Beograd, ki je na Dunaj naslovil oster protest, zahteval večjo kontrolo na vlakih ter preiskavo in pregon storilcev, medtem ko so Jugoslovanske državne železnice zaprosile za sklic mednarodne konference. S tem, oz. z vsaj posredno vpletenostjo druge države v atentate, se je ustaški terorizem spreminjal v širši problem, o katerem je beseda tekla tudi v mednarodni javnosti in v diplomaciji. Na niz eksplozij na vlakih, ki so prihajali iz Avstrije, zlasti pa na zemunsko eksplozijo, kot enega najpomembnejših dogodkov leta v Jugoslaviji, se je med drugim odzval tudi avtor letnega poročila britanske ambasade v Beogradu. Ta namreč poroča tudi o protestni noti, ki so jo jugoslovanske oblasti naslovile na Avstrijo ter zahtevah jugoslovanskega tiska, da naj maščevanje doseže ne le zločince, ampak tudi avstrijsko vlado.⁴¹

Da s svojimi dejanji razburjajo svetovno javnost ter povzročajo mednarodne škandale, pri tem pa pretresljive fotografije civilnih žrtev ne vzbujajo ravno simpatij do njihovih metod, so se do neke mere očitno zavedli tudi ustaši, zato je del njihovega tiska negiral povezanost in vpletenost ustaške organizacije v omenjene dogodke. A kljub temu odgovornost ustašev nikoli ni bila zares pod vprašajem, saj se je denimo tisk pod neposrednim Paveličevim nadzorom (*Ustaša*) z diverzijami in atentati celo hvalil, pa tudi kasnejša priznanja ustaških prvakov so brez dvoma dokazovala njihovo odgovornost.⁴²

To je kmalu potrdila tudi preiskava avstrijskih oblasti, ki jo je zahtevala Jugoslavija ob podpori mednarodne skupnosti ter dela avstrijske javnosti. Dunajska policija je konec avgusta ugotavljala, da so ustaški teroristi že na madžarskem, zlasti pa avstrijskem ozemlju na vlake nastavljali peklenske stroje in jih tempirali na tak način, da so eksplodirali po prehodu jugoslovanske meje. Večino diverzij sta izvedla ustaška emigranta Stan-

ko Hranilović in bivši avstroogrski oficir oziroma jugoslovanski policijski častnik Mijo Seletković,⁴³ ki sta eksplozivne naprave nastavljala v vagone v tranzitu preko Avstrije, natančneje na liniji Schwarzbach–Sankt Veith–Beljak. Na ta način je bil podtaknjen tudi peklenski stroj, ki je eksplodiral 3. avgusta pred Zemunom.⁴⁴ Avstrijska policija, ki je za oba izdala nalog za aretacijo, je podrobno rekonstruirala potek diverzije in ugotovila, da je Hranilović »vmontiral razstrelivo za naslonjalo v vagonu prvega razreda v noči na 3. avgust (pravilno bo na 2. avgust, op. a.) med 2. in 3. uro«⁴⁵ neke na že omenjeni vožnji oz. liniji. Preiskava je tudi ugotovila, da so bili atentati pripravljeni in organizirani v Avstriji. Teroristični center je bil v Perčecem dunajskem stanovanju (sestankom je prisostvoval tudi Pavelić) ter v neki hiši na Gradiščanskem, ki jo je prav tako kupil Perčec. Jutro povzema dunajski *Der Abend*, ki »navaja, da je sedaj nepodbitno dokazano, da so v Klingebachu na Gradiščanskem izdelovali peklenske stroje in bombe. Vodstvo sta imela Perčec in Perčević. Teh manipulacij sta se udeleževala tudi Hranilović in Seletković, ki je stalno prebival v Šopronju in Pečuju in prihajal na Gradiščansko kot strokovnjak za izdelovanje peklenskih strojev.«⁴⁶ Perčec je namreč že dlje časa deloval tudi na Madžarskem, potem ko so ga jugoslovanske tajne službe spomladi 1931 poskušale likvidirati, nakar so ga avstrijske oblasti izgnale, pa je tja prestavil tudi svoj center.⁴⁷ Zaradi neposredne vpletenosti »madžarske« ustaške skupine in zaradi bližine madžarske meje se je avstrijski vladni tisk trudil čim bolj omiliti avstrijsko vpletenost in odgovornost, češ »da so bili atentati sicer res izvršeni na avstrijskem ozemlju, da pa so jih pripravili in organizirali v inozemstvu«.⁴⁸

43 Slednjemu so že pomladi 1931 v Beogradu sodili za bombaško dejavnost leto prej in ga v odsotnosti obsodili na smrt, na procesu v Zagrebu pa je bil zaradi sodelovanja pri umoru Šlegla na smrt z obešenjem obsojen Hranilovićev brat Marko. Tako Mijo Seletković kot Stanko Hranilović sta bila tudi kasneje v vrhu ustaške emigracije. Seletković je bil najprej na Janka Puzti pri Perčecu, nato pa, tako kot Hranilović, na Liparih. Med NDH je bil Seletković ustaški polkovnik in poveljnik Paveličeve telesne garde, leta 1945 pa obsojen na smrt. Glej op. 19; Jareb, n. d., str. 182; Krizman, n. d.; Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941–1945, Minerva, Zagreb 1997, str. 356.

44 Jareb, n. d., str. 190.

45 Ugotovljeni atentatorji na naše vlake, Jutro, 22. 8. 1931.

46 Pravi krivci atentatov na naše vlake, Jutro, 23. 8. 1931.

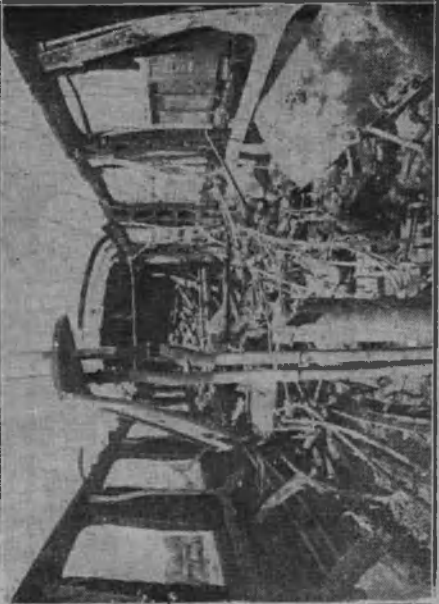
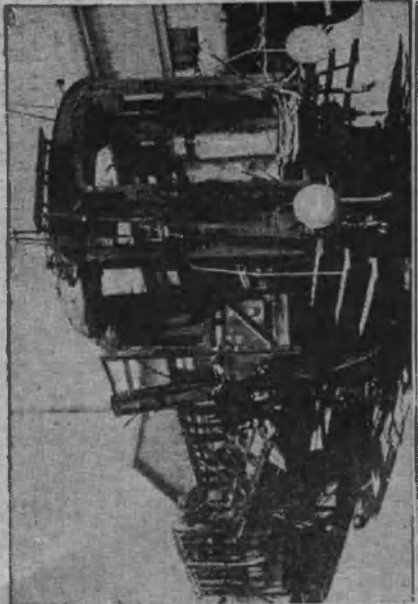
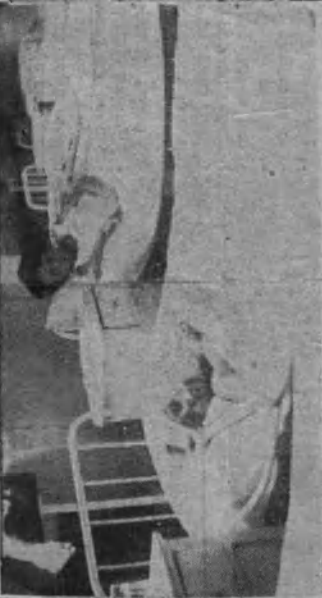
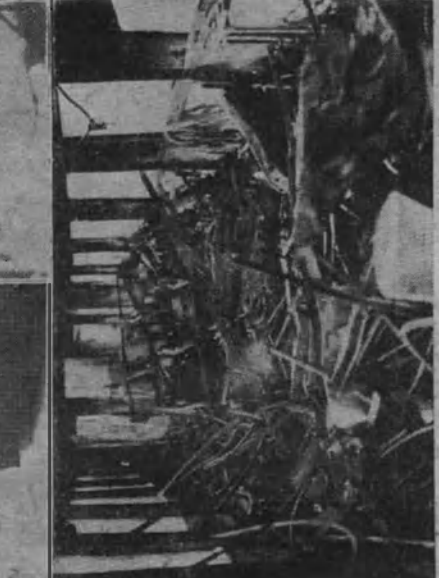
47 Krizman, n. d., str. 81.

48 Pravi krivci atentatov na naše vlake, Jutro, 23. 8. 1931.

40 Peklenski atentat na vagon monakovskega brzovlaka, Jutro, 5. 8. 1931.

41 Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 2 (1931–1938), Arhiv Jugoslavije Beograd, Globus Zagreb, 1986, str. 26–27.

42 Jareb, n. d., str. 190–194.

DELO ZLOČINSKE ROKE

Dober mesec dni je poteklo po strahovitem dogodku, ki je do dna duše pretre-
sel ne samo našo, temveč tudi vso svetovno javnost. Silke kažejo razdejanje,
ki ga je povzročila eksplozija peklenškega stroja v monakovskem vozu, v kate-
rem so se vozili družina profesorja Brunetiija ter Janko Lesničar in dr. Žižek

Levo: pokojni Janko Lesničar, pod njim — najgroznejše — ostanki do popolne
nemogočnosti spoznanja njegovega zgorlega trupla. Spodaj: razdejeni mona-
koveški voz. V sredi: Prof. Brunetti in njegovi hčerki v zamunski bolnici. Spo-
daj: po peklenstem stroju prizadeta družina prof. Brunetiija. Desno: ostanki
zelezniškega voza, v katerem je eksplodiral peklenški stroj na postaji v Splitu.
Ta peklenški stroj je bil pač namenjen udeležnikom sokolskega zleta v Splitu.
Eksplodiral je, ko je bil voz že prazen.

Stran iz revije Življenje in delo, avgust 1931 (arhiv MNZC)

Avstrijska policija je zaslišala vrsto hrvaških emigrantov, aretirala dva Perčeveva sodelavca, večjih uspehov pa ni dosegla, saj sta Hranilović in Seletković že zdavnaj in neznano kje zapustila avstrijsko ozemlje.⁴⁹ Vladeta Miličević, glavni agent jugoslovanskih oblasti, ki je ustaško emigrantsko dejavnost zasledoval in spremljal od vsega začetka, je v svojih spominskih zapisal, da jima je ob pomoči dunajske policije že bil za petama, vendar pa sta bila z Jesenic pravočasno opozorjena in sta preko Beljaka pobegnila v Italijo.⁵⁰

Kljub temu, da se je krivcem uspelo izmuzniti, pa so avstrijska tla postopoma vendarle postala prevroča za ustaško organizacijo, ki se je zato še bolj kot prej utrjevala in krepila v Italiji in na Madžarskem⁵¹ ter od tam nadaljevala svoj »osvobodilni« boj, s terorističnimi sredstvi vred.

Zaradi vseh posledic in razsežnosti, ki jih je povzročila zemunska eksplozija, je val napadov na vlake začasno sicer pojenjal, vendar se ustaši tej obliki terorizma oz. boja proti jugoslovanskim oblastem nikoli niso dokončno odrekli.⁵² Pač pa se je Pavelić leta 1932 odločil tudi za obsežnejšo akcijo na jugoslovanskih tleh, natančneje v Liki. T. i. liška oz. velebitska vstaja, v kateri so ob ustaših iz emigracije sodelovali tudi lokalni pripadniki ustaške organizacije,⁵³ je po neuspešnem napadu na žandarmerijsko postajo blizu Gospića doživela popoln fiasko in ji ni uspelo zanetiti širše ljudske vstaje oz. državljanske vojne, kot so to planirali Pavelić in njegovi italijanski botri. Vstajniki so se v glavnem umaknili nazaj v Italijo, nekaj njihovih pomagačev pa so oblasti po temeljiti preiskavi prijele in jih postavile pred sodišče. Precej uspešnejši so bili ustaški teroristi dve leti pozneje, ko jim je v

sodelovanju z Makedonci⁵⁴ uspelo umoriti najvišji simbol jugoslovanske države in personifikacijo diktature, kralja Aleksandra Karađorđevića. Medtem ko se prvi napad na kralja med njegovim obiskom v Zagrebu leto poprej ni posrečil, so bili atentatorji v Marseillu 9. 10. 1934 uspešnejši, ob srbskem kralju pa je življenje izgubil tudi njegov gostitelj, francoski zunanji minister Louis Barthou.⁵⁵ S tem si je ustaška emigracija nakopala dodaten srd zahodnih demokracij, predvsem Francije, ki je pritisnila na njeno zaščitnico Italijo. Ta je ustaše internirala na Liparske otoke ob Siciliji, Pavelića najprej zaprla, nato pa ga vse do vzpostavitve NDH držala pod policijskim nadzorom. Možnost delovanja ustašev v Italiji je še dodatno omejil t. i. beograjski sporazum med Stojadinovićem in Ciano, v katerem se je Italija obvezala, da bo onemogočila vsako ustaško dejavnost, dogovor pa je po drugi strani tudi omogočal, da se je veliko ustaških emigrantov lahko vrnilo v domovino. Glede na to, da je po marseillskem atentatu upadla tudi ustaška dejavnost na Madžarskem,⁵⁶ se je v pasivnost prisiljeno ustaško gibanje v tujini moralo odpovedati večjim akcijam in diverzijam, zato pa aktiviralo svojo politično dejavnost v domovini. V zadnjih letih pred okupacijo se je tako ustaško gibanje, ki se svojim političnim načrtom in ciljem seveda nikoli ni odreklo, preusmerilo v domovino, tam širilo svojo organizacijo in se – še posebej po vzpostavitvi Banovine Hrvaške – v določeni meri celo legaliziralo, čeprav nikoli v obliki politične stranke.⁵⁷ V takšnih razmerah je dočakalo aprilsko vojno in 10. aprila proglasilo Neodvisno državo Hrvaško (NDH), kvazisamostojno skrajno desničarsko in nacionalistično tvorbo pod nacifašističnim patronatom, ki se je v zgodovino 20. stoletja zapisala predvsem s svojim genocidnim »reševanjem« etničnega in rasnega vprašanja ter nič manj okrutnem obračunu s hrvaškimi in ostalimi antifašisti.⁵⁸

49 Dva Perčeveva prijatelja aretirana, *Jutro*, 25. 8. 1931.

50 Vladeta Miličević, *Ubistvo kralja u Marselju*, Beograd 2000, str. 38 (v nadaljevanju: Miličević, n. d.).

51 Prim.: Naša spomenica proti Madžarom, *Slovenec*, 29. 11. 1934.

52 V začetku leta 1934 je v bližini Brežic razneslo vagon, v katerem bi morali biti ministri držav Male antante na poti na sestanek v Zagreb. Pokol visokih glav, ki bi, če bi akcija uspela, dodobra pretresel Evropo, je preprečilo zgolj naključje, da so ministri proti Zagrebu krenili kakšno uro prej. Jareb, n. d., str. 192.

53 Na čelu ustaške skupine v Gospiću je bil Andrija Artuković, poznejši notranji minister prve vlade NDH, širši javnosti bolj znan po razvpitem procesu leta 1986 v Zagrebu, na katerem je bil kot vojni zločinec obsojen na smrt, vendar zaradi njegove visoke starosti in bolezni obsodba ni bila izvršena.

54 Streljal je ravno Makedonec Veličko Kerin, znan tudi kot Vlada-šofer, ki ga je pred tem VMRO poslala v ustaške tabore kot inštruktorja za diverzantske akcije.

55 Krizman, n. d., str. 156–159; Prim: Miličević, n. d.

56 Madžari so Perčevo ustaško skupino na skrivaj premestili v Italijo, kjer je dal Pavelić naslednje leto svojega najnevarnejšega tekmeca Perčeca likvidirati. Krizman, n. d., str. 159.

57 Prav tam (tretje in četrto poglavje); Matković, n. d., str. 39–49.

58 Več o tem v: Goldstein, n. d., str. 267–312.

*Zusammenfassung***DIE HÖLLENMASCHINE IM ZUG AUS MÜNCHEN***Der Terrorismus der Ustascha und sein slowenisches Opfer*

Die während der gesamten Dauer des Bestehens des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen verschärften politischen, sozialen und insbesondere nationalen Gegensätze erreichten ihren Höhepunkt im Juni 1928 mit einem Schussattentat im Parlament, an dessen Folgen der kroatische Führer Stjepan Radić starb. Dies war der Anfang vom Ende der zumindest formalen Demokratie im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen. Gleichzeitig wurde damit gewissermaßen der Rubikon in den schon lange angespannten kroatisch-serbischen Verhältnissen überschritten, was in den folgenden Jahrzehnten blutige Folgen zeitigte. Um die chaotischen Verhältnisse zu ordnen rief König Alexander am 6. Jänner 1929 eine Diktatur aus. Dies bedeutete unter anderem die Aufhebung der Verfassung, die Auflösung des Parlaments, das Verbot der öffentlichen Tätigkeit aller politischen Parteien und in weiterer Folge Gewalt gegen alle, die in irgendeiner Form gegen die Diktatur waren. Noch im selben Jahr wurde eine neue Verwaltungseinteilung in Banschaften vorgenommen und der Staat in Jugoslawien umbenannt, wodurch auch auf symbolischer Ebene die Idee des nationalen Unitarismus und Zentralismus zum Ausdruck kam. Die Führer der meisten politischen Parteien begrüßten zu Beginn das radikale Vorgehen des Königs, da sie sich davon eine Normalisierung der Verhältnisse und positive Veränderungen erhofften. In weiterer Folge verbeugten sie sich vor der Diktatur oder taten aus taktischen Überlegungen zumindest eine Zeit lang so als ob sie sich fügten.

Demgegenüber haben sich zwei eher schwache und aus verschiedenen Gründen marginale politische Gruppen bzw. Bewegungen von den äußersten Enden des jugoslawischen politischen Spektrums sofort gegen die Diktatur erhoben – nämlich die internationalistischen Kommunisten von der extremen linken und die kroatischen Nationalisten von der extremen rechten Seite. Wäh-

rend der schlecht organisierte kommunistische Widerstand schon im Keim erstickt wurde, verfolgten die kroatischen Nationalisten, für die sich die Bezeichnung Ustascha durchzusetzen begann, eine andere Taktik. Unter der Führung von Dr. Ante Pavelić nahmen sie ihre Tätigkeit im Ausland auf und organisierten von dort aus terroristische Aktionen auf jugoslawischem Boden. Ihr Hauptziel war es, den jugoslawischen Behörden Angst einzujagen und gleichzeitig die Weltöffentlichkeit auf die Existenz, die Tätigkeit und die Ziele der Ustaschabewegung aufmerksam zu machen. Die terroristische Gewalt, die sich gegen Vertreter und Symbole der Diktatur richtete, wurde von den Ustascha zwar als Folge des brutalen Terrors des jugoslawischen Regimes entschuldigt, doch nahmen auch die Ustascha keine Rücksicht auf etwaige unschuldige Opfer.

Eine der beliebtesten und häufigsten terroristischen Methoden bei Attentaten auf hohe Repräsentanten des Staates war die Verwendung von Sprengstoff bzw. Höllenmaschinen in Zügen. Zur schlimmsten Explosion – sowohl was ihre tödlichen und zerstörerischen Folgen als auch die empörten Reaktionen der heimischen und internationalen Öffentlichkeit und der jugoslawischen Behörden betraf – kam es am 2. August 1931 gegen halb zehn Uhr abends in der Nähe von Zemun auf dem Expresszug München – Zagreb – Beograd. Sie verursachte ein wahres Massaker, in dem drei unschuldige zivile Opfer – darunter sogar ein Kind – ihr Leben verloren. In der slowenischen und insbesondere der Cillier Öffentlichkeit fand die Tatsache, dass sich unter den Opfern des Attentats der angesehene Cillier Journalist und Wirtschaftstreibende Janko Lešničar befand, besondere Beachtung. Lešničar gehörte schon zur Zeit Österreich-Ungarns zur Spitze der Cillier und der slowenischen liberalen Politik, war Redakteur der bedeutendsten Cillier liberalen Presse und wurde auch zu einem angesehenen und in ganz Jugoslawien geschätzten Fachmann auf dem Gebiet des Genossenschaftswesens. Der Tod ereilte ihn auf dem Weg nach Beograd bzw. Čuprija, wo er Direktor der Genossenschaft für landwirtschaftliche Kredite war. Letztere verlor durch seinen Tod ihren erfolgreichen Leiter und die Cillier liberalen Kreise verloren eines ihrer prominentesten Mitglieder. Am stärksten wurden die Ehefrau Terezia

und der erst zehnjährige Sohn Janko von diesem Verlust getroffen.

Die Explosion rief in der jugoslawischen und internationalen Öffentlichkeit große Empörung hervor und unter diesem Druck reagierte auch Österreich, von wo aus die Ustascha ihre Aktionen planten und von wo auch ihre Höllenmaschinen kamen. Die Wiener Polizei führte zwar eine umfangreiche Untersuchung durch und konnte den Ablauf des Geschehens feststellen, doch es gelang ihr nicht, die an und für sich identifizierten Attentäter sowie die Drahtzieher der Aktion festzunehmen. Die Ustascha wichen nämlich mit ihren Aktivitäten zunehmend nach Ungarn und Italien aus – zwei Nachbarstaaten, die Jugoslawien feindlich gesinnt waren und der Ustascha-Emigration jegliche Unterstützung und Zuflucht boten. Von dort aus setzten die Ustascha ihre terroristischen Aktionen fort und führten im Oktober 1934 in Marseille in Zusammenarbeit mit makedonischen Nationalisten auch das erfolgreiche Attentat auf König Alexander durch.

Gorazd Stariha

»Dvigam to čašo za bratstvo in enotnost naših narodov«^{*}

»V Sloveniji na primer ne poznajo
cirilice«

Po končani drugi svetovni vojni je revolucija enkrat za vselej rešila¹ tudi nacionalno vprašanje.² Vsaj tako naj bi bilo in javno se o tem »porazenem zlu« ni govorilo. V petdesetih letih je zvezna oblast vse glasneje poudarjala, da mora biti jugoslovanski kulturni razvoj enoten: »Pri tem so povsem zanemarjali različno zgodovinsko preteklost, materialno osnovo kulture ter doseženo civilizacijsko in kulturno stopnjo. Vse pogosteje so pred izraze kultura, umetnost, znanost in književnost postavljali pridevnik jugoslovanski in s tem posredno govorili o jugoslovanskem narodu, ki da je nosilec nacionalne kulture. Hkrati so načrtno zmanjševali pomen republiških meja – zvezni organi o nacionalnih mejah sploh niso govorili.«³

Nacionalno vprašanje naj bi bilo preteklost tudi za Slovence: »Načelno, se pravi kot problem zatiranega naroda in hegemonizma, je nacionalno vprašanje v novi Jugoslaviji rešeno. Garancija za to je federativni sistem in ves ustavni, politični in družbeni mehanizem, ki zagotavlja vsem narodom Jugoslavije enakopraven položaj in samoodločbo. Potemtakem tudi slovenskega nacionalnega vpraša-

nja v tem načelnem smislu v Jugoslaviji ni več. Po dolгих obdobjih odvisnosti so Slovenci dobili svojo lastno državo, socialistično ljudsko republiko v okviru jugoslovanske federacije. S tem je realizirana davna zgodovinska težnja najbolj progresivnih sil slovenskega naroda. Uresničena je tako, kakor jo je formuliral že Ivan Cankar na pragu prve svetovne vojne.«⁴

Nova oblast je kritizirala predvojno srbsko hegemonijo: »Trdovratno in bedasto čvekanje hegemonistične klike, da so Srbi, Hrvati in Slovenci samo plemena istega naroda, je imelo za cilj srbizacijo Hrvatov in Slovencev. Jugoslavija je bila samo krinka za srbizacijo, krinka, ki je odpadla za šestojanuarske vojaške diktature kralja Aleksandra in Pere Živkovića.«⁵

Po drugi vojni pa so se začele pojavljati, v smislu propagiranega bratstva in enotnosti, želje po ponovnem spajanju jugoslovanskih narodov in kultur.⁶ Ideolog Kardelj je takim unitaristom odgovarjal, »da je enotnost narodov Jugoslavije mogoča samo na podlagi samostojnega nacionalnega razvoja in enakopravnosti vseh narodov Jugoslavije, brez nasilnega spajanja narodov, jezikov, kultur«.⁷

* Josip Broz Tito, Nacionalno vprašanje in revolucija (dalje: Nacionalno vprašanje), Ljubljana 1978, str. 294.

1 »V naši državi smo rešili nacionalno vprašanje na najboljši možen način, v skladu z marksističnimi načeli.« Prav tam, str. 231.

2 Narodno vprašanje, glej: Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1993, 7. zvezek, str. 335–337.

3 Aleš Gabrič, Slovenska kulturna politika 1953–1962 (dalje: Slovenska kulturna politika), Ljubljana 1995, str. 305.

4 Edvard Kardelj, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji in socialistična revolucija (dalje: Nacionalno vprašanje), v: Edvard Kardelj, Izbrano delo II, Ljubljana 1973, str. 49 (iz predgovora k 2. izdaji Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, april 1957).

5 Tito, Nacionalno vprašanje, str. 57 (prvikrat izšlo v: Proleter, 16. 12. 1942).

6 Edvard Kardelj, Kulturna in ekonomska vprašanja mednarodnih odnosov, v: Edvard Kardelj, Izbrano delo II, Ljubljana 1973, str. 91.

7 Kardelj, Nacionalno vprašanje, str. 69–72.

Seveda pa so stare nacionalistične težnje še vedno obstajale in kljub prvotnemu zanikanju letih, češ da so jih popolnoma in za vselej odpravili, je morala oblast ponovno začeti javno govoriti o njih: *»Gre predvsem za tri faktorje, ki bodo še dokaj časa ustvarjali določene nacionalne probleme. /.../*

Eden takih faktorjev so vsekakor idejni in politični ostanki klasičnega buržuaznega nacionalizma. /.../

Drugi faktor, ki lahko vpliva na razvoj odnosov med narodi, je birokratski centralizem, ki se naslanja na monopol državne lastnine, ter njegova idejno-politična manifestacija – veldržavni hegemonizem. /.../

In končno so zelo pomemben faktor v razvoju odnosov med jugoslovanskimi narodi velike razlike v gospodarski razvitosti posameznih delov Jugoslavije.»⁸

Po Kardelju nacionalizem izvira izključno iz ekonomskih vzrokov, iz različne razvitosti pokrajin. Različna razvitost mu pomeni samo ekonomsko neenakopravnost, da pa bi bilo kulturno razlikovanje lahko tudi vzrok nacionalizmu, ne omenja.

Sprva je bilo torej vsako javno govorjenje o zapostavljanju na narodni osnovi nezaželeno, *»vendar so se vodilni Slovenci zavedali, da je problem čedalje hujši. To kažejo besede Borisa Kraigherja, izrečene 14. januarja 1955: 'Razprave, ki gredo s stališča zapostavljenosti republike, ne mislim, da jih je treba zaradi nekakšne discipline zatirati, ampak mislim, da jih je treba postaviti drugače in to že zaradi tega, ker že dalj časa ugotavljamo, da imamo od tega politično in ekonomsko škodo.'*»⁹

V drugi polovici petdesetih let pa problema niso mogli več ignorirati in o nacionalnem vprašanju so ponovno začeli javno razpravljati: *»Na VII. kongresu ZKJ (aprila 1958) se je prvič po drugi svetovni vojni začelo javno razpravljati o nacionalnem vprašanju v Jugoslaviji. Po kongresu so postale tovrstne razprave popolnoma 'legalne' v nasprotju s prejšnjimi leti, ko je ZKJ zagovarjala stališče, da je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji z letom 1945 rešeno enkrat za vselej in ga ni več. Ta sprostitev je kmalu povzročila politične prepire po vsej državi.*»¹⁰

8 Prav tam, str. 50-60.

9 Gabrič, Slovenska kulturna politika, str. 317.

10 Prav tam, str. 332.

Značilno za te razprave pa je, da so vedno ugotavljali, da so za vse krivi samo nezadovoljni posamezniki, in pa seveda zunanji sovražniki, ki stalno prežijo, kje bi lahko škodovali neodvisni Jugoslaviji.¹¹

Do odkritih nacionalističnih izgredeov je prihajalo zlasti na Hrvaškem in v Srbiji, tako da je moral Tito o tem pridigati enim in drugim: *»Sem tako proti srbskim kakor proti hrvatskim nacionalistom. /.../ Dogaja se, da včasih v krčmi, ko se nekateri napije, pripoveduje, čveka in poje. Takšne je treba iztrezniti in jim preprečiti, da bi zastrupljali odnose. To so pač zgolj posamični primeri, to ni sovraštvo med narodi. To je poskus posameznikov, da bi razpihovali nacionalno sovraštvo.*»¹²

Še vedno pa naj bi bil nacionalizem samo posledica razrednega boja: *»Razne nacionalistične parole o tako imenovanem nacionalnem zaslužnjevanju, o nacionalni oropanosti itd. so najpripravnejše za delovanje razrednega sovražnika. V bistvu gre za razredni boj, česar seveda nočejo priznati. Gre torej za razrednega sovražnika in z njim je treba obračunati.*»¹³

Zanimivo pri vsem pa je, da je glavni ideolog Kardelj¹⁴ vedno poudarjal pravico do samoodločbe in zavračal unitarizem, tako da ni čudno, da so ga menda celo vrhovne oblasti imele za nacionalista:¹⁵ *»Skoraj vsa zgodovinska praksa po svetu in pri nas je stokrat opravičila Leninov koncept glede urejanja nacionalnega vprašanja, tj. da se lahko ureja samo na podlagi samoodločbe – v obliki nacionalne države ali v obliki prostovoljne državne zveze enakopravnih narodov, v okvirih federacije, unije ali drugih podobnih državnih sistemov.*»¹⁶

Poleg občutka, da delajo za druge, pa je lahko Slovence upravičeno skrbelo za svojo kulturo, jezik, saj zahteve po enotni jugoslovanski kulturi

11 Tito, Nacionalno vprašanje, str. 191.

12 Prav tam, str. 376 (glej še strani 221–222, 371, 393–394).

13 Prav tam, str. 409.

14 Za Kocbeka je bil, na primer, poglavitni vzvod režima Kardelj. (Edvard Kocbek, Dnevnik 1951–1952 (dalje: Dnevnik), Zagreb 1978, str. 11).

15 V razgovoru na Glasovi preji (Gorenjski Glas, 2. 12. 2005, Razgledi, str. 13) je Niko Kavčič, ko je govoril o razvoju bančništva v Sloveniji, med drugim dejal: *»Postajali smo nevarni jugoslovanskim, beograjskim trendom. Kardelju so očitali, da podpira nacionalizem.*»

16 Kardelj, Kulturna in ekonomska vprašanja, str. 92.

niso bile tako nedolžne. Prvi dokument z jasno izraženo zahtevo po enotni jugoslovanski kulturi, ki ga je dr. Aleš Gabrič našel v arhivih, je elaborat o kulturno-umetniškem položaju pri nas, sestavljen novembra 1955 v Beogradu, podpisana sta Dobrica Ćosić in Bojan Stupica. V njem sta med drugim predlagala: *»Brisati nacionalne in geografske meje z združevanjem ljudi in sredstev na konceptu socialističnega jugoslovanstva.«*¹⁷

Gabrič nadalje ugotavlja: *»Kako Slovenija ni mogla braniti svoje kulture, pa so kazali številni primeri. Na prvem mestu je treba omeniti podrejen položaj slovenščine. Slovenci je niso mogli uporabljati v vojski, redko na jugoslovanskih diplomatskih predstavništvih v tujini, slovenski politiki pa so tudi v zveznih državnih organih večinoma govorili srbsko-hrvaško. Naša mesta so bila oblepljena s plakati za filme in reklamnimi plakati, ki velikokrat niso bili natisnjeni v slovenskem jeziku. Vseh kritik centra na račun slovenščine ni moč pripisati le poskusom unifikacije, temveč moramo pri tem upoštevati tudi povsem preprosto dejstvo, nepoznavanje slovenskega jezika.«*¹⁸ /.../ Tudi ob pripravah na vzpostavitev televizijskih postaj v Jugoslaviji so iz Združenja jugoslovanske radiodifuzije prihajali unitaristični predlogi. Nacionalne radijske in bodoče televizijske postaje naj bi združili v enoten jugoslovanski program v srbsko-hrvaškem jeziku. Toda predstavniki ljubljanskega radia pod vodstvom direktorja Franceta Perovška so odgovorili, da bi z omejitvijo nacionalnih programov le na štiri ure na dan, ki so jo predlagali v Beogradu, Slovenci dobili le tisto, kar so jim dovolili že Nemci med vojno.«¹⁹

Glede jezika so nekateri na jugu resnično pričakovali, da se bodo Slovenci svojega kar odrekli, oz. ga uporabljali samo še »za domačo rabo«: *»V Sloveniji na primer ne poznajo cirilice, vidimo, da je tovariš Regent težko govoril hrvaško.«*²⁰

17. Gabrič, Slovenska kulturna politika, str. 315–316.

18. Z nepoznavanjem slovenščine s strani oblasti so imeli Slovenci že dolge in bogate izkušnje. Zgodaj so že tudi ugotavljali, da gre pri tem največkrat za navadno lenobo: *»Komodnost (lenoba) ima zelo veliko pri tem, da se znanja jezika ne osvoji dovolj natančno. Vendar pa bi morali (upravni) organi postavljati koristi strank, zaradi katerih sploh obstajajo, višje kot svoje koristi, svojo komodnost.«* (Iz govora Luke Svetca na seji kranjskega deželne zbornice dne 29. 12. 1866, ob peticiji grosupeljskega župana, da naj mu okrajni urad zadevajoča pisanja dostavlja v slovenskem jeziku).

19. Gabrič, Slovenska kulturna politika, str. 309–312.

20. Prav tam, str. 314.

Kakor Slovenci vedno radi poudarjamo pomen jezika za narod, pa v Kardeljevi teoriji o koncu narodov in njihovem spajanju, jezik sam ni imel odločilnega pomena za narodno identiteto, čeprav je jezikom prerokoval, da bodo preživeli narode.²¹

K jeziku se bomo še povrnili, ko začnemo s predstavljanjem sočnosti, ohranjenih v arhivskih virih, sedaj pa si za ilustracijo pogledimo še, kako je nacionalizem zaznal Edvard Kocbek v svojem dnevniku iz začetka petdesetih let: *»Ruda Renaud je bil s sinčkom danes na kosilu. Med drugim je preprosto povedal drugo strašno resnico, da je v Beogradu takšno besno sovraštvo do Hrvatov, v Zagrebu pa do Srbov, da bi se oboji v začetku vojne ali v začetku državnega nereda tako streljali, klali in mučili, kakor še nikoli v zgodovini. Spričo te ugotovitve, ki se stalno tiho ponavlja, je inkriminiranje četnikov in ustašev danes že absurdno odvečno. Kdor količkaj z lastno glavo misli, ve, da je pod plaščem čezmerne reda in nasilne, bogaboječe discipline skrit strašen nered, ki se v njem polagoma kotijo bacili najhujših človeških nadlog. Vsi spimo na vulkanu, ki lahko ob najmanjšem pretresu izbruhne.«*²² /.../

V Zagrebu so navijači 'Dinama' demonstrativno sprejeli 'Crveno zvezdo' in vrnili milo za drago. V Beogradu so ljudje vpili nad Hrvati 'Ustaše', 'Koljači', 'Dole Hrvatim', v Zagrebu pa 'od Zagreba do Zemuna', 'Natrag u Beograd'. Na Jelačićevem trgu so zažgali neke papirje in demonstrirali v velikih množicah. Policija je zaprla mnogo ljudi in zadržala 8 kolovodij, ki jim grozi težka kazen.«²³ /.../

Drago Cvetko se je vrnil iz Beograda, kjer se je udeležil glasbeniške konference. Na zveznem sestanku se je hrvaška delegacija obnašala zelo kompaktno, na začudenje vseh navzočih se je pred sleherno odločitvijo podala v stranske prostore in se ločeno posvetovala in svoje mnenje tudi tako utemeljevala. Predsednik senata je takšno obnašanje ostro obsodil kot separatistično. Nasprotno pa so Srbi znova tipali pri Slovencih za skupno sodelovanje, ki je bilo seveda obrnjeno zoper hrvaško delegacijo. Kako iluzorna zmaga nad separatizmom, ki ji je partijska federalna misel tako površno zaverovala! Samo s policijo in zunanjimi garancijami!²⁴

21. Prav tam, str. 65.

22. Kocbek, Dnevnik, str. 47.

23. Prav tam, str. 91–92.

24. Prav tam, str. 194–195.

Če so bila to opazovanja narodne nestrpnosti med Srbi in Hrvati, pa je zapisal tudi »slovenska« občutenja glede nove »idealne« države: »*Kljub temu, da smo po izkustvu poslednjih deset let znova odkrili svojo srednjeevropsko funkcijo ter se oprijeli kulturnih in duhovnih prvin zahodne Evrope, čeprav nas tišči azijsko balkanski barbarizem in čeprav se odpira perspektiva združene federativne Evrope, je nespametno vreči se v tezo slovenskega separatizma, ker bodo usodo sveta krojili le Amerikanci, ki ne marajo drobljenja Evrope.*²⁵ /.../ rad bi vedel, koliko smo v petletnem planu žrtvovali dejanski primitivnemu jugu in kolikšen je proporc, če upoštevamo število prebivalstva?»²⁶

»Pizda ti materina slovenačka«

Nacionalna čustva so bila torej še kako živa in kakor hitro so se med ljudmi pojavila kakšna nasprotovanja, so se pri obračunavanju takoj začeli spominjati narodnih korenin svojega zoprnika. In če je šla stvar predaleč, se je z njo ukvarjal sodnik za prekrške, če je šla še dlje, pa okrajni sodnik. Pri tem poslovanju pa so nastali zanimivi zapisniki in sodbe, ki smo si jih ogledali za primer zgornje Gorenjske. Ta je bila zaradi svoje industrije²⁷ velik cilj priseljevanja delavcev iz bratskih republik, ki so s sabo prinesli svojo kulturo in navade, kar pa je dostikrat vodilo v konfliktno situacije z domačim prebivalstvom. Preden začnemo s pregledovanjem konkretnih primerov iz prve polovice petdesetih let, je še potrebno opozoriti, da je pri navedenih primerih vsem prekrškom (razen dvem ali trem), ki so jih obravnavali pred sodnikom za prekrške, in vsem kaznivim dejanjem, ki jih je obravnavalo redno sodišče, botroval alkohol. Očitno je bil to obvezen dejavnik za razkrivanje »vrha ledene gore«. Najprej si pogledajmo nekaj primerov, lahko bi rekli kar klasičnih, v stilu »*jebem ti majku slovenačku*«.

V prvem se je Hasim A. (roj. 1916 v Bosni) avgusta 1952 v delavskem naselju *Gradis* na Jesenicah, kamor je prišel pijan k nekemu dekletu, prepri-

ral z vsakim delavcem, ki mu je prišel pred oči, in jih psoval: »*Jebenti majko Srbsko, Slovensko, jebenti pičko i. t. d.*« Preprečeval je tudi aretacijo nekega drugega delavca in udaril neko delavko po obrazu. Za to je bil kaznovan s plačilom 2000 din oz. zapotrom za deset dni.²⁸

V drugem je Ferid H. (roj. 1927 v Bosni) septembra 1952 v restavraciji *Triglav* na Jesenicah delal kraval in zmerjal miličnika, da se poserje na slovensko ljudsko oblast, gostom in natararici pa »*jebal majku slovenačku*«. Za to je bil kaznovan s 1200 din kazni oz. šestimi dnevi zavora, vendar pa je bil v odločbi sodnika za prekrške kriv (samo) nedostojnega vedenja, vpitja in prepiranja. V citirani odločbi stoji tudi samo, »*da se poserje na ljudsko oblast*«, nič pa ni govora o kakšnem žaljenju nacionalnosti. Vse »nacionalne« podrobnosti so zapisane samo v ovadbah miličnikov in v zaslišanju prič na sodišču.²⁹

V tretjem primeru so dva Hrvata in en Bosanec februarja 1953 v gostilni *Baloh* na Jesenicah izzivali goste k pretepu in jih pri tem zmerjali (*jebem ti kruh, mater ...*). Po izjavi priče sta dva obdolženca preklinjala: »*Jebem ti mater slovenačku!*« Za svoja dejanja so bili obsojeni na 1200 (oz. šest dni zavora) in dvakrat 800 (oz. štiri dni zavora) din kazni in še vsak z 210 din za stroške postopka.³⁰

V četrtem primeru sta marca 1953 dva Slovenca popivala v hotelu *Korotan* na Jesenicah v družbi treh Bosancev, potem pa se niso mogli sporazumeti glede plačila in razvil se je pretep s škodo, ki sta jo morala v celoti plačati Slovenca, saj Bosancev po pretepu ni bilo moč izslediti, niti jih je kdo poznal. Neposreden pretep pa se je začel s tem, da je Bosanec poslal Slovenca v *pičko materino*, slednji pa mu je odvrnil, da ima on le-to pod nosom. Pa jo je dobil po nosu.³¹

V petem primeru sta dva razgrajača, eden iz Bosne in drugi iz Srbije, učila Slovence kulture na Bledu. Poučevanje se je za pametnejšega končalo pri sodniku za prekrške, vztrajnejši pa je končal

²⁵ Prav tam, str. 85.

²⁶ Prav tam, str. 167.

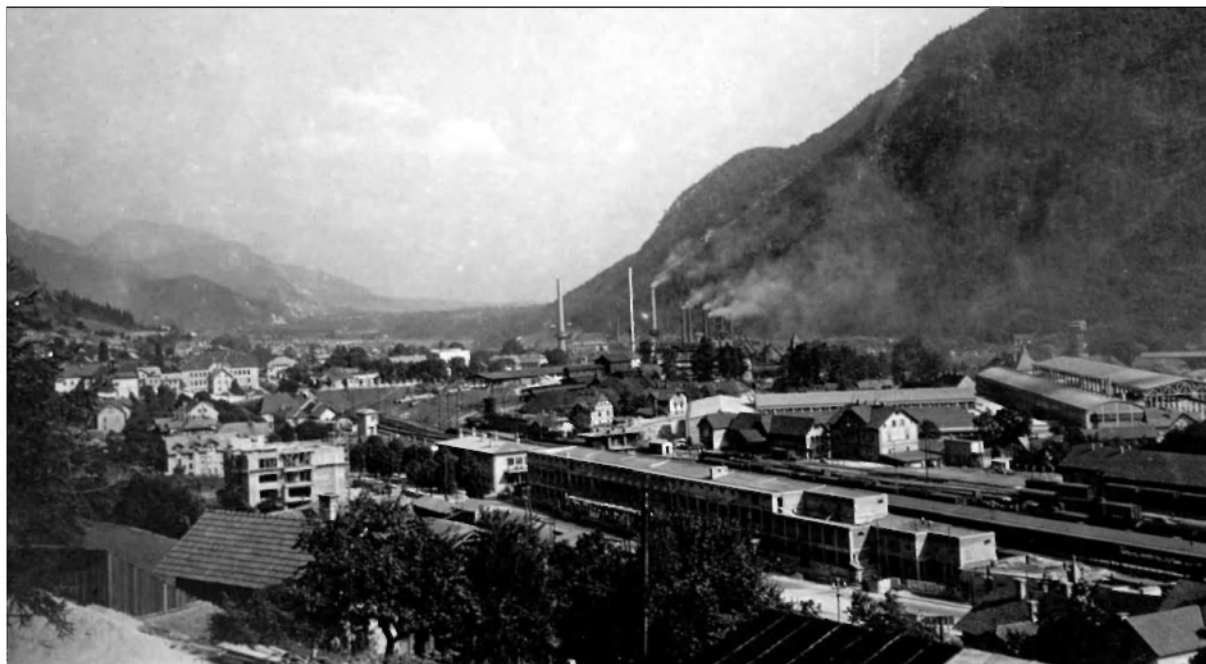
²⁷ »V Sloveniji je bilo v času petletnega načrta (1947–1951) največ denarnih sredstev investiranih za graditev elektrogospodarstva, metalurgije in strojne industrije. Značilen je bil velik porast števila zaposlenih. V industriji se je letno zaposlovalo približno 12.000 ljudi.« (Jerca Vodušek-Starič, *Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949–1953*, Maribor 1983, str. 50).

²⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), arhivski fond: Sodnik za prekrške Radovljica (RAD 50), tehnična enota (t. e.) 21, arhivska enota (a. e.) 31, št. spisa Uk 2538/52.

²⁹ ZAL, RAD 50, t. e. 23, a. e. 33, št. spisa Uk 2970/52.

³⁰ ZAL, RAD 50, t. e. 29, a. e. 39, št. spisa Uk 682/53.

³¹ ZAL, RAD 50, t. e. 32, a. e. 42, št. spisa Uk 1323/53.

Jesenice v času naših zgodb. (KRA 145, t. e. 1)

kot kazenski primer in ga bomo obravnavali kasneje. Najprej torej Hasan Dž., roj. 1920 v Bosni, uslužbenec okrajnega ljudskega odbora Šamac. Maja 1953 se je nahajal na Bledu kot invalid v invalidskem okrevališču *Mežaklja*, kamor ga je poslal *Savez ratnih vojni invalida za BiH*. Dne 25. 5. 1953 je s svojo družbo (še trije) v opoldanskih urah v *Grajski kleti* spil liter in pol žganja. Eden iz družbe je pokvaril radio v lokalu, se zapletel v prepir z natararico, Hasan pa ga je branil. Zapisnik o dejanju na postaji LM Bled: »Ko ga je opomnil Anton Š., naj pusti natararico pri miru, ga je Dž. dvakrat udaril s pestjo po obrazu in vpil nad njim zakaj brani 'Kurbe'. Ko mu je le-ta rekel, da to niso kurbe, pač pa uslužbenke, ga je Dž. udaril po obrazu še dvakrat in mu pljuval v obraz. Pljunil ga je najmanj desetkrat, kričal nad njim, 'da mu jebe majku' in 'da naj gre v pizdu materinu'. Nadalje je vpil, da so vse ženske za njega 'kurbe'.

Na osnovi dejstev, brutalnega in drznega ponašanja Dž., je bil 25. V. 1953 sklican v okrevališču *Mežaklja* izredni sestanek okrevancev, kjer je bil Dž. izključen od nadaljnjega bivanja v okrevališču.«

Priča Franc G. je tudi potrdil divjanje Hasana Dž.: »Pri tem se je Dž. izrazil, 'pizda ti materina Slovenačka jaz vas čem že naučiti kulture Bosanske' in da mi Slovenci podpiramo Slovenske kurbe.«³²

Narodno poreklo se je kaj hitro omenjalo tudi v medzakonskih sporih. Februarja 1952 je Zora G. (roj. 1929 v Zadru) prijavila na postaji LM Jesenice Ludvika N. (roj. leta 1919 v Prekmurju), da jo je polil s približno petnajst litri mrzle vode, ker da je zmerjala njegovo ženo, da je vlačuga.

Na zaslišanju pri sodniku za prekrške je Ludvik dejanje priznal, češ da je Zora njegovo ženo žalila s »slovensko kurbo«, ker naj bi zbegala njenega moža. Zora je to zanikala in dodala, »da me je obdolženec začetkom februarja tl. ko sem prišla k njemu v kuhinjo po vodo in ni bilo njegove žene doma, prtljel in mi rekel, da naj se ga usmilim. Pri tem je hotel z menoj spolno občevati.« Sodnik za prekrške je Ludvika obsodil na plačilo 500 din oz. 3 dni zapora.³³

Preden pogledamo obratne primere, ko so Slovenci v jezi in pijanosti južnjakom omenjali njihovo poreklo, pa še dva primera, ko so to počeli južnjaki med seboj.

Iz zapisnika ovadbe na postaji LM Jesenice izvemo, da je sredi decembra 1953 Osman B. (roj. 1918 v Bosni) šel s Šabanom Š. in njegovo ženo Džamilo v gostilno *Noč* na vino, kamor je prišel v vinjenem stanju tudi Salko Č., prisedel k mizi in začel izzivati in zaničevati Osmana, ker so ga leta

32 ZAL, RAD 50, t. e. 33, a. e. 43, št. spisa Uk 1652/53.

33 ZAL, RAD 50, t. e. 42, a. e. 52, št. spisa Uk 472/54.

1951 pretepli na Straži: »Baša ti si kukavica, tebe še djeca ubiše«. Nato ga je še naprej izzival in mu jebal majko. »Ker mi je jebal majko večkrat, to je, da se jaz nisem več mogel istrpeti sem ustal in ga nekaj krat klofnil z roko po obrazu,« je izpovedal Osman. S tem je bila zadeva v gostilni Noč zaključena in Osmanova družba je šla v gostilno Hafner, kamor je čez nekaj časa prišel tudi Salko, ki je sedel v drugi konec gostilne in okoli njega se je zbralo več gostov, Slovencev in Bosancev. Salko je potegnil ven denarnico, vzel iz nje 15.000 din in dejal: »Evo ljudi 15.000 din, napravite to šta ja oču« in nadaljeval, da »jebe majko Bosancima, Črnogorcima in Šiftarima a da Slovenci so ljudi«. Ko so nato vsi morali zapustiti gostilno zaradi zapiranja, so Osmanovo družbo napadli pred gostilno in njega poškodovali tudi z nožem.

Ovadbo pa je podala tudi Džamila Š. (roj. 1926 v Bosni). Povedala je podobno zgodbo kot Osman B., da so pretepli tudi njo, kar je izkazovala z zdravniškim spričevalom. Vendar je javni tožilec kazensko ovadbo napotil na sodnika za prekrške.

Obdolženi Slovenci so na zaslišanju pri sodniku za prekrške povedali, da je bilo Bosance treba vreči ven, ko je bil čas zapiranja in da so potem razbijali po vratih, pa so jim odprli in prišlo je do množičnega pretepa. Po izjavah prijaviteljev, storilcev in prič je komandir postaje nazadnje zapisal (kot bomo videli, je pismenost v skoraj vseh miličniških ovadbah in zapisnikih zelo slaba): »To-rej ob priliki uvodnih poizvedb nam ni bilo mogoče ugotoviti kedo bi z nožem poškodoval Osmana B. Dalje smo ugotovili, da celotnega pretepa so v glavnem kriva prijavitelja, katera sta začela razbijati po vratih, dalje Džamila Š. pa je kričala na ves glas in nad Slovenci kričala vse nedostojne besede 'jebenti mater slovensko' in podobno. Dalje se je ugotovilo, kot navajajo storilci in zgoraj navedene priče, da je Osman B. za nekaj sekund odšel in se vrnil s kolom v roki. Zgoraj označeni Mirko Š. navaja, da je videl po končanem pretepu Osmana B. pred gostilno Hafner še kakih 30 minut in da če bi bil ob priliki tega pretepa vrezan obklan v desna rebra, potem nebi mogel tako dolgo tam stati.«³⁴

V drugem primeru so na Jesenicah junija 1954 Črnogorec, Hrvat iz Čačka in Slovenec rojen v Bosni, igrali ajnc, se sporekli, pobotali in šli pit.

34 ZAL, RAD 50, t. e. 41, a. e. 51, št. spisa Uk 349/54.

Tam pa se je spor glede kvartopirskega denarja obnovil in Mihajlo N. (roj. 1927 v Črni gori) je Stanku S. (roj. 1931, okraj Čačak) »jebal majku šugavu«. V izjavi pred sodnikom za prekrške je Stanko S. dejal: »/.../ posebno pa me je žalil s tem, da mi je psoval mater srbsko, ker sem govoril slovensko. Uporabil sem namreč nekaj slovenskih besed pri naročilu piva, ker so bili poleg neki Slovenci.« Zanimiva je dosledna nedoslednost, da je Črnogorec psoval Hrvatu »mater srbsko«, ker je ta govoril slovensko.

Sodnik za prekrške je konec januarja 1955 spoznal kvartopirce za krive hazardiranja, vzajemnega žaljenja in pretepanja. Seveda pa ni bilo niti besede o žaljenju na nacionalni osnovi.³⁵

»Srbjanska banda, vn v pizdo materino!«

Sedaj pa primeri, ki nam povejo, kakšno mnenje so imeli o južnjakih nekateri Slovenci.

Maja 1952 je Jožefa. L. (roj. 1934 v Žirovnici) ob »priliki izvrševanja prisilne utesnitve« (očitno izselitve iz določenih prostorov, ki so jih dodelili nekemu kapetanu JLA) pri njenem očetu Lovru L. žalila organe LM in pripadnike JLA. Ko so pripadniki JLA nosili iz njenih prostorov pohištvo, jih je zmerjala: »Srbijanci ne bodo nosili pohištva, ker lahko kaj pokradejo!« Za to je bila kaznovana s 500 din kazni oz. 3 dnevi zapor.³⁶

Novembra 1952 je zdravnik v obratni ambulanti železarne na Jesenicah prijavil Hasima K. (roj. 1923 v Bosni). Tega dne je njegova žena Zeha prišla k zdravniku z otrokom brez bolniškega lista, kot že večkrat. Ker je bilo to že več kot desetkrat, jo je zdravnik zavrnil, zato je za njo privihral mož in se nad zdravnikom znašal, češ da se mu godi krivica, da so zdravniki mesarji brez čuta za ljudi in podobno. Zdravnik je poklical milico in ga prijavil. Na zaslišanju je žena izjavila, da jo je v ambulantni administratorka nadrla: »Kaj mislite vi Bosanci, da tako pridete brez bolniškega lista, tu ni Bosna, naučite se malo pameti, da je to Slovenija!« Tudi doktor da je zavpil nad njo, da ne bo pregledal otroka, ker nima bolniškega lista, jo prijel za rame in rekel, naj izgine ven in da če še enkrat pride z otrokom brez bolniškega lista, da se bo kadilo za njo kot iz aviona

35 ZAL, RAD 50, t. e. 47, a. e. 57, št. spisa Uk 1690/54.

36 ZAL, RAD 50, t. e. 12, a. e. 22, št. spisa Uk 678/52.

in da otroka ne pregleda, tudi če umre. Zdravnik in administratorka sta seveda očitane besede zanikala, prav tako Hasim in Zeha svoje kričanje, nasilnost in da bi kar naprej nosila otroka k zdravniku brez bolniškega lista.³⁷

Avgusta 1952 je Miroslav K. (roj. 1921 v Sloveniji) na Bledu v pijanem stanju oklofotal natakarskega vajenca Stanka K. Na postaji LM na Bledu so zapisali: »Polek tega mu je K. izrekel več nekulturnih izrazov, kod naprimer, da mu jebe mater, jebemu boga in še več podobnih izrazov«. Ko ga je na njegovo obnašanje opomnil rezervni poročnik na orožnih vajah (v uniformi, Slovenec), je tudi njemu »jebal mater odnosno se izražal jebenti mater in podobno«. Vsi so se nato podali na postajo LM, kjer je Miroslav »proti navedenemu mladoletniku uporabljal že zgoraj omenjene izraze in ga polek tega nazival za šmrkavca ter izražal nekakšno maščevalno stran napram istemu, ker pač ni Slovec pač pa ker je Hrvat in iznesil je, da zakaj istega zagovarjamo in če mi ni poznano kako so napravili sedaj z našim nogometnim društvom Odred.«³⁸

Neke junijske noči leta 1953 so domači fantje v večernih urah popivali in prepevali pod okni dvema novoporočenima ženama v Podkorenu, ki sta stanovali na nasprotnih koncih vasi. Tako so se okrog polnoči ustavili tudi pred hotelom Vitranc in začeli prepevati. Ker pa so bili v navedenem hotelu okrevanci socialnega zavarovanja, jih je to nočno vpitje tako vznemirjalo, »da se jih je cca 15 do 20 vstalo od nočnega počitka in eden izmed njih je z balkona na razgrajajoče zlit nekaj vode a drugi vrgel med nje palico katera je zadela obdolženega Jožeta C. brez posledic. Ta dogodek je povzročil med ovadenimi veliko razburjenje in pri tem so pričeli pacjente zmerjati 'bosanske svinje, južni sloveni nekulturni ljudje mi vas bomo naučili kulture, Bosanci, Črnogorci, kaj ste prišli k nam in zakaj tu živite, kdo vas je klical sem nekulturni ljudje'. Svinje bosanske in srbske je bilo ponavljanje dolgotrajno. Poleg tega so v okno metali tudi kamenje pri čemer pa ni bilo nobenih škodljivih posledic.« Okrevanci so ovadenim tudi odgovarjali, in sicer, da so nekulturneži, da Slovenci gojijo do njih nacionalno mržnjo in da od slovenskega naroda niso pričakovali kaj takega. Komandir postaje LM Rateče-Planica je v zapisniku pripominjal, »da je ta dogodek med okrevanci, ki

so vsi izven naše republike iz različnih krajev države povzročil tako negotovanje, da so se izjavili, da takoj zapuste okrevališče in da nikoli več ne pridejo v Slovenijo k divjakom. Posebno zgražanje je nastalo in občutki velikega žaljenja ker so jih ovadeni napadali kot nacije. Takšni nočni neredi se pojavljajo večkrat in sicer v obliki, da domači fantje v nočnem času skozi okna mečejo kamenje, celo poskušajo nasilno v stanovanja in kličejo dekleta. Ker pa so to pretežno živčno bolne osebe in ker tega niso navajene se pritožujejo zoper takšnega ravnanja in pri upravi podjetja zaprosajo, da se jih iz privatnih hiš namesti v hotel iz strahu pred nočnimi razgrajaci.« Sodnik za prekrške je vasovalce kaznoval s po 600 din kazni oz. tremi dnevi zapore.³⁹

Ob pol polnoči julija 1953 sta Nikola F. in Muhamed P. (rojena v Bosni) na Jesenicah v hotelu Pošta vlomila v točilnico in zganjala fizično nasilje nad natararico, ker jima ni hotela dati piti. Na zaslišanju je Muhamed dejal, da ga je natararica zmerjala z »bosanska svinja«. Natararica je to zanižala, priznala pa je besede, »da te bosanske barabe nikoli ne dajo miru«. Kuharica je dejala, da je slišala natararico reči »barabe bosanske«, nakar jo je Muhamed klofnil. Sodnik za prekrške je Muhameda obsodil na 2200 din kazni oz. enajst dni zapore in Nikolo na 1000 din kazni oz. pet dni zapore.⁴⁰

V Bohinjski Bistrici, v hotelu Črna prst, je maja 1954 domačin Valentin Ž. v pijanem stanju vpil, da naj se javi, kdor je komunist, nato je prijel liter vina in ga dvigal rekoč: »To je komunist - kurc pa vsi komunisti.« Nadalje se je Valentin drl: »Aubiks, auf kurbe, kupleraj gori!« Ko pa je aktivni poročnik Andrijan K. pel: »Druže Tito, ljubičice belo, ne daj Trsta ne Gorice«, ga je Valentin prijel za nadlaket in zavpil: »Srbjanska banda, vn v pizdo materino!« Zapisnik postaje LM v Bohinjski Bistrici se je glasil: »Ovadeni se zagovarja, da se vsega, kar se ga dolži sploh ne spominja, ker je bil toliko vinjen. Navaja tudi, da je živčen in bi sploh ne smel piti alkoholnih pijač. Bil je v letu 1950 operiran na hrbtenici vsled tuberkuloze, ter še sedaj ni popolnoma zdrav. Zagovor istega je realen in tudi sicer ni poznan kod pretepač ali kršitelj javnega reda«. Sodnik za prekrške ga je kaznoval s plačilom 1600 din oz. osmimi dnevi zapore.⁴¹

39 ZAL, RAD 50, t. e. 34, a. e. 44, št. spisa Uk 1923/53.

40 ZAL, RAD 50, t. e. 35, a. e. 45, št. spisa Uk 2084/53.

41 ZAL, RAD 50, t. e. 46, a. e. 56, št. spisa Uk 1396/54.

Kot ste gotovo že opazili, je glavna zmerljivka v navedenih primerih »*jebem ti mater*«, ki se ji doda še narodnostna pripona. Nasploh se je kletvica »*jebem ti mater*« zelo veliko uporabljala, in se še danes. Znamo jo uporabljati tudi Slovenci »med seboj«, je povsem domača. Že od nekdaj? O tem, ali je ta »krucialna« kletvica lahko tudi slovenska, se sprašuje Bernard Nežmah v svojem delu *Kletvice in psovke*.⁴² Na koncu razpravlja o tem, da bi se »pravilna« slovenska oblika morala glasiti *jebam ti mater* in našteva jebanje matere v številnih drugih jezikih – ne samo v srbsčini. Meni, da je bila ta oblika (*jebem*) avtohtono govorjena tudi na Slovenskem, samo da pač ni bila zabeležena. Strinjali bi se lahko z avtorjem, »*da bi bila trditev o srbskem izvoru oblike jebem ti mater!* prepotentna«. Vendar pa drži: tudi če je bila mogoče kdaj ta kletvica avtohtona na Slovenskem, je k sedANJI razširjenosti prav gotovo pripomogel neposredni vpliv z Juga in ne (samodejno) širjenje morda avtohtone inačice.⁴³ Vsaj v letih po vojni so imeli »*jebanje matere*« za srbsko kletvico. Ko je avgusta 1952 Ante M. pijan v restavraciji *Triglav* v Radovljici zmerjal kuharico z »*Jebem ti mater, pička ti materina!*«, je priča, upravnik restavracije, za zapisnik dejal, da je Ante zmerjal s »*prostaškimi srbskimi kletvami*«. Pridevnik »*srbske*« psovke je uporabil tudi sodnik za prekrške v odločbi o prekršku.⁴⁴

Psovke te vrste so fantje nosili domov tudi od vojakov. Avgusta 1955 se je Lado O. »v nekoliko vinjenem stanju« prepiral z dvema drugima Slovincema. Eden ga je klofnil po obrazu, O. pa mu je vrnil z »*Jebem ti mater*«. Pri sodniku za prekrške

se je zagovarjal: »*Priznam pa, da bi tudi v razburjenosti nebi smel izreči 'Jebem ti mater'. Na jezik mi je prišla, radi tega ki sem jo slišal pri vojakiH kjer so bili iz raznih republik.*«⁴⁵

Poglejmo, kako se je v utemeljitvi kaznovanja lotil »jebanja matere« sodnik za prekrške. Junija 1954 sta Anton Z. in Andrej L. v restavraciji *Vintgar* pri Bledu pretepla Franca Z. iz Podhoma. Franc Z. naj bi prejšnjo nedeljo v hotelu *Hom* v Podhomu rekel Andreju L., da mu »*jebe mater*«, pa čeprav je na smrtni postelji. Na zaslišanju pri sodniku za prekrške je Franc to zanikal, češ da je dejal »*jebeš mi mater švabsku*«. Sodnik za prekrške je nato kršitelja kaznoval s po 2.200 din oz. enajstimi dnevi. V utemeljitvi je zapisal, da če je že Franc žalil Andreja, bi ga ta moral tožiti zaradi razžaljenja časti in ne fizično obračunati z njim: »*Izreči je bilo obd. strožjo kazen, da bi se že enkrat preprečilo obračunavanje ljudi s pretepi v gostinskih lokalih in da bi si namesto tega iskali zadoščenja pri oblastvu.*«

Prav tako pa je kaznoval Franca z 2.200 din, ker je na gasilski veselici v Podhomu izrekel žaljivko na račun matere Andreja, »*da mu jebe mater, čeprav je na smrtni postelji.*« Utemeljitev: »*Obdolženec je zanikal inkrimirane besede, priznal je le, da je rekel: 'Jebeš mi mater švabsku', ker da je to njegova navada. Obd. nikakor ni bilo moči verjeti. Bilo je verjeti Andreju L. ml. kateri je določno in odločno izpovedal, da je inkriminirano žaljivko izrekel obd. Franc Z. Ivanu D. vpričo njega. Obd. zagovor je poleg tega neprepričevalen in nelogičen. Vsekakor je padla ta žaljivka na ta način, da je obd. rabil 'jebem ti mater' v razgovoru z D. na račun Andreja L. in njegove matere, ko pa ga je Andrej L. pozval, da naj ne govori tako, ker je njegova mati na smrtni postelji, pa je rekel, da kaj zato, če je na smrtni postelji. Krivdorek je s tem zadostno utemeljen. Izrečena kazen je primerna težini prekrška, t. j. skrajno nizkemu in prostaškemu izrazu.*«⁴⁶

Da pa so bili posebno južnjaki občutljivi za »jebanje matere«, so Slovenci vedeli. Novembra 1953 so bili fantje iz Žirovnice v kinu na Sl. Javorniku, po predstavi so se ga v gostilni napili in obdolžili so jih, da so razbijali prazne steklenice. Za nas pa je zanimivo dogajanje takoj po predstavi, v besedah enega od fantov: »*Po končani kino pred-*

42 Bernard Nežmah, *Kletvice in psovke*, Ljubljana 1997, str. 89 ss.

43 Nežmah navaja tudi Antona Trstenjaka (na str. 21): »Slovenci imamo prav svojo kletvico le v 'prekletem hudiču'. Vse druge 'močne izraze' smo vselej uvažali od sosedov. V cesarski Avstriji smo se z Nemci vred pridušali in zaklinjali pri gro-mu in blisku ter protestirali pri sakralnih imenih. Ponavljali smo Donnerwetter, Himmelherrgott, Kruzifix, Sakrament, Aleluia nochamol. To je zvenelo in učinkovalo. Človek se je v tem postopoma sprostil. Če ga je otrok poslušal, ga je spreletavala kurja polt. Tako smo doživljali. Po razpadu Avstrije so prinesli med nas Primorci italijanske 'močne izraze'. Vse je bilo 'porca', osvinjano, madona, dio in še oštija. Tako smo jih imeli kar za oštije. Stare avstrijske kletvine so počasi kar izg-nile. Tretji vpliv je kmalu prišel z Juga. Vse se je nanašalo na spodnji parter človeškega telesa in se začenjalo s črko J ali K, končalo pa z M. Temu so se ljudje močno navadili.« (Anton Trstenjak, *Slovenska poštenost*, Ljubljana 1995, str. 121).

44 ZAL, RAD 50, t. e. 20, a. e. 30, št. spisa Uk 2364/52.

45 ZAL, RAD 50, t. e. 60, a. e. 70, št. spisa Uk 823/55.

46 ZAL, RAD 50, t. e. 48, a. e. 58, št. spisa Uk 1755/54.

stavi smo se napotili peš proti svojemu domu. Ko so se vojaki med seboj klicali, kateri so bili ravno tako v kino dvorani, gledali predstavo, sem jaz nekemu vojaku zakričal 'šuti pička ti materina'. Vojaka je to zdražilo, ter začel iskati osebo, ki je to dejala. Seveda jaz sem se vstrašil, ter prvotno zbežal, da me ni vojak ulovil. Ko smo šli nekoliko naprej sem se zopet na prividen način približal svoji družbi. Nato smo šli skupaj proti gostilni Mulej na Potokih, ter se tudi nekoliko časa zadržali /.../.«⁴⁷

V še enem primeru je imel sindikat gradbenega podjetja *Gorenjc* iz Radovljice avgusta 1953 med drugim kosilo v hotelu *Pod Voglom* v Bohinjski Bistrici. Ko so že precej popili, je prišlo do pretepa. Po izjavi upravnika hotela: »Za glavnega krivca smatram Jožeta C., kateri je ves čas hodil od mize do mize in izzival. Slišal sem tudi, da je bil glavni povod za pretep dal Jože C., kateri je nekemu Bosancu opsoval mater. Razumljivo je, da je ta verjetno musliman na to surovo reagiral na tako žaljivko. S tem Bosancem so potegnili tudi drugi Bosanci. Bosanci so namreč sedeli čisto za sebe daleč pri drugem omizju.« V prvem delu izjave pa je upravnik dejal: »Gostje, med katerimi je bilo preko 10 gradbenih delavcev iz LR Bosne in Hercegovine, so se spočetka mirno in dostojno vedli. Po kosilu, pa so nekateri od njih odšli na obalo Bohinjskega jezera in tu brez kakega pristanka uprave našega podjetja, si samolastno izposodili čolne za vožnjo po jezeru. Ko sem to videl, sem jih šel opozoriti. Dobil pa sem od njih osoren odgovor, da me to nič ne briga. Eden od osmorice teh ljudi po večini iz navedene republike, me je celo žalil s tem, da mi je rekel, da naj grem v p. m. /.../.« Jože C. je dejanje priznal, sodnik za prekrške pa ga je spoznal za krivega, da je »dne 30. 8. 1953 okoli 16 ure na vrtu hotela *Pod Voglom* v Bohinju v močno vinjenem stanju nekemu od sodelavcev - Bosancev izrekel žaljivko 'Jebem ti mater', vsled česar je prišlo med njim in neugotovljenimi Bosanci do pretepa, pri katerem je bila upravi hotela povzročena večja škoda na inventarju - stolih.« Kaznoval ga je s 1200 din kazni in povračilom polovice škode. Bosancev pa očitno niso niti zaslišali. Sredi septembra je sicer sindikalni tajnik sporočil LM v Bohinjski Bistrici, da je eden od Bosancev odšel v Bosno, dva druga pa da sta sedaj pri mestnem vodovodu v Radovljici, vendar so bili na zaslišanju v drugi polo-

vici oktobra očitno samo Slovenci – upravnik, Jože C. in še dve priči.⁴⁸

Za konec ekskurza o najbolj razširjeni klektivini severozahodnega Balkana pa še dokaz o njeni prodornosti, celo univerzalnosti. Pri carinski kontroli na vlaku *Tauern-expres*, oktobra 1954 na Jesenicah, so pri nemških artistih cirkusa *Adrija*, ki so gostovali po raznih krajih Jugoslavije, našli večje vsote dinarjev, skritih na raznih mestih (v čevlju in pod mavcem na roki). Zato so jih sneli z vlaka. Ko je carinik zapuščal sobo, kjer so jim pregledovali prtljago, je Franz Breitfelder (roj. 1933 v Schwerinu), državljan Nemčije, po poklicu muzikant, dejal: »*Pička materina Jugoslaviji*«. Carinik je to slišal, se vrnil v sobo in ga vprašal, kaj da je dejal, nakar je Franz ponovil: »*Pička materina Jugoslaviji*«. Na vprašanje carinika, če ve, kaj je dejal, je Breitfelder odgovoril, da se je »*pička materina*« naučil v Jugoslaviji. Ker je carinik štel izjavo Breitfelderja za žaljivko in psovanje države, ga je pozval, da gre z njim na obmejno poverjeništvo. Na zagovoru pri sodniku za prekrške, še istega dne, je Breitfelder dejal (po tolmaču), da je v razburjenosti res rekel »*pičku matere*« kar v en dan, ne da bi hotel kogar koli žaliti. Najodločneje pa je zanikal, da bi psovko naslovil Jugoslaviji. »*Besedo pička materina sem večkrat slišal za časa mojega bivanja v Jugoslaviji in sem smatral, da se to v jezi rabi kot nepomemben izraz.*« Pri nadaljnjem zasliševanju se je izkazalo, da je Breitfelder dejal le »*pičku mater*« in je na vprašanje, če ve kaj govori, tudi prevedel: »*Fücke deine Mutter*«. Da je bilo to namenjeno Jugoslaviji, sta si izmislila le dva druga carinika (vsi trije so bili južnjaki), ker ju je jezilo Nemčevo odločno ravnanje, obnašanje (onadva naj bi slišala, da je Breitfelder psoval Jugoslavijo, carinik, na katerega se je neposredno obračal, pa tega ni slišal). Sodnik za prekrške je zato tudi spoznal Breitfelderja krivega le zaradi besed »*Pičko mater*« in ga kaznoval s plačilom 1400 din kazni, in to takoj, sicer pa bi se to spremenilo v 7 dni zapor.⁴⁹

»Da bote saj enkrat videli Bosanci in Črnogorci, kaj so Slovenci!«

V nadaljevanju si bomo pogledali nekaj primerov, ki so že bolj nasilne narave, vendar so vseeno pristali še pred sodnikom za prekrške, ker ni

48 ZAL, RAD 50, t. e. 38, a. e. 48, št. spisa Uk 2686/53.

49 ZAL, RAD 50, t. e. 53, a. e. 63, št. spisa Uk 2525/54.

bilo hujših posledic (»krvave« bomo obravnavali pri kazenskih primerkih).

Avgusta 1952 je družba petih pijanih Črnogorcev okrog polnoči prepevala oz. kričala po Titovi cesti na Jesenicah. Ustavila jih je miličniška patrulja in zahtevala osebne izkaznice, ki pa jih niso hoteli pokazati. Eden od njih je pozival patruljo, da naj gre z njim v *Kadrovski dom*, kjer so prebivali, če hočejo videti njegovo osebno. V miličniškem zapisniku nadalje beremo: *»Ker pa je bila bojazen, da bi bila patrola v Kadrovskem domu od ostalih Črnogorcev napadena, vsled tega ni hotela z njim v Kadrovski dom, vsled česar se ga je pozvalo, da gre s patrolo LM na postajo LM, kateri pa se je temu uprl, kar je bil s silo odveden. V glavni vratarnici železarne Jesenice (kamor so miličniki odvedli pijance, da bi jim vzeli podatke; op. p.) ob priliki je-manja podatkov od gornjih kršilcev soudeležencev je začel kričati nad patrolo LM da je propalica, da vodi nacionalno mržnjo do Črnogorcev in vse nemogoče omaloževalne besede.«*⁵⁰

Značilen je tudi naslednji primer, ko so Slovenci kot izzvani, mirno priznali krivdo in poravnali škodo, nastalo v pretepu. Kaj takega bi bilo v obrnjenem primeru, v Črni gori, nemogoče.

Novembra 1952 je v hotelu *Dom pod Golico*, (Sv. Križ – Planina pod Golico) prišlo do pretepa med štirimi Slovenci in dvema Črnogorcema, ki sta Slovence prijavila kot storilce, pri tem pa tudi prijavila kraj 12.270 din vrednega fotoaparata *Kodak* (storilci so imeli npr. po 9000 din mesečne plače, dva v železarni, en mehanik). Eden od Črnogorcev je poleg zahteve za povrnitev stroškov za uničeno obleko, nadomestilo za devet delovnih dni zaradi bolniške in za fizične poškodbe, prav nič črnogorsko zahteval tudi: *»/.../ dalje tražim po zakonu nadoknadu za pretrpljeni strah.«* Po poročilu jese-niške izpostave oddelka za notranje zadeve OLO Radovljica je do pretepa prišlo »po zaslugi« enega od Črnogorcev. Na zaslišanju pri sodniku za prekrške pa so štirje Slovenci priznali krivdo, obžalovali dogodek, obljubili poravnati škodo in sodnik jih je obsodil na plačilo 3600 din (oz. 18 dni zapor), 3200 din (oz. 16 dni zapor) in dvakrat po 2600 din (oz. 13 dni zapor) denarne kazni. Po izjavi enega od obdolžencev so v hotelu peli slovenske pesmi, in to bolj slabo, ker niso bili poklicni pevci.

50 ZAL, RAD 50, t. e. 21, a. e. 31, št. spisa Uk 2418/52.

Pri sosednji mizi so sedeli vojaki in civili in eden od njih je Slovincem dejal, da naj bodo tiho, ker s takim kričanjem delajo kraval. Obdolženi mu je odgovoril, da on nima nič pri njihovi družbi in da se zabavajo po svoje. Črnogorec je odvrnil, da nje-mu ne bo tiho in da mu *»jebe majku«* ter ga pozval ven – tako se je začel pretep. Ker pa sta jih v tem primeru skupila Črnogorca, je bila seveda krivica v nebo vpijoča.⁵¹

Poglejmo še en »črnogorski« primer, ki nam ga je lepo opisal vlakovni odpravnik železniške po-staje Kranj v prijavi *»Mestni milici Kranj«*. Zapisan je v pravilni slovenščini, logično, brez zapletanja in tipkarskih napak – vse drugače kot sodobne mi-ličniške prijave: *»V noči od sobote na nedeljo, to je 23./24. X. 1954 sem vršil na postaji Kranj službo de-žurnega vlak. odpravnika, ter se mi je ob tej priliki pripetilo sledeče:*

Ob pol drugi uri zaslišim v veži postaje neko vpitje in glasno prepevanje. Ker to nikakor ni pone-halo, sem se podal v vežo, kjer sem opazil skupino 5-6 fantov, ki so na vse grlo prepevali neke hrvaške pesmi. Opozoril sem jih, naj nikar ne vpijejo in dela-jo rabuke, ker nad postajo stanujejo stranke, ki radi tega nimajo nobenega miru. Odgovorili so mi, da samo pojejo in kdo pa sem sploh jaz. Rekli so, tu je čakalnica, lahko delajo kar hočejo, vi Slovenci nas ne boste zafrkavali, nas je osem, ti bomo že poka-zali. Obstopili so me, vprašal sem jih, kam se sploh peljejo, saj sedaj ni nobenega vlaka. To tebe nič ne briga so odgovorili. Vprašal sem nadalje, ali imajo sploh vozne karte, da se tukaj zadržujejo. Eden od njih, imel je dežni plašč in brke, mi je pomolil pod nos vozno karto, rekoč, ti je nimaš pravice zahtevati in ti je ne pokažem. Kaj pa si ti za eden, kaj hočeš, so vpili in me obsipali z izrazi, ki jih tu ne ponavljam. Izjavil sem, da bom poklical milico na pomoč, če ne bo miru. Mi tu delamo kaj hočemo, pri nas je tako in kaj nam ti moreš. 'Ti samo zovi miliciju, mi čemo dati tebi i miliciji, ti još neznaš, ko smo mi', so vpili, posebno oni z brkami. Mi smo Črnogorci, vi Slovenci nas ne boste učili reda, mi bomo vas naučili.

Previdno sem se umaknil, ker je postalo ne-varno, ter šel v pisarno. Poprosil sem mestno milico, naj pošljejo nekoga dol na postajo, da bo napravil red.

Med tem je nastalo v veži še večje vpitje, prišli so za mano pred prometno pisarno in pod okno pisarne, vpili so na vse pretege, razbijali po oknu in

51 ZAL, RAD 50, t. e. 27, a. e. 37, št. spisa Uk 180/53.

vratih in grozili: 'Gde si sada, dođi ako se osудиš, da čuješ našu pjesmu.' Pričeli so na ves glas prepevati neko pesem in se vmes drli in vzklikali, ter mi grozili in razbijali po oknu. Med tem se je prikazal na oknu tov. šef, ki jim je nekaj govoril, a nisem slišal kaj. Tudi njemu so nesramno odgovarjali in se drli naprej. Čez čas so odstopili od vrat za kake 4 m in tam rjuli naprej. Pogledal sem skozi vrata, tisti z brki me je opazil in s cinizmom vprašal: 'Jeli si nazval miliciju, ti samo dođi, pa ti čemo dati milicije, tebi i njima, nas ima osam.' Zaprl sem vrata in se umaknil.

Ker me ni bilo več na spregled, so se čez čas umaknili nižje na peron. Kmalu je prispel miličnik. Tudi njemu so nesramno odgovarjali in izzivali in se mu niso hoteli niti legitimirati. Končno jih je le pomiril toliko, da so nehali vpiti. Meni je med tem oni z brkami rekel, 'zahvali boga, da si tako dobro prošao'. Pozneje je prispela pomoč, da so jih končno le ugnali.

Prosim, da se jih strogo kaznuje, ker tak postopek presega že vse meje. Ne samo, da so mi grozili, ampak so me občutno ovirali v izvrševanju službe in povzročali nered na postaji.«

Kranjska milica jih je popisala, ker pa so stanovali na Jesenicah, jih je februarja naslednje leto obravnaval OLO Radovljica, sodnik za prekrške na uradnem poslovanju na Jesenicah. Obtoženi so se zagovarjali, da so peli revolucionarne pesmi, da jih je odpravnik ozmerjal z idioti in bando in da mu sploh niso grozili. Kaznovani so bili s po 500 din kazni.⁵²

Kakšno je bilo splošno vzdušje na Jesenicah, nam bo povedala tudi izjava Franca Koširja, naše-ga žal že pokojnega muzikanta in humorista.

Tudi v tem primeru je bil prijavitelj izzivalec, ki jo je v pretepu skupil. In sicer je Meho Š. (roj. 1928 v Bosni) podal celo predlog za kazenski pregon Franca Koširja, češ da ga je v gostilni Jelen na Jesenicah udaril na levo oko in zrušil na tla. Po izjavi priče Ferida H. naj bi Košir pri tem izjavil: »Da bote saj enkrat videli Bosanci in Črnogorci, kaj so Slovenci.«

Menim, da ta dogodek pokojnega Franca Koširja ne predstavlja v slabi luči, prej narobe. Vsekakor pa nam te besede povedo marsikaj o stanju splošne varnosti na Jesenicah.

52 ZAL, RAD 50, t. e. 53, a. e. 63, št. spisa Uk 2467/54.

Ovadba postaje LM Jesenice Koširju ni bila naklonjena: »Dne 15. 4. 1953 okoli 23 ure so se zgoraj navedeni storilci nahajali - skupno z njihovimi sotovariši - v domu pri Jeleni v sobi zabavnega orkestra. Imeli so interno zabavo. Že precej vinjeni in v veselem razpoloženju je prvi stor. Košir prijel stol in ga vrgel skozi okno na dvorišče pred hišo. Spodaj pred hišo ni bilo nikogar. Takoj zatem sta prišla k temu stolu prijavitelja in še dva druga, in jo eden izmed njih brcnil proč. Prišli so potem ko je Košir vrgel stol, iz pred Kino kjer so že popreje stali. Storilci oz. eden iz med njih je skozi okno vprašal zakaj brcajo stolico. Ferid H. jim je odgovoril 'Jebem vam mater pridite dol in se bomo pogovorili'. Storilci in cela družba so takoj odšli spodaj. V tem momentu se je pričel pretep - masovni. Drug drugega so topli brez pravega vzroka. Kedo je koga udaril ni bilo mogoče ugotoviti. Niti storilci niti oškodovanca ne vedo točno povedati kedo je koga udaril. Pretep je trajal vsesкупaj par minut. Pri tem sta dobila oškodovanca lažje telesne poškodbe za kar prilagata zdravniški spričevali in zapisnik ovadbe. Naše mnenje je, da je Košir največ kriv, ker je vrgel skozi okno stol in bil tudi prvi spodaj in se spoprijel z oškodovancima.«

Javni tožilec je kazensko ovadbo zavrnil, češ da je že iz prijave razvidno, »da se storilca sploh ne da ugotoviti, ker je bil to vsesplošen pretep, zaradi česar gre le za sodelovanje pri pretepu, kateri pa ni imel za posledico hude telesne poškodbe, v smislu čl. 143 KZ, zaradi česar dejanje ni kaznivo. Gre pa v tem primeru za prekršek, - izgrede, za katerega kaznovanje je pristojen sodnik za prekrške, kateremu se v to svrhu predmet odstopa.«

Franco Košir je na zaslišanju pri sodniku za prekrške 27. 7. izjavil: »Proslavljali smo fantovščino. Jaz sem vrgel med igranjem stol skozi okno iz obstnosti. V tem so prišli neki trije delavci iz južnih republik, od katerih eden je brcnil stol na cesto. Pri tem smo prišli jaz in soobdolženci pred dom in vprašali, kdo je brcnil stol. Končno se je oglašil neki Feri in rekel, da je on brcnil stol na cesto. Dotični Feri nas je začel žaliti s psokami, da nas pošilja /.../ zaradi tega je nastal pretep med našo skupino slovenskih obdolžencev in med ono skupino delavcev iz južnih republik. Pretep je trajal le nekaj trenutkov. Jaz se pravzaprav nisem tepel, ker so se neka vrata, na katera sem se naslonil odprla in sem padel.«⁵³

53 ZAL, RAD 50, t. e. 32, a. e. 42, št. spisa Uk 1455/53.

Prijavitelja, ki sta zahtevala kazenski pregon, se na tem zaslišanju nista niti pojavila. Eden naj bi bil na dopustu v Bosni, drugi se ni zgasil iz neznanega vzroka. Zna biti, da je zadeva zvođenela oz. zastarala, saj je dokument z najmlajšim datumom v spisu poziv sodnika za prekrške Francu Koširju, ki pa je med tednom študiral v Ljubljani in poziva ni mogel prejeti.

Omenili smo že primer izgreda vojaškega vojnega invalida, ki so jih pošiljali iz raznih krajev Jugoslavije v okrevališča na Gorenjskem. Takšnih primerov je bilo, glede na število okrevancev, precej. V kategoriji »prekrški« si pogledajmo še dva.

Poleti 1954 Budimir D. (roj. 1923 v Srbiji) okrog pol enih ponoči v hotelu *Toplice* na Bledu najprej ni hotel plačati vstopnine in je nato vstopil ob odsotnosti vratarja. Ko je kasneje natakark od njega zahteval plačilo pijače, se je obdolženec močno razburil, češ da je zanj plačal gost, s katerim sta sedela skupaj pri mizi (k temu gostu se je Budimir kar prisedel in ga vznemirjal, tako da je ta lokal raje zapustil; op. p.) in ki je medtem odšel. Pričel je zmerjati natakarkja z neumestnimi izrazi kot: »*Kurva, svinja, jebemti mater Slovenačku, svinja itd.*« Nato se je spustil v pogovor s tremi italijanskimi državljani, ki so bili v lokalu in jih nazadnje začel zmerjati: »*Jebem vam mater, zašto ste došli ovamo?*« Enega izmed njih je zagrabil za vrat, pretep pa je preprečil natakark, ki je obdolženca spravil iz lokala in zaklenil vrata. Potrebna je bila intervencija oblasti, nastopu miličnika pa je Budimir odločno nasprotoval in zatrjeval, da je prvoborec, obenem pa ga je obsul z raznimi žaljivkami, kot: »*Jebem ti mater milicajsku, kakav si mi ti milicajac, što očeš?*« Budimirja je na Bled na okrevanje poslal Glavni odbor vojaških vojni invalidov Srbije in tega so tudi obvestili o Budimirjevem zadržanju na Bledu.

Na zaslišanju pri sodniku za prekrške je priča Franc Č. povedal, da je Budimir miličnika žalil »z vsemi običajnimi psovkami v srbščini (*jebem ti mater, pička ti materina*).« Budimir pa je očitno že pred zaslišanjem odšel domov, saj so iz Gračca poslali od sodnika za prekrške zapisnik zaslišanja, v katerem je Budimir priznaval, da je povzročal nered na Bledu, pošiljal natakarkja v »*pičko materino*«, da pa ga je tudi natakark zmerjal v slovenščini. Povedal je tudi, da je »*bolestan na živčanoj bazi*« in da ne ve, kaj vse je počel, ker da je bil izzvan. Sodnik

za prekrške ga je nato v odsotnosti kaznoval s plačilom 1200 din oz. šestimi dnevi zapor. Dolžan je bil povrniti tudi škodo v hotelu *Toplice* – za razbito šipo 1000 din in 240 din za pijačo.⁵⁴

Naslednja dva »zdravljenca« je poslal na enomesečno klimatsko zdravljenje v *Dom Franca Rozmana* v Martuljku *Zavod za socialno zavarovanje*. Slobodan Š. (roj. 1918 v Srbiji, nameščenec DSNZ v Beogradu, s plačo 10.380 din) in Ivan A. (roj. 1930 v Makedoniji, nameščenec na Okrajnem komitetu mladine v Ohridu, s plačo 15.000 din) sta prvega junija 1955 dopoldne odšla na izlet v *Dom v Planici*, kjer sta med drugim tudi veliko popivala, ter se od tam vračala popoldne v že zelo vinjenem stanju. Ko sta dospela na kolodvor v Planico, sta odšla v kolodvorsko restavracijo, tam ponovno začela piti žganje, tako da sta postala že popolnoma pijana. V takem stanju sta začela metati ob tla kozarce, ki sta jih kasneje tudi plačala. Ko sta razgrajala in vpila v lokalu, je vstopil miličnik, ju legitimiral in opozoril na nered, ki ga delata, obenem pa opozoril tudi natakarkico, da jima ne da več pijače. Takoj nato sta oba, predvsem Slobodan, začela govoriti, da je miličnik le vojak in da nima z njima ničesar opraviti. Slobodan se je tudi pohvalil, da je organ UDV in borec od leta 1942 (kar pa se je izkazalo za neresnično). Takoj nato sta odšla na vlak, kjer pa sta spet začela vpiti, da sta borca ter organa UDV, zato da jima Slovenci ničesar ne morejo. To sta ponavljala in dodajala, češ, mi smo se borili za slovensko zemljo, in ne Slovenci. Zmerjala sta tudi sprevodnika, češ da on nima kaj govoriti in da mora biti tiho. Hotela sta tudi hoditi iz vagona v vagon, kar pa jima je miličnik preprečil s tem, da je zaklenil vagon. »*S tem sta kršila zoper javni red in mir, ker sta ustvarjala nered v lokalu in na vlaku, ter maltretirala uslužbenca, miličnika, razbijala kozarce, obenem pa na vlaku omalevaževala Slovenski narod, zato ju predlagamo v kaznovanje. K prijavi pripominjamo, da bi bilo dobro, ako bi se moralo ukrepati proti navedenima preden odpotujeta dne 25. 6. 1955, ker v njih krajih najbrž ne bosta nič kaznovana*«, je še zapisal miličnik v prijavi.

Na zagovoru pred sodnikom za prekrške je nato Slobodan izjavil, da je bil v takem stanju, da si ni bil v svesti besed in dejanj, pričakoval je tudi, da jo bo odnesel brez kazni: »*Zaradi prekomernega in naporenega dela kot kriminalni referent 5 preisko-*

54 ZAL, RAD 50, t. e. 49, a. e. 59, št. spisa Uk 1872/53.

valec pri TNZ Beograd v letih po osvoboditvi sem obolel na težki psihonevrozi. /.../ Pripominjam, da se mi je nekaj sličnega primerilo svoječasno v Beogradu radi česar sem bil opozorjen po samem sekretarju za notranje zadeve LR Srbije, kajti tamkajšnji organi poznajo mojo bolezen vsled česar se ni uvedel nikak kazenski postopek.«

Tudi Ivan A. je izjavil, da v Beogradu delajo, kar hočejo. Trdil je, da pri njih to ni prekršek. Železniški sprevodnik je na zaslišanju še dodal, da ga je Ivan na vlaku zmerjal s »*pizda ti materina slovenčka*«, Slobodan pa mu je v zadnjico tiščal vozovnico.

Sodnik za prekrške je oba spoznal za kriva in Slobodana kaznoval s 1200 din ter Ivana z 800 din. Kriva sta bila razbijanja kozarcev, omalovaževanja miličnika, češ da je vojak, »*kurac*«, izjav, da jima nič ne morejo, ker sta se borila za slovensko zemljo, dejstva, da je Slobodan tiščal sprevodniku vozovnico v zadnjico in da je Ivan rekel sprevodniku »*pička ti materina slovenska*«. ⁵⁵

Junaka iz prejšnjega primera sta v svoji samozavesti pričakovala, da za svoja dejanja ne bosta nič kaznovana, tako kot za kaj podobnega naj ne bi bila na jugu. Naslednji primer nam bo še bolj osvetlil, kakšna pričakovanja so imeli južnjaki pri nas.

V prijavi na postaji LM Žirovnica so zapisali, da je gostinsko podjetje *Hotel Zelenica* desetega julija 1955 v popoldanskih urah priredilo veselico, »*odnosno ples*.« Tam se je nahajal tudi prvoovadeni Vidak V. (roj. 1932 v Srbiji), ki je pričo Ivo P. večkrat prišel iskat za ples. Med plesom jo je nagovarjal, naj z njim govori srbohrvatski, češ da slovensko ne razume. V svoji zahtevi je bil vedno vsiljivejši, češ da morajo Slovenci govoriti srbohrvatsko. Po nekaj plesih pa je Iva odklonila ponovno prošnjo Vidaka za ples ter mu je odvrnila, naj si poišče še kakšno drugo plesalko, rekoč, da je že utrujena. Ker s svojo prošnjo le ni hotel odnehati, je pristopil k svoji sestri Ivi brat Franc in jo povabil na ples, da bi bilo pregovarjanja in nagovarjanja s strani Vidaka konec. Ko je Vidak videl, da bo šla Iva plesat s svojim bratom, je pljunil proti njej in dejal, da so Slovenci nekulturni. Pograbil je stol, da bi z njim udaril Franca, a ta je udarec prestregel ter udaril Vidaka nazaj. Pretep se je dogajal ob približno 22.30 uri in

55 ZAL, RAD 50, t. e. 60, a. e. 70, št. spisa Uk 873/55.

se je končal s posredovanjem ostalih udeležencev plesa, ki so se nad dejanjem Vidaka zgražali, »*predvsem sled tega, ker je pljunil proti Ivi P., zaradi česar je nato nastal prepir in pretep*«.

Na zaslišanju pred sodnikom za prekrške (še 26. 11.) je tretjeobdolženi Marjan O. (roj. 1930, Moste) med drugim povedal : »*Dušan M. (drugoobdolženi, roj. 1932 v Srbiji) je nato, ko smo se po pretepu mirno razgovarjali, izjavil, da je v njihovi domovini običaj, da se ženska na plesu če odkloni ples, da se ženska pretepe ali nažene s plesišča. Najbolj častno pa je, da se jo v obraz pljune. Zatrjeval je še, da mi Slovenci kulture ne poznamo in da so nas oni prišli učiti kulturo.*«

Na istem zaslišanju je upravnik hotela med drugim povedal, da sta bila Vidak in Dušan gosta hotela mesec dni, da sta bila na praksi v vodni elektrarni Moste, odjavila pa sta se okrog 10. avgusta. Na odjavi sta navedla, da nameravata odpotovati v HE Mavrovo v Makedoniji. Zaslišanje Vidaka in Dušana je bilo zato pri sodniku za prekrške v Gostivarju 9. 2. 1956, kjer pa sta seveda zanikala kakršnokoli krivdo za pretep. ⁵⁶

»Med temi kršilci so bili zlasti zelo škodljivi delavci iz bratskih južnih republik«

Preden preidemo na kazenski del primerov, doslej smo pač obravnavali samo primere sodnikov za prekrške, si pogledimo še dva, ki ju je obravnaval sodnik za prekrške, prav lahko pa bi bila že kazenska primera na okrajnem sodišču.

Novembra 1954 sta Salko Č. (roj. 1923 v Bosni) in Hamo T. (roj. 1931 v Bosni) pred kinom *Radio* na Jesenicah brez povoda napadla in pretepalala neznanega mladeniča. Salko ga je porinil po stopnicah, da je padel in obležal. Začel ga je vleči za lase sem in tja, pri tem pa ga je Hamo še brcal. Nato sta ga oba brcala po vseh delih telesa, v trebuh, v glavo – kamor je pač padlo. Napadeni se je nekajkrat skušal dvigniti in pobegniti, vendar mu ni uspelo, ker sta ga napadalca vsakokrat pobila na tla in ponovno brcala z nogami. Po izjavi priče je Salko pri tem vpil: »*Jebem vam boga, pičko ti majčino, vi Slovenci niste za drugo nego za pobiti.*«

56 ZAL, RAD 50, t. e. 62, a. e. 72, št. spisa Uk 1199/55.

Takrat sta na kraj dogodka prispeli dve ženski z ročnim vozičkom, na katerem je sedel triletni otrok (na vozičku naj bi ženska odpeljala po kinopredstvi domov hromega brata). Ko je Salko zagledal voziček, je zavpil: »Daj voziček, da ga ubijem«. Zgrabil je za prednji del vozička in ga dvignil skupaj z otrokom, vendar je mati v istem trenutku še lahko vzela otroka v naročje, da ni padel na tla. Medtem je napadeni izkoristil priložnost, ko ga nihče ni pretepal, da se je dvignil in pobegnil. Salko je stekel za njim, vendar ga ni ujel, nato se je vrnil nazaj, izvlekel »bosanski nož, v velikosti cca 30 cm, nož je z roko dvignil in izjavil te bom zaklal t. j. mislil Groznik Anko (pričo z vozičkom; op. p.). Po tem času sta oba storilca se zadržala pred kino Radio še nekoliko časa in med sebojno govorila oz. kričala, da nekoga morata zaklati.«

Komandir postaje LM Jesenice je načelniku OLO Radovljica poslal dopis: »Sporočamo Vam, da sta Salko Č. in Hamo T. poznana kot zloglasna pretepača in pijanca, vsled česar smatramo, da naj bi bil postopek pri sodniku za prekrške hiter in strog. Po našem mišljenju naj se oba kaznujeta z zaporno kaznijo. Oba odgovarjata tudi za drugi pretep, katerega so izzazvali dne 13. t. m. v gostilni Konič na Javorniku in s tem povzročili lahko telesno poškodbo Bečiru M.« Sodnik za prekrške je v svoji odločbi opozorilo upošteval in Salka kaznoval z mesecem zapor, Hama pa s petnajstimi dnevi. Poleg tega pa je za Salka izrekel še varstveni ukrep izгона v rojstni kraj v trajanju 6 mesecev.⁵⁷

To so že primeri dejanskega terorja, neizzvanega nasilja, ki jih bo v kazenskih primerih še več. Tudi zadnji prekršek je tak.

Januarja 1955 so na postaji LM Jesenice prijavili Džura S. (roj. 1935, okraj Varaždin), da je brez vsakega vzroka napadel Stanka S. tako, da ga je dvakrat boksnil v glavo in nadalje pretepal po ostalem delu telesa, da je napadeni padel v nezavest. V času pretepa je storilec imel na roki boksarske rokavice. Med pretepom je storilec kričal na ves glas, da bo vse Bosance in Slovence pobil, ker da so sami ustaši. V prijavi nadalje piše: »Ker je storilec točasno brez stalnega bivališča in brez zaposlitve, istega sprovajamo naslovu v nadaljni postopek. /.../ Storilec dolguje na pijači 14.000 din v gostilni Kostajnshek na Hrušici, 3800 din dolguje podjetju Sava

57. ZAL, RAD 50, t. e. 53, a. e. 63, št. spisa Uk 2609/54.

za hrano, 4000 din pa je ukradel svojemu dekletu 24. 12. 1954. Vsled gornjega je sklepati, da bo storilec prej ali slej zapustil Jesenice.«

Sodnik za prekrške je izdal odločbo, da je Džuro kriv, »da se je dne 16. januarja 1955 to je na dan nedelje v času okoli 15 ure na Jesenicah na javnem kraju zelo surovo vedel, razgrajal in se pretepal. Po ulici je kričal da so Slovenci ustaši ravno tako da so Bosanci ustaši in vsi za pobit. S tem je med prebivalci ulice kjer je to kričal napravil preplah. S tem je napravil prekršek po čl. 2 Zakona o prekrških zoper javni red in mir v zvezi s čl. 2 tč. VII/bč1 in c/2 republiškega izravnalnega zakona o prekrških in se na osnovi tč. c/1 istega zakonitega predpisa Ur. list LRS štev. 16/49 in 40/51 kaznuje s kaznijo zapor v trajanju 25 dni.« Tokrat povzročitelj ni bil kaznovan, ker je konkretno nekoga pretepel, zaradi poškodb, ki mu jih je prizadejal, ampak zaradi kričanja, ker je napravil preplah (da bi istočasno zadevo obravnavali kot kazensko na okrajnem sodišču, nisem zasledil; op. p.).⁵⁸

Prekrškarski del primerov lahko sklenemo z delom poročila sodnika za prekrške za območje OLO Radovljica za leto 1952, v katerem se dotika obravnavane problematike: »/.../ Nedostojno vedenje, izzivanje, neredi, pretepi in drzno vedenje na javnem kraju:

Te prekrške zakrivijo skoraj brez izjeme pijani gostje v gostinskih lokalih. Tako stanje je bilo skoraj brezupno v zimi od leta 1951 na 1952 na Jesenicah. Med temi kršilci so bili zlasti zelo škodljivi delavci iz bratskih južnih republik. Ni je bilo prireditve, veselice, ki ne bi končala brez pretepa. Zelo stroge naravnost drakonične kazni predvsem denarne kazni so dosegle svoj namen, da so ti prekrški vedno bolj upadali in se v poslednjem času zelo redko dogajajo. To velja deloma na splošno za ves okraj izvzemši gostilne v Sp. in Zg. Gorjah. Ostre denarne in zaporne kazni, ki so se začele izrekati proti nekaterim takim kršilcem, bodo vsekakor vzele tem kršilcem pretepaški športni užitek in jih pripravile do kulturnega vedenja v gostinskem lokalu, vrednega socialističnega državljana naše domovine.«⁵⁹

58 ZAL, RAD 50, t. e. 56, a. e. 66, št. spisa Uk 287/55.

59 ZAL, RAD 50, t. e. 81, a. e. 105, letno poročilo za leto 1952.

»Ti si pa svinja (črnogorska), če sem jaz slovenska kurba!«

Kazenski del primerov začnimo s pregledom lažjih, ki bi jih pravzaprav lahko obravnavali tudi sodnik za prekrške. Najprej nekaj »ženskih« primerov.

V prvem je okrajno sodišče Radovljica razsodilo, da je Helena H. (roj. Jan, 1931, Slovenka) kriva, da je 6. 7. 1953 pred svojim stanovanjem na Blejski Dobravi vpričo drugih rekla zasebni tožnici Mariji Z., da je *»kurba dalmatinska«*, da je zapirala poročenega moškega v omaro, da je njena starejša hčerka nezakonska, da je njen mož neumen in da ji redi nezakonskega otroka, s čimer je trdila o zasebni tožilki nekaj neresničnega, kar bi utegnilo škodovati njeni časti in dobremu imenu.

V zapisniku glavne javne razprave na okrajnem sodišču v Radovljici je obtožena Helena izjavila, da je razumela tožbo in da se ne čuti krivo: *»Zanikam vsako krivdo. Ne vem, če je bilo 1. julija ali pa junija t. l., ko se me je polotila zas. tožnica Z. zaradi tega, ker sem dala krstiti svojega otroka Radota. Iz svojega stanovanja je tedaj skozi okno tožnica začela vpiti nad nami, ki smo sedeli pred hišo in obhajali krst. Vpila je nad menoj, češ da mi je otroka napravil neki muslimanski k..., redi ga pa slovenska kurba. Ker je zasebna tožnica še zmerjala, smo šli vsi skupaj v kuhinjo, jaz pa nisem nič reagirala. S svoje strani nisem nič žaljivega rekla. To lahko potrdijo priče.«* Vendar pa je sodišče obdolženko spoznalo za krivo in jo obsodilo na plačilo 500 din kazni oz. tri dni zaporu.⁶⁰

Tudi v drugem primeru je šlo za ženski obračun z omenjanjem narodnosti.

Zasebna tožnica Nevenka S. je po advokatu Penku tožila Mero C., da *»se je dne 28. 4. 1955 nahajala v svoji stan. sobi s svojo družbo. Tam smo se zabavali po svoje in šalili. To se obtoženke ni prav nič brigalo. Vseeno pa jo je očitno brez potrebe vznemirilo. Rekla mi je namreč, da sem kurba crnogorska, da nisem poštena ter da se pečam z moškimi.«* Za priče je navedla tri Črnogorce. V drugem delu obtožbe navaja: *»Dne 2. 5. 1955 sem zapirala vrata. Obtoženka je prišla mimo. V rokah je imela umi-*

⁶⁰ ZAL, arhivski fond: Okrajno sodišče Radovljica (RAD 13), t. e. 780, a. e. 1133, št. spisa K.514/53.

valnik in v njem neko perilo. Obtoženka je odvrгла umivalnik, me zgrabila za prsa ter me nekaj časa cukala sem in tja. Pri tem me je grdila z najbolj ordinarnimi izrazi kot n. pr. 'jebem ti majku, crnogorska kurba' i. sl. Rekla mi je, da sem kurba Mičova, tj. Miče D.« Za priče je ponovno navedla tri Črnogorce. Preko svojega zastopnika je nato zahtevala zadoščenje in ker ga ni dobila, je od sodišča pričakovala, da njeno zoprnico kaznuje po zakonu.⁶¹

Tretji primer je pravzaprav klasična medsebojna žalitev *»na nacionalnoj osnovi«*.

S sodbo Okrajnega sodišča v Radovljici je bil Nikola N. (roj. 1931, Črnogorec) spoznan za krivega, *»da je dne 16. 4. 1955 v baraki delavskega naselja Nikšić na Javorniku lahko telesno poškodoval Hedviko R. (roj. 1930, čistilko, zaposleno v tem naselju). Obdolženec dejanje delno priznava. Zagovarja se, da je oškodovanka ob navedeni priliki pospravljala sobo, kjer spijo praktikanti, med njimi tudi obdolženec. Ker se eden izmed praktikantov ni takoj umaknil, ga je oškodovanka pričela zmerjati: 'Svinja črnogorska'. Obdolženec se je z oškodovanko spustil v prepir, jo v prepiru prijel najprej za vrat, jo malo stisnil, potem pa jo prijel za rame ter jo stresel tako, da je padla po tleh. Obdolženec priznava, da je vedel, da je oškodovanka noseča.«* Obsodili so ga na tri dni zaporu, da bi on zmerjal oškodovanko, pa v sodbi ni govora.

V zapisniku glavne obravnave z dne 3. 6. 1955 je obdolženi Nikola dejal celo: *»Znano mi je bilo ob tem, da je oškodovanka noseča. Če ne bi vedel, da je noseča, bi jo bil vsekako udaril, tako pa jo udaril nisem.«* V tem zapisniku je priča Nikola K. povedal: *»Navedenega dne sem bil v sobi in sem slišal, da sta se obdolženec in oškodovanka nekaj spričkala. Oškodovanka je obdolžencu večkrat dejala: 'Svinja črnogorska'. Obdolženec pa je oškodovanki dejal: 'Ajdi v p... m...'. Videl sem, da je obdolženec prijel oškodovanko za vrat, nato pa za ramena ter jo stresel tako, da je oškodovanka padla na tla. Pri tem je oškodovanka zelo jokala ter potem še naprej zmerjala.«*

Drugačna je bila seveda inačica prijavitelji-ce: *»Da bi jaz sobo bolj počistila in postelje pospravila, sem dejala Nikolaju N., da se naj umakne iz sredine postelj. Na moje večkratno opozorilo se N. ni*

⁶¹ ZAL, RAD 13, t. e. 803, a. e. 1156, št. spisa Ks 273/55.

*hotel umakniti, marveč mi je rekel 'Ajdi u kurac, idi i u pičko materino', dvakrat mi je rekel 'Prokleta slovenska kurba'. Ker me je N. tako nesramno zmerjal, mu sem jaz na vse te nedostojne besede dejala: 'Ti si pa svinja, če sem jaz slovenska kurba.'*⁶²

Zadnji »ženski« primer nam predstavi zgodbo ljudi, ki nikakor niso spadali med moralne zgledne delovnih herojev prve petletke, vendar so bili tudi ti del družbe.

Začnimo s sodbo Okrajnega sodišča v Radovljici z dne 24. 5. 1951, s katero je sodišče Vladimirja R. (roj. 1925, Črnogorca) spoznalo za krivega, »da je dne 5. 4. 1951 zvečer na cesti v bližini hotela Korotan na Jesenicah v prepiru, ki je nastal zaradi žensk, z nožem zabodel Justina T. (roj. 1926, Sorica) v levo stran /prsnega/ koša, ter mu v višini 5 in 6 rebra prizadejal poševno potekajočo ca 5 cm dolgo rano lažjega značaja, torej drugega z nožem lažje telesno poškodoval. Zakrivil je s tem kaznivo dejanje zoper življenje in telo lažje telesne poškodbe in se obsodi po splošno veljavnih kaz. predpisih z uporabo splošnega dela KZ na 1 mesec in 15 dni odvzema prostosti.«

V zagovoru takoj naslednji dan po dogodku, je Vladimir povedal, da je tistega dne šel z neko znanko po cesti proti železniški postaji, kar sta iz restavracije Triglav prišla »dva moška in ena ženska, katerih jaz osebno ne poznam. Ta moški, ki sem ga kasneje zabodel z nožem je enostavno zgrabil Gabrielo pod roko, ravno tako ženska, ki se je nahajala v njegovi družbi, ter sta Gabrielo vlekla po cesti, ter ji predbacivala zakaj da hodi s srbijancom. Do besedno sta kričala 'zakaj hodi s prokletim srbijancom'. Jaz sem krenil za njimi in Gabrielo klical, da se vrne. Gabriela se je hotela vrniti, nista pa jo imenovana moški in ženska spustila. Priskočil sem na cesti do Gabriele in jo prjel za roko in ji rekel, da se vrne z menoj. Gabriela je imela namen, da se vrne z menoj ni pa je pustil moški, ki jo je držal za roko. Opozoril sem tega moškega, da Gabrielo spusti za roko, kar pa ni hotel upoštevati temveč me je v momentu brez vsakega povoda vdaril z roko (stisnjeno) v brado v vilice. Ta udarec me je tako razburil, da sem potegnil iz žepa žepni nož in z nožem zabodel tega moškega v život. V kateri del telesa sem ga zabodel ne vem. Ko sem ga zabodel, sem nož odvrget in odšel. Znano mi

je v toliko, da je ta moški, ki sem ga zabodel skočil še kakih 10 m od mene in je nato ne cesti padel.«

Justin T. pa je na zaslišanju izpovedal, da ga je Črnogorec napadel brez vzroka, da ga on ni udaril in da je še bežal pred Črnogorcem kakih 20 m, ko ga je ta dohitel in zabodel od zadaj, kar da se vidi tudi po rani.

Sedaj pa videnje priče Helene K. (roj. 1929 v Škofji Loki, samska, delavka zaposlena kot čistilka na Vojni pošti v Škofji Loki, 6 raz. OŠ; predkaznovana od sodišča v Kranju za časa okupacije, zaradi političnega delikta obsojena na smrtno kazen in se nahajala do osvoboditve v Begunjah; nadalje od okrožnega sodišča v Celju leta 1947 zaradi kaznivega dejanja nedovoljene trgovine, špekulacije ter političnega delikta obsojena na 3 leta odvzema prostosti s prisilnim delom, kazen prestajala v Rajhenburgu do meseca decembra 1950): »Na Jesenice sem dospela dne 5. IV. 1951, ob 13.30 uri. Na Jesenice sem dopotovala z namenom, da obiščem svojo prijateljico Jelko M. (Gabriela) s katero sva se spoznale v Rajhenburgu na izdrževanju kazni. Popolne sva same šle v hotel Pošta na Jesenicah. Tu sva popivale pivo. Ob cca 16 uri pa sta po cesti prišla 2 moška (bosanca) s katerima se pozna Gabriela M. in jih je M...ova poklicala v lokal. Z navedenima bosancoma smo se v hotelu Pošta zadržale cca 1 uro. Bosanca sta naju vabila, da bi šle z njima skupno spat. M...ova je na to pristala, dočim jaz nisem. Nato so se M...ova in bosanca dogovorili, da se zvečer sestanemo v restavraciji Triglav. Tu smo se resnično sestali ob cca 22 uri. Prišel je zvečer le en bosanec s katerim vodi ljubavno razmerje M...ova. V lokalu smo se skupno nahajali pri eni mizi. V lokalu je bilo še nekaj drugih moških, ki jih jaz ne poznam. V lokalu se je poleg drugih nahajal tudi Justin T. T. je mene poklical k svoji mizi in mi rekel, da rečem Jožetu šoferju, da naj mu plača za eno žganje. Jože mu je žganje plačal in prinesel na mizo. T. je nato mene prigovarjal, da grem z njimi skupno spat. Povedal mi je, da so z M...ovo dogovorjeni, ravno tako z Jožetom, da bomo šli vsi skupaj spat in da bo sobo priskrbel Jože pri stranki Ivanu M. na Prešernovi ul. Na to smo tudi vsi pristali in bili sporazumni. Takoj nato smo lokal zapustili in šli na cesto. Po cesti smo se držali pod rokami in tako potovali. Takoj za nami pa je po cesti pritekel en bosanec tj. ljubček od M...ove in začel nas psovati, da smo banda, psi in jebenti mater slovinci itd. Na cesti smo se nato ustavili. Ta bosanec je nato

62 ZAL, RAD 13, t. e. 802, a. e. 1155, št. spisa Ks 262/55.

T. rekel, da je M...ova njegova žena (Vladimir R. je bil drugače poročen z Ilinko M. in oče enega otroka; op. p.). T. pa mu je odgovoril, da je ravno toliko njegova kot njega in da je bila prvo njegova. Tako sta se začela prerekati. Bosanec je nato T. zagrozil, da zginе. Bosanec je nato potegnil iz žepa žepni nož. Ko je T. opazil žepni nož, ki ga je držal bosanec v roki je začel teči po cesti. Za njim pa je tekel bosanec in M...ova. Po cesti so tekli do bližine hotela Pošte. Začula sva glas M...ove tj. jaz in Jože, ko je M...ova kričala 'pridite na pomoč, T. krvavi in bo umrl'. Z Jožom sva nato šla po cesti in dobila T., ko je na cesti ležal v krvi nezavesten. T. je na cesti od hotela Korotan ležal cca 50 m oddaljenosti. Nato smo ga odnesli v hotel Korotan poklicali rešilni avto in je bil odpeljan v bolnico.

Po mojem mišljenju je te telesne poškodbe, ki jo je zadobil T. največ kriva M...ova. M...ova je točno vedela, da je T. poročen in je tega večera vlekla za nos T. in bosanca, kar je bil vzrok, da je med T. in bosancem prišlo do nesporazuma in pretepa. Bosanec pa je kriv po mojem mišljenju v toliko, da je T. zabodel v ljubosumnosti z nožom. Ni mi pa znano, da bi T. bosanca udaril prvo z roko po glavi in da bi Bosanec šele nato T. zabodel z nožom. Za radi mene pa je T. bosanca lahko udaril v času, ko so tekli po cesti sam T., bosanec in M...ova.

V kolikor sem jaz videla ni bil nihče močno vinjen. Vzrok pretepa je bila sama ljubosumnost.

Pri celotni zadevi se jaz ne počutim krivo in sem v to dejanje zapadla le slučajno po krivdi M...ove.«

Gabriela M. (roj. 1924, v Žirovnici, čistilka na žel. postaji Jesenice) je v glavnem potrdila Vladimirjevo zgodbo in zatrdila, da je do navedenega dogodka prišlo, ker je ostali vpleteni niso pustili z Vladimirjem.⁶³

»Sodno znano je namreč, da Bosanci zadnja leta na Jesenicah in Javorniku izzivajo, napadajo in pretepavajo povsem mirne ljudi«

Pri primerih, ki so se končali kot prekrški, smo omenili primer Hasana Dž., ki se je nahajal na Bledu kot invalid v invalidskem okrevališču Mežaklja, kamor ga je poslala Zveza vojnih invalidov BiH. Njegov kompanjon v izgredništvu pa je bil

Dragoljub B. (roj. 1925 v Srbiji), ki ga je v okrevališče poslala Zveza vojnih invalidov Srbije. Ker je bil v svojih dejanjih še nasilnejši in vztrajnejši, se je z njim ukvarjalo okrajno sodišče kot s kazenskim primerom. Kaj vse je počel, nam pove miličniška prijava z dne 29. 5. 1953: »Dne 25. 5. 1953 okrog 12 ure je prišel B. z Dž. Hasanom, M. Miodragom in ženo Dž...ića v Grajsko klet na Bledu. Tu so popili 1,5 litra žganja, zato so bili prilično vinjeni. Ker je B. precej vinjen pokvaril radiosprejemnik, last omenjenega lokala, je prišlo med njim in natakario do nesoglasja in končno do pretepa. Natakario je namreč za radioaparat odgovorna, zato ni pustila, da bi B. iskal druge radijske oddajne postaje. To je B. razjezilo, zato je natakario dvakrat udaril po obrazu in kričal, da kaj je ona, da je radio toliko njegov kot njen in da ona še ne ve, da so oni /Srbi/ bolj kulturni kot Slovenci ter da naj gre v Avstrijo, če mrzi Jugoslavijo. Ko je prišla v lokal druga natakario, se je tudi z njo prepiral. Ko je hotel Janko H. telefonirati na postajo LM zaradi nereda, ki je tu nastal, mu je B. iztrgal iz rok telefonsko slušalko, jo vrgel proč, njega pa udaril po hrbtu.

Po prihodu na lice mesta miličnika Jakoba M., je zahteval od B. osebno izkaznico. B. se je temu uprl, govoreč, da je invalid, da je rezervni oficir JLA in da ne gre nikamor. Nato je bil priveden na postajo LM Bled, bil legitimiran in izpuščen.

Ko se je vračal iz postaje LM Bled v okrevališče, je videl pred hotelom Toplice Janka H., ki se je pogovarjal s svojo zaročenko Štefko B., katera je zaposlena v hotelu Toplice. Medtem ko je šel Dž. v bife Trst, se je B. vrnil Janku H. in ga pozval, naj mu sledi. Ko je H. to odklonil, ga je B. z vso silo sunil v obraz tako, da je padel na tla. Pri tem mu je prizadejal lahko telesno poškodbo, kakor je razvidno iz zdravniškega spričevala. Nato je brez povoda udaril po obrazu poleg stoječo Štefko B., katera je padla v nezavest in jo oblila kri. Štefko B. sta nato pobrala dva inozemca - Nemca, ki sta se močno zgražala nad tem početjem. Ko se je H. pobral, ga je B. ponovno udaril po glavi, tako da je padel, nato pa ga je še brcnil. H. in B. sta šla nato k zdravniku, ki jima je nudil pomoč.

Zaradi omenjenega dejanja je bil B. ponovno priveden na postajo LM Bled, kjer je bil pridržan do iztreznitve, t. j. do 23.30 ure. Nato je bil izpuščen.

B. po izpustitvi ni šel v okrevališče, kakor je obljubil na postaji LM, temveč v Park-bar, kjer je začel ponovno popivati. Ker je bil zopet v vinjenem stanju, mu je glavna blagajničarka Park hotela odklonila ponudbo za ples, vsled česar jo je B. z vso

63 ZAL, RAD 13, t. e. 742, a. e. 1095, št. spisa K 99/51.

Marsikaj se je dogajalo tudi v hotelu Park na Bledu. (KRA 145, t. e. 1)

silo udaril po obrazu. Nato je k njemu pristopil neki invalid iz Bleda, ki ga je hotel spraviti ven, B. pa je tudi tega udaril. Nato so ga gosti vrgli iz lokala.

B. je v tem dnevu naredil tri velike izgrede, Janku H. in Štefki B. pa je prizadejal lažje telesne poškodbe. S tem je znatno kršil ugled gostinstva in kulture Jugoslovanov⁶⁴, kajti priče temu so bili tudi inozemci, ki so prav gotovo odnesli slab utis.

V invalidskem okrevališču Mežaklja, je bil še isti večer sklican sestanek okrevancev, kjer je bil B. izključen od nadaljnjega bivanja v okrevališču. Vsi okrevanci so na tem sestanku zahtevali, da se B.

⁶⁴ Na ugled Jugoslovanov glede na tujino je bila oblast zelo občutljiva. Na Bledu so maja 1955 miličniki prijavili nekoga, ki je hodil s kozarcem za nekim Nemcem, ki je dajal za vino: »Nemec mu je poniževalno zlil v kozarec par žlic vina, obdolženec pa je to vino spil. S tem je sramotil čast Jugoslovanov in se ponižal pred Nemcem zaradi vina, zakar smatramo da je nedostojno.« Za krivega ga je spoznal tudi sodnik za prekrške: »/.../ je kriv, da je dne 29. maja 1955 okoli 24 ure v hotelu Triglav v pijanem stanju prosil nekega Nemca za pijačo in sicer za vino. Ko mu je ta dal oziroma natočil v kozarec, katerega je obdolženec sam vzel iz točilne mize, le za nekaj žlic vina, kar je bilo vsekakor poniževalno, je obdolženec brez sramu spil. S tem je storil prekršek po čl. 2 Zakona o prekrških zoper javni red in mir in se na osnovi čl. 2 tč. CVII/1 in in c/2 rep. izravnalnega zakona o prekrških /Uradni list LRS 16/49 in 56/51/ kaznuje z denarno kaznijo v znesku din 500 (oz. tremi dnevni zapora).« ZAL, RAD 50, t. e. 60, a. e. 70, št. spisa Uk 869/55.

ostro kaznuje, ker je krnil ugled invalidske organizacije Udruženja rezervnih oficirjev JLA, ko je vpil, da je rezervni oficir, čeprav ni.«

Sodišče je nato 7. 11. 1953 spoznalo Dragoljuba za krivega, da je lahko telesno poškodoval Janka H. in Štefko B.. Obsodili so ga na mesec dni zapora in povrnitev stroškov oškodovancem. Razlogi: »Obtoženec, ki je izostal od obravnave, dasi mu je bilo vabilo redno dostavljeno, se je med preiskovanjem zagovarjal, da se ne spominja, da bi v inkriminirani priliki zoper koga izpadel ali ga poškodoval. V zagovoru nadalje navaja, da je skupaj z dvema tovarišema izpil poldrug liter žganja, radio je igral slovenske pesmi in ko je hotel poiskati Beograd, mu je natakaraica zabranila, da bi sam operiral z aparatom. Obtoženec pravi, da ve še, da je potem nastal pretep. Kako se je pa ta odigral, se pa ne spominja več. Prav tako ne ve, kje se je potem še po Bledu kretal, spominja se le še tega, da je bil nazadnje priveden na postajo LM na Bledu. »

Prvega februarja naslednje leto je nato Dragoljub B. pisal Narodnom odboru sreza ramskog, sekretarijatu za unutrašnje poslove, da so ga s tega naslova pred par dnevi obvestili, da ga je Okrajno sodišče Radovljica obsodilo na mesec dni zapora

in da bi moral v kratkem na prestajanje kazni. Trdil je, da mu sodba ni bila vročena in da se ni mogel pritožiti. Sodišče v Radovljici je odgovorilo, da so smatrali sodbo za pravnomočno na podlagi vročilnice podpisane po obdobju 15. 12. 1953. Potem so mu sodbo še enkrat poslali in B. se je 26. 3. 1954 pritožil, češ da mu je bilo zaradi oddaljenosti sojeno v odsotnosti, da mu sodba sploh ni bila dostavljena in da so mu jo na intervencijo dostavili šele 18. 3. 1954. Nato je zavračal objektivnost bremenilnih prič, češ da so v prijateljskih odnosih z oškodovanci in da bi bilo treba zaslišati še nevtralne priče, ki pa se jih on ne spominja, kot se ne spominja vsega primera, da pa morajo biti zapisane v miličniških zapisnikih – to so bile njegove »objektivne« pri-pombe. Nadaljeval je s »subjektivnimi«: *»Što se tiče subjektivne strane dela smatram da je trebalo da sud povede računa o mojim izjavama da sam neuračunljiv in da sam to bio i u momentu izvršenja dela. Ja sam težak duševni bolesnik. Prilažem uverenje Medicinskog fakulteta Beograd br. 1677 od 29. 1. 1954 godine iz koga se vidi da bolujem od naslednog sifilisa mozga i hroničnog alkoholizma. Prema svojoj prirodi ove bolesti su svakako takve da isključuju ili bar bitno smanjuju uračunljivost - čl. 6 st.1 i 2 KZ. Osim toga, takodje prema svojoj prirodi, ove bolesti su kod mene postojale i za vreme izvršenja dela.«*

Sodišče je pritožbo kot zakasnelo zavrnilo, B. pa se je 7. 4. 1954 ponovno pritožil, da mu do tega dne sodba, o kateri je govora, ni bila vročena. Zavračal je, da bi on podpisal kakršnokoli dostavnico, in trdil, da jo je morda podpisal kdo drug, on pa zagotovo ne. Zato se je pritoževal na okrožno sodišče, da bi ugotovili, preverili podpis na dostavnici.

Dokumentov, da bi sifilitični pijanec kdaj prestajal to kazen, v spisu ni.⁶⁵

Nad odločitvami sodišč pa se niso znali pritoževati samo Srbi, kakor smo videli pri dosedanjih primerih. Na karto nedolžnih žrtev stereotipa o pretepajočih se južnjakih so znali zaigrati tudi Bosanci. Poglejmo si tak primer, ki je nastal resda ob asistiranju slovenskega odvetnika.

Okrajno sodišče Radovljica je dne 11. 6. 1952 razsodilo, da je Šefko K. (roj. 1898 v Bosni) kriv, *»da je dne 19. 3. 1952 na Javorniku lahko telesno poškodoval Emila V. s tem, da ga je v gostilni Hafner*

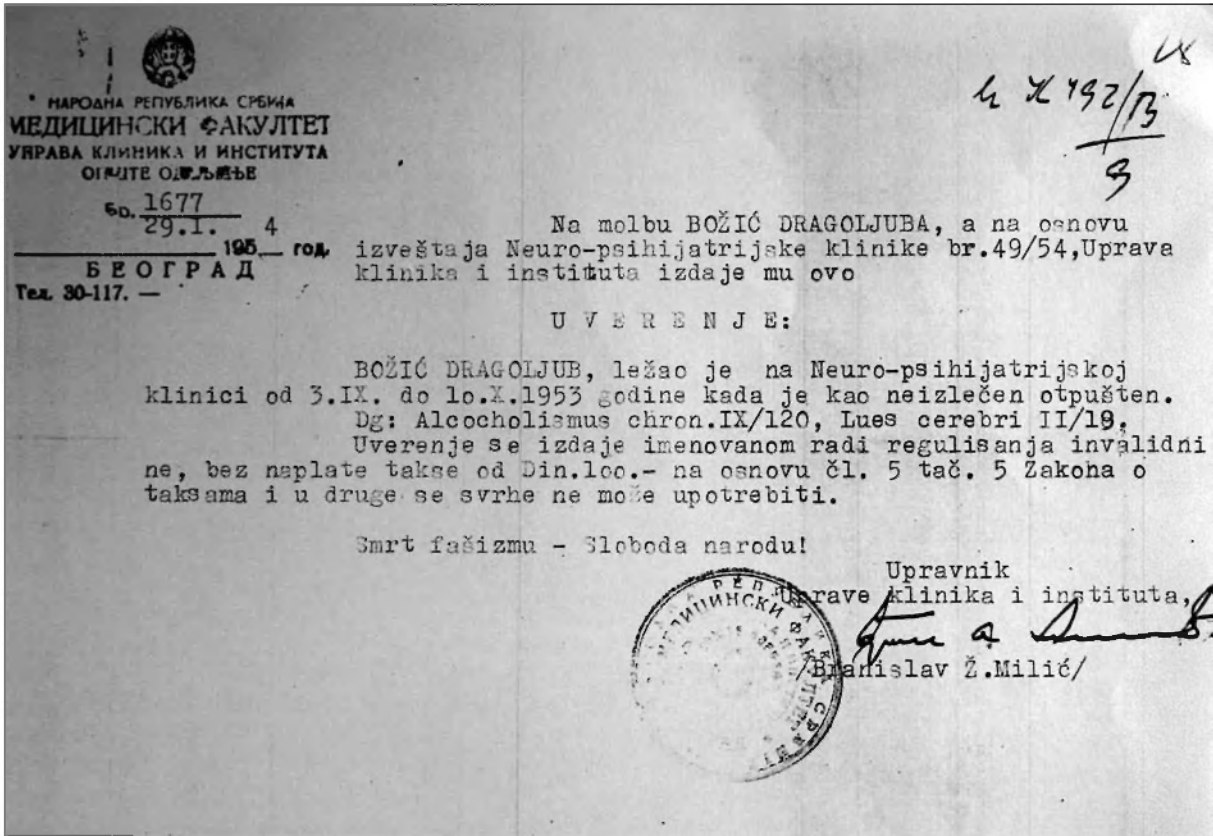
65 ZAL, RAD 13, t. e. 780, a. e. 1133, št. spisa K 492/53.

napadel, začel pretepavati in tolči z dva decilitrskim kozarcem po glavi tako, da mu je prizadejal na levi strani temena glave eno 2 cm dolgo zevajočo rano, segajočo v podkožno tkivo v zatilju na levi strani, 3 cm dolgo plitvo vrezno rano, v okolici levega očesa in senca pa krvave podplutbe in otekline.« Obsodilo ga je na mesec in petnajst dni zapor.

Obrazložitev: *»/.../ Temu zagovoru obtoženca pa sodišče ne more verjeti, dasi priča Husein A. izpove, da je bil obtoženec, ko je on hotel razdvojiti oba pretepača, bil že ves krvav, vendar pa ne ve, kdo bi ga bil udaril. Temu nasprotno pa zatrjuje priča Stanko P., da obtoženec pri tej priliki ni bil krvav, kar mu sodišče verjame. Sodno znano je namreč, da Bosanci zadnja leta na Jesenicah in Javorniku izživajo, napadajo in pretepavajo povsem mirne ljudi in je zato sodišče prepričano, da hoče priča Husein A. s svojo izpovedbo svojega sorojaka kot Bosanec razbremeniti in vsaj delno prikazati, kot bi pretep začel oškodovanec, kar pa je po dosedanjih izkustvih sodišča neverjetno /.../. Ker pa je obtoženec svoje dejanje priznal in je doslej neoporečen ter kake obteževalne okoliščine niso podane, smatra sodišče, da bo izrečena kazen 1 meseca in 15 dni zapor kot primerna stopnji obtoženčeve krivde in družbene nevarnosti dosegla svoj v čl. 3 KZ predvideni namen poboljšanja storilca in vzgojno vplivala tudi na druge zlasti na obtoženčeve sorojake ter jih odvracala od storitve podobnih kaz. dejanj /.../.«*

Obtoženec se je po odvetniku Franu Penku pritožil na okrožno kot pritožbeno sodišče v Ljubljani. Odvetnik je v obrazložitvi zapisal (seveda govori v prvi osebi obtoženca): *»Prvostopno sodišče ne verjame mojemu zagovoru, da sem Emila V. udaril le v razburjenju in silobranu. Pri tem gre za vprašanje, ali je dati vero Huseinu A. ali pa oškodovancu in priči Stanku P. Prvostopno sodišče izhaja iz stališča, da sem jaz Bosanec in ker da se Bosanci po navadi pretepavajo da je zato že dokazano, da sem jaz začel, ne pa oškodovanec. Smatram, da ni mogoče generalizirati, če je imelo to sodišče že večkrat opravka z mojimi rojaki zaradi pretepa. Tudi je popolnoma nepravilno stališče prvostopnega sodišča, da A. ni dati vere, ker da me očitno hoče ščititi kot svojega rojaka.*

Sodišče pri tem prav nič ni upoštevalo, da imam že 54 let, da sem oče peterih otrok in da sem še nekaznovan. Čeprav sem Bosanec, sem to starost dočakal brez kazni in torej brez pretepa /.../. Pri tej

Potrdilo beograjske medicinske fakultete, ki bi ga Dragoljub lahko uporabljal samo za urejanje invalidnine, ne pa tudi kot opravičilo za svoje pijanske izgrede (RAD 13, t. e. 780, a. e. 1133, št. spisa K 492/53).

starosti se vidi, da pri meni gotovo ni nikake inklinacije za kazniva dejanja in torej tudi ne do pretepanja, o katerem prvostopno sodišče misli, da je nam Bosancem že v krvi /.../.«

Okrožno sodišče v Ljubljani je pritožbo zavrnilo. V obrazložitvi je navajalo kot najbolj bistveno v obtoženčevi pritožbi, da bi prvostopenjsko sodišče moralo verjeti priči Huseinu A. in ne Stanku P., Husein naj bi namreč bil objektivna priča, Stanko pa intimen prijatelj oškodovanca. Niti besede pa ni o kakšnih Bosancih, ki jim je pretepanje že v krvi... Bistveno za okrožno sodišče je bilo dejstvo, da obtoženi, ki se je predstavljal kot napadeni (trdil je, da ga je V. poškodoval), ni imel zdravniškega potrdila o svoji domnevni poškodovanosti, ker ga zdravnica zaradi nepoškodovanosti pač ni mogla izdati. Zato sodišče ni našlo vzroka, da bi dvomilo v pričevanje oškodovanca in njegove priče.⁶⁶

Arogance nekaterim južnjakom ni manjkalo, kar nam bo pokazal tudi naslednji primer z Jesenic. Miličniško prijavo okrajnemu tožilstvu 66 ZAL, RAD 13, t. e. 756, a. e. 1109, št. spisa K 178/52.

zaradi značilnega sloga miličniških prijav te dobe objavljamo v celoti:

»S. Avgust
komandir postaje LM
JESENICE Jesenice, dne 17. 11. 1954

Predmet: K. Asim - žaljitev

OKRAJNEMU JAVNEMU TOŽILSTVU
RADOVLJICA

Podpisani S. Štefana Avgust, roj. 28. 6. 1914, sedaj v službi na postaji Ljudske milice Jesenice, v svojstvu komandirja PLM, podajam predlog za kazenski pregon zoper Asima K. in sicer:
Asim K., sin Muho-ta, roj. 4. 7. 1923 v Bos. Gradiški, sedaj stanujoč Ceril Metodova ul. 8, Jesenice, okraj Radovljica, zaposlen v železarni Jesenice, v svojstvu strojnika.
Dejanje: Dne 16. 11. 1954 sem se nahajal v 7. Izsledovalni službi s spremljevalcem V. vod. Miroslavom K., miličnikom tuk. postaje LM z nalogo izvršiti

informativne poizvedbe zaradi izsleditve neznanih napadalcev, ki so dne 14. 11. 1954 ob 22.15 uri pred kino Radio na Jesenicah pretepala nekega dosedaj še ne ugotovljenega mladeniča.

Pri vršenju teh informativnih poizvedb sem bil informiran od strani državljanov, da bi po vsej verjetnosti za napadalce moral vedeti Asim K. Vsled takih informacij sem se jaz s spremljevalcem napotil na stanovanje K. z namenom, da izvršim tudi tam informativne poizvedbe. Ko sem prispel na stanovanje K. ni bilo doma njega niti njegove žene, vsled česar sem s spremljevalcem odšel in še nadalje pri drugih državljanih vršil poizvedbe, in sem tako skoraj prišel do zaključka, da je bil tudi K. soudeleženec pri zgoraj omenjenem pretepu.

Vsled takih informacij sem se ponovno vrnil na stanovanje K., vendar istega še ni bilo doma, kakor tudi ne njegove žene. Ker v bližnji okolici nisem imel več nikakega opravka sem s spremljevalcem stopil v gostilno Otok Vis, da bi ugotovil če se morda tam nahaja K., vendar istega še ni bilo, zaradi česar sem se s spremljevalcem zadržal v gornjem lokalu cca 15 minut, nato sem odšel in vprašal natakario če je morda K. v gostilni, ker istega še nisem poznal. Natakario mi je istega pokazala, nakar sem ga pozval, da imam nekaj za razgovarjati se z njim in prosil naj bi stopil iz lokala. K. je brez vsakega ugovora tudi storil. Ko smo vsi skupaj stopili na dvorišče skozi stranska vrata, sem K. rekel naj počaka na dvorišču, da bom prvo razgovarjal z njegovo ženo, potem pa z njim. Tako sem jaz odšel v stanovanje K., kjer sem našel njegovo ženo in sem isto začel povpraševati kje se je nahajal njen mož v nedeljo 14. 11. 1954 v večernih urah.

Komaj sem jaz začel razgovarjati z ženo K., je isti vstopil v kuhinjo in začel na predrzen način nad menoj kričati, da kaj mene zanima kje se je on nahajal in kaj je delal, da je to njegova stvar. Na tak njegov nastop sem ga opozoril, da naj govori z mirnejšim tonom, ker da jaz nisem prišel do njega, da se bom z njim prepiral. Na to moje opozorilo je K. meni odgovoril 'S tobom se uobšte ne razgovaram, ker si pijan. Vidju sam te, da si piu u gostjoni in s takim čovjekom nečem razgovarati, samo onda kad budež trezan.' Vse to je izgovoril v zelo močnem tonu in to ponovil nekoliko krat t. j. v navzočnosti njegove žene in mojega spremljevalca V. vod. Miroslava K.

Z oz. na gornje sem uvidel, da z njim ni mogoče razgovarjati in ker je nastopil proti meni na tak sirov način, sem istega pozval, da naj mi sledi na tuk. postajo LM, da se bomo tu porazgovorili.

Namoj poziv se je K. odločno uprl rekoč 'S tako pijanico neidem nikamor. Vi možete iči pa ja dožem za vama sam in nečem sramote da bi mene vodile pijanice po gradu Jesenice'. Z oz. na tak sirov njegov nastop nisem hotel odstopiti od svojega poziva, da naj nam sledi in sem že hotel uporabiti silo, nakar ga je začela pregovarjati njegova žena, da naj bode pameten, da saj on ni ničesar kriv in da naj gre z nami na PLM. Po daljšem prigovarjanju od strani žene se je K. končno le odločil, da sledi mojemu pozivu in je končno tudi šel z mano in mojim spremljevalcem proti tuk. PLM. Med potjo od njegovega doma do tuk. postaje LM je K. zelo glasno govoril, da je to sramota, da on tako pošten človek mora iti v spremstvu pijanice, katera je prišla tukaj, da utvarja šovinizem med narodi Jugoslavije. Vse te njegove žalitve ki so bile izrečene proti meni so slišali tudi takrat mimo idoči potniki.

Ko je bil sproveden na tuk. PLM sem hotel z njim se pogovoriti po predmetu za katerega sem se do K. obrnil, vendar je začel upiti nad menoj, da kdo mi je dal pravico, da jaz njega osumim, da je bil on udeležen pri pretepu ali pa, da bi on vedel kdo naj bi to bil. Ker sem tudi tokrat uvidel, da z njim je nemogoče priti do zaključka, ker se je nahajal v njenem stanju, sem istega dal v tuk. zapor, kjer je bil pridržan od 13 do 17 ure. Ob tem času sem smatral, da se je iztreznil, sem ga ponovno poklical k sebi, da bi ponovno z istim razgovarjal. Takoj ob začetku najniga razgovora je govoril v dostojnem tonu in nekako priznal njegovo nepravilnost, kar pa je kasneje ponovno preklical in še ponovil, da še vedno smatra in mene sumi, da sem bil jaz pijan, da me je videl ko sem pil vino v gostilni Otok Vis. To je ponovil večkrat, kar je slišal tudi n. vod. Karl P. - miličnik postaje LM Jesenice.

Smrt fašizmu - svobodo ljudstvu!«

Okrajno sodišče je Asima 29. 1. 1955 obso-dilo zaradi razžalitve komandirja PLM Jesenice na plačilo kazni 3000 din oz. 15 dni zapora.⁶⁷

**»Jebem vam majku slovenačku, ja
ču da vas zakoljem!«**

Južnjaški teror, predvsem na Jesenicah, se je že v začetku petdesetih let tako razmahnil, da se tudi oblast in komunisti niso mogli več pretvarjati, da vse skupaj ni nič. Kot bomo videli, so se zlasti

⁶⁷ ZAL, RAD 13, t. e. 797, a. e. 1150, št. spisa Ks 745/54.

Črnogorci in Bosanci naravnost morali izživljati v pretepanju, saj jih delo v železarni in gradbeništvu očitno ni dovolj utrudilo. Poglejmo si tri take jeseniške primere – črnogorskega, bosanskega in »združenega«.

Aprila 1951 je Jože Č. (roj. 1905 na Jesenicah) na postaji LM Jesenice prijavil, da so ga prejšnji dan, ob 23.15, ko se je od doma vračal na delo v pekarno, napadli štirje Črnogorci, ga brez besed zbili na tla in ga pretepali; enega od njih je navidez poznal.

Glavni pri tem je bil Mileta M. (roj. 1927 v Črni Gori) in ko so začeli s preiskavo in zaslišanji, se je izkazalo, da gre za širši »črnogorski« problem, ki so ga poznali tudi v železarni. To zvemo iz dopisa Tovarniškega komiteta KPS (sekretarja) Upravi za notranje zadeve MLO Jesenice: »V zadnjem času smo ugotavljali, da se na Jesenicah vedno bolj stopnjujejo razni izgrede in pretepi, katerih povod so posamezniki, ki jih naš kolektiv oestro obsoja.

Partijska organizacija Železarne Jesenice, smatra za potrebno da uprava za notranje zadeve pri MLO, pokrene vse potrebno, da bi se istim onemogočilo takšno nadaljno izivanje in pretepanje in Vam radi tega v vednost pošljemo njihova imena:

Mileta M., Veselin P. in Vušeta A. Vsi so prišli na Jesenice kot kadrovci iz Črne Gore.

Imenovani bodo po prihodu delegata iz Nikšiča takoj obračunani v ŽJ, ker nimajo nobenega interesa niti volje do učenja, s svojim vedenjem pa širijo šovinistično mržnjo ter kvarijo ugled ostalih tovarišev iz Črne Gore. Oni so organizirali pretep na proslavi energ. odd., topli servirko v Kazini, pretepli peka Č., topli se v Mojstrani in Bledu, delali prepire in napadli sodnika na tekmi Krim - Gregorčič itd., za kar vam pošiljamo imena prič ki jih zaslišite, ter podvzemite potrebne ukrepe.«⁶⁸

V naslednjem primeru je Okrajno sodišče Radovljica dne 8. 3. 1951 razsodilo, »da je Safet S. (roj. 1931 v Bosni) kriv, da je v noči 15. 10. 1950 na cesti med Javornikom in Jesenicami zabodel Antona S. iz Koroške Bele z nožem v levi bok in mu pri tem prizadejal lahko telesno poškodbo, torej drugo osebo lahko telesno poškodoval«.

Obsodili so ga na pet mesecev odvzema prostosti, plačilo stroškov in odškodnino oškodovancu. 68 ZAL, RAD 13, t. e. 743, a. e. 1096, št. spisa K 162/51.

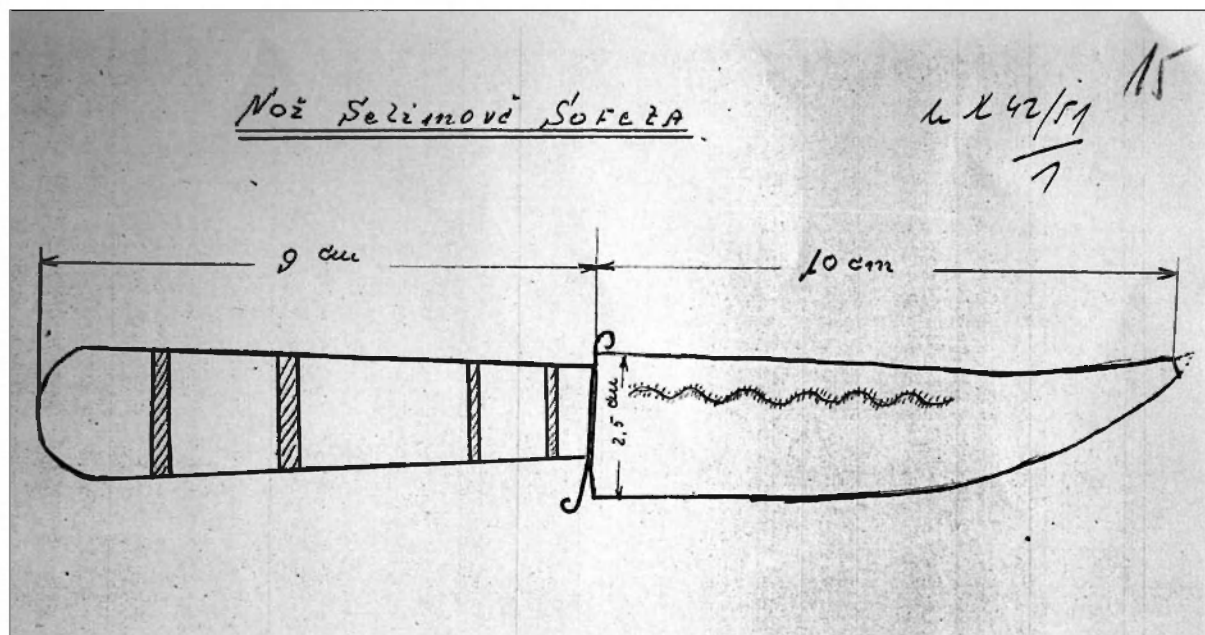
vancu. Obrazložitev sodbe: »Obtoženec se je že v preiskavi zagovarjal, da je bil ob inkriminirani priliki močno vinjen. Takrat se je še spominjal, da je bil na poti iz Fizkulturnega doma na Javorniku skupaj s tovarišem Dedom B. proti Straži, kjer bi moral ob 22 uri nastopiti delo, pa so ju v bližini doma napadli neki domačini s palicami in ju pričeli pretepati, ker je dobil pri tem udarec po glavi, se je onesvestil. Da bi ob napadu proti komu izmed napadalcev uporabil nož, da koga poškoduje, pa je v preiskavi zanikal.

Na obravnavi pa se je zagovarjal, da se spominja na tisti večer le do 21 ure, potem pa nič več zaradi močne vinjenosti in zato ne more izključiti, da je proti komu morda vendarle rabil nož in ga poškodoval. Priča Dedo B., ki je rodom tudi Bosanec, kakor obtoženec sam skuša opravičiti obtoženca, češ, da se je v njegovi družbi tisti večer res precej opil, vendar pa ne ve povedati, kako se je razvil pretep, ki je nastal tedaj med obtožencem in nekimi domačini. Priča ve povedati le, da so prišli ti domačini z deskami v roki za njima, nakar je priča takoj pobegnul.

Po pričevanjih poškodovanca Antona S. ter očitvidcev Ivana K., Franca O. in Ivana M. pa je ugotovljeno, da je prišel obtoženec že iz Fizkulturnega doma z nožem (štiletom) v roki, ki ga je preteče vihtel in kričal: 'Jebem vam majku slovenačku, ja ču da vas zakoljem!' Ko mu je S. hotel izviti iz rok nož, ga je obtoženec zabodel v levi bok. Neposredno pred tem je obtožencu priča M. podstavil nogo, tako da je ta padel, vendar je pri tem, ko ga je hotel S. razorožiti, sunil z nožem proti S. in ga zabodel v levi bok. Šele potem so ostali S...-evi tovariši obtoženca pretepli s palicami, tako da je ta res obležal na cesti. Kakor je ugotovljeno po poročilu bolnice na Jesenicah, kamor je bil S. takoj prepeljan, vbod z nožem S. ni prizadejal težje poškodbe in mu je ranil le trebušno muskulaturo. Umljivo je, da bi bila poškodba mnogo težja, če bi segel vbod v trebušno votlino.

Po poročilu postaje LM Jesenice je ugotovljeno, da je obtoženec znan izzivac in pretepač ter je tudi že 8. 10. 1950 prilikom veselice na Kočni razgrajal in strahoval goste z nožem. Kar se tiče obtoženčevega zagovora, da se ni zavedal svojega početja ta že zato ni verjeten, ker se je obtoženec tako zagovarjal šele na obravnavi, ko je očitvidno spoznal, da ne bo mogel ovreči dokaza, da se je poslužil noža. Priča Franc O. pa sam tudi izrecno povdarja, da obtoženec ni bil videti toliko vinjen, da bi se ne zavedal dejanja. Zato ga je smatrati za kazensko odgovornega.

Inkriminirana dejanja in obtoženca samega je z ozirom na opisane okolnosti smatrati že v višji

»Bosanski nož«, ki je stražil po Jesenicah (RAD 13, t. e. 739, a. e. 1092, št. spisa K 42/51).

meri za družbi nevarna. Obtežilno je, da se je obtoženec poslužil pri dejanju štileta, torej še posebno nevarnega orodja.

Olajšilna je dosedanja neooporečnost (sic!).

Sodišče smatra kazen 5 mesecev odvzema prostosti za primerno ugotovljeni stopnji družbene nevarnosti storilca in dejanja. Pri tem je upoštevalo tudi, da so na Jesenicah prav Bosanci že povzročili več sličnih kaznivih dejanj. Treba je torej uporabiti proti temu strožje mere.⁶⁹

Maja 1952 je javni tožilec, vložil »obtožbo zoper Radeta V. (roj. 1928, Črnogorec), Halima P. (roj. 1930, Musliman), Veljka O. (roj. 1926, Srb), Idriza M. (roj. 1932, Musliman), Rama F. (roj. 1928, Musliman) in Redža H. (roj. 1928, Srb), ker so dne 20. 1. 1952 na Jesenicah sodelovali v gruč ljudi, ki je s skupnim delovanjem storila hudo nasilje, s tem, da so v vinjenem stanju okrog 7 ure zvečer na cesti zaporedoma napadli v razdobju ca 30 minut okrog 15 pešcev, kolesarjev in voznikov, od katerih so nekateri zadobili lahke telesne poškodbe /.../.

Obrazložitev sodbe:

»Dne 20. januarja 1952 so obtoženci popivali na Jesenicah v gostilni Hafner. Okrog 18 ure so se vračali proti barakam Gradisa, kjer so stanovali, ter bili precej v vinjenem stanju. Brez vsakega razloga so na cesti od Javornika do Jesenic, to je v razdalji 1 km, napadali mirne pasante ter jih brez razloga

69 ZAL, RAD 13, t. e. 739, a. e. 1092, št. spisa K 42/51.

pretepali, tako da je več od njih zadobilo telesne poškodbe, kot so navedene v tenorju obtožbe. Kako divjaško je bilo njihovo početje kaže že okolnost, da pri pretepanju niso gledali ne na starost ne na spol in so med drugim pretepli tudi Jožefo S., ki je stara že 72 let. S svojim ponašanjem in teroriziranjem tamkajšnjega prebivalstva so vnesli med prebivalstvo preplah in negotovost, ter je prav iz tega razloga smatrati njihovo dejanje kot hudo nasilje. Ker so obtoženci pri tem pretepanju skupno sodelovali ter del od njih je pretepel zdaj enega, drugi del gruče pa zopet drugega pasanta. Tako so lovili po cesti ljudi, metali potnike s koles na tla, druge zopet pretepali na vprežnih vozovih, tako da je bil ta del ceste zaradi njihovega delovanja dejansko neprehoden /.../. Od ostalih obtežilnih okoliščin je treba nedvomno tudi upoštevati dejstvo, da je bilo kaznivo dejanje storjeno v obmejnem kraju, v izrazito delavskem naselju, kjer se ljudje hočejo po težkem delu odpočiti, ne pa da se izpostavljajo nevarnostim napada raznih podivjanih ljudi. Razumljivo je, da je dejanje obtožencev škodljivo tudi zaradi tega, ker slabo upliva na medsebojne odnose med domačim prebivalstvom ter med delavci iz ostalih republik.«⁷⁰

Seveda pa se teror ni dogajal samo na Jesenicah, po mestih. V določenem obdobju so južnjaki npr. strahovali celo vas Kamno Gorico. Prišlo je tako daleč, da je moral miličnik posredovati z orožjem. Kako se je to zgodilo, zvemo iz zapisnika,

70 ZAL, RAD 13, t. e. 757, a. e. 1110, št. spisa K 223/52.

nastalega po dogodku. Miličnik je na zaslišanju izpovedal: »Dne 11. 3. 1955 proti večeru sem šel kot organ LM postaje Podnart, po službenem nalogu na službeni obhod Podnart, Kamna Gorica in Dobrava. Ko sem šel okrog 22 ure po cesti skozi Kamno Gorico in ko sem prišel do gostinskega podjetja sem slišal v gostilni t. j. iz gostilne na prosto da se v lokalu nahaja več Bosancev. Iz ozira, da se domačini v Kamn. Gorici in tudi ljudje iz drugih vasi stalno pritožujejo, da Bosanci v lokalu vedno razgrajajo, grozijo s pretepom, da ljudi napadajo tudi po cesti in da s tem povzročajo tak strah, da se domačini niti ne upajo več, če so Bosanci priti v gostilno, sem se odločil, da sem vstopil v gostinski lokal in se vsedel v kuhinjo. V kuhinji so se nahajali tudi neki domačini /.../.«

Kmalu po njegovem prihodu v kuhinjo so začeli Bosanci pred gostilno pretepati nekega domačina. Miličnik je hotel pretepanje prekiniti, Bosanci pa so se obrnili proti njemu: »Razdalja med menoj in gručo Bosancev, ki so me hoteli obkrožiti, je bila največ do enega metra. Ker sem videl, da imajo v rokah nože, konkretno sem videl, da imajo nože 3-4 Bosanci, sem potegnil službeno pištolo in glasno zakričal večkrat z vsklikom 'odbi' z naperjeno pištolo proti njim. Tudi tega niso upoštevali, pač pa se je eden od Bosancev pognal, držeč nož v roki na mene, v katerem trenutku pa sem oddal že s pripravljeno pištolo na njega v smeri noža en strel. Ta Bosanec je bil zadet in se je vsedel na tla. Ko je padel strel in ko se je Bosanc, ki je bil zadet zgrudil na tla so ostali obstali in niso več pritiskali proti meni /.../.«

Ob dogodku je bil prisoten tudi »inšpektor dela OLO Radovljica«, ki je na zaslišanju med drugim povedal: »V Kamni Gorici sem po službenih opravilih skoraj vsak dan. Povem, da je med ljudmi, domačini v Kamni Gorici nastalo tako vzdušje zaradi Bosancev, da se nihče več ne upa v gostinski lokal, ker se ljudje bojijo napadov. V slučaju, da se domačini nahajajo v gostilni in da v gostilno pridejo Bosanci se domačini dvignejo in zapustijo gostilno.«

Kakšno je bilo vzdušje v Kamni Gorici zaradi Bosancev, ki so delali v bližnjem kamnolomu, je za zapisnik opisal domačin Anton M., roj. 1907: »Koncem meseca februarja, v kolikor se spominjam dne 27. 2. 1955 (gre za drug dogodek, drugega dne; op. p.) sem se nahajal v gostilni v Kamni Gorici. Okrog 18 ure, ko je bila gostilna od strani gostov popolnoma zasedena, med gosti je bilo pri eni mizi

tudi okrog 6 Bosancev. Eden od Bosancev, manjše postave, zelo črne polti, kako se piše ne vem, je prišel brez vzroka in povoda do mene in me začel z roko tolči po glavi. Prvo se je ta Bosanec naslonil na mizo pri kateri je sedela moja družba t. j. jaz, Anton P. in še en moški Štajerc, kako se piše ne vem, ter je začel groziti rekoč: 'Evo nas je samo 6 Bosanca i vas pretučemo i izteramo vse Slovence.' Nato mi je začel kazati en velik nož, ki ga je imel od zadaj v hlačnem žepu. Videl sem, da ima pri sebi zelo velik nož, sličen kuhinjskemu. Noža iz žepa ni potegnil. Ta Bosanec je šel v lokalu tudi k drugim mizam in pri mizi mirne goste Slovence izzival. Ostalih 5 Bosancev pa je sedelo pri mizi. Vsi Slovenci smo bili prepričanja, da ta Bosanec, ki je izzival pri mizah, izziva zaradi tega, da bi se mu kdo uprl in da bi nato imel povod za napad in pretep.

Od udarcev, ki me je z roko tolkel po glavi, ker sem imel na glavi klobuk, kakih poškodb nisem dobil. Povem pa, da sem jaz, kakor tudi ostali gostje zaradi razgrajanja od strani Bosanca, ker smo se bali pretepa in napada lokal zapustili.

Pripominjam, da sem jaz tega Bosanca, ki je razgrajal v lokalu in izzival za pretep dostojno opozoril, da smo pač vsi ljudje, da smo se vsi borili skupno za iste interese in da je zelo grdo, da izziva mirne goste - Slovence in da imajo Bosanci tak odnos do Slovencev, da se jim morajo Slovenci iz lokala izogniti.

Več prebivalcev Kamne Gorice bi lahko povedalo, da Bosanci razgrajajo, da grozijo s pretepom, nosijo pri sebi velike nože - štalete, kar povzroča za posledico, da se vaščani celo izogibajo obiska gostilne. Tudi zvečer, ko je skupina Bosancev v vasi se domačini ne upajo hoditi na prosto /.../. Sem prvoborec, spomeničar in pripominjam, da tak odnos, ki ga imajo Bosanci v Kamni Gorici napram mirnim državljanom Slovincem ne odgovarja razmeram in prijateljstvu med posameznimi narodi naše države.«

Svoje je povedala tudi upravnica gostilne: »Osebnost sem nameščena kot upravnica samostojnega podjetja gostinskega podjetja v Kamni Gorici že od leta 1952 dalje. Glede Bosancev - delavcev, ki so zaposleni v kamnolomu v Kamni Gorici in ki večkrat prihajajo v naš gostinski lokal povem sledeče:

Delavci Bosanci v kolikor jaz vem so se zaposlili v kamnolomu v Kamni Gorici nekako meseca februarja. Po številu jih je baje 24. Od začetka so bili še nekam mirni, niso povzročali kakega

razgrajanja in so se vedli še kar dostojno. Nekako ob koncu meseca februarja 1955 pa so že napravili prvi izpad na naše goste Slovence. Tega dne so se nahajali v mladinskem domu, v dvorani na občnem zboru sindikata kamnoloma. Od tu so v naš lokal prišli vsi Bosanci, po številu okrog 20 že v vinjenem stanju. V gostilni so brez vzroka in povoda jemali iz žepov velike nože, ki jih posedujejo pri sebi, z noži grozili ter se izražali kaj bodo Slovenci napram Bosancem.

V gostilni se je v tem času nahajalo tudi več Slovencev, kateri pa so zaradi razgrajanja in ker so se Bosanci posluževali nožev lokal zapustili in odšli. Pozneje, ko so ostali že sami so razgrajali še naprej, nekateri od močne vinjenosti v lokalu bruhalo in razbijali po mizah in premetavali stole. Med skupino je bil največji razgrajatelj en mali, črni Bosanec, Mohamed V., t. j. ta, ki se mi danes predoči. Tega dne je zaradi razgrajanja moral posredovati organ LM Srečko K. in je tega Bosanca t. j. Mohameda V., kot največjega izzivalca tudi popisal. Popisal ga je v veži in so ga nato v času popisovanja miličnika K. obkotali v veži tudi nekaj ostalih Bosancev. Ker smo pričakovali, da bodo K. napadli smo nato poklicali Gvida B. in smo K. poklicali, da je odšel iz kroga.» Nato je popisala dogodek z Antonom M. in sklenila z besedami: »Vaščani v Kamni Gorici živijo pred Bosanci v strahu. Da živijo v strahu občutimo to tudi v gostinskem podjetju, ker se nihče od vaščanov, ko so Bosanci v lokalu ne upa priti v lokal in gostje pa, ki so že v lokalu pa se običajno odstranijo.«⁷¹

»Mislil sem, da si Janez, Kranjc, potem bi dobil celi nož«

Do preteпов, ki so imeli za povod, če že ne za vzrok, narodnostno osnovo, je prihajalo tudi v delavskih naseljih. Tak pretep je izbruhnil tudi v noči z 9. na 10. 7. 1952 v delavskem naselju Gradisa na Jesenicah, in sicer med Slovenci (Prekmurci, Prleki) in Hrvati (Čakovec, Livno). Javni tožilec Okrajnega javnega tožilstva v Radovljici je v obtožnici med drugim ugotavljal: »Tako je Stipe B. (roj. 1935, okraj Livno), ki je imel kol in nož v rokah /.../ zakričal 'p.... ti materna Slovenci, dodžite vamo, ako hočete dobiti batine.' K njemu je pristopil Vinko K. (roj. 1929, okraj Ptuj), nakar se je pričel splošni pretep. Kdo je začel, se ne da ugotoviti /.../. Pravega povoda takorekoč ni bilo. V kolikor se zagovarjajo

nekateri obdolženci - Slovenci, da so jih kot take žalili Bosanci in Hrvati, ti pa zopet, da so jih prvi žalili glede svoje narodnosti, je to samo izgovor, ker iz vseh zagovorov in izpovedb prič je razvidno, da je samo Stipe B. meril s svojo izjavo na narodnost /.../. Kljub temu, da ni imel pretep globljih vzrokov, je smatrati za obtežilno dejstvo, da je bil pretep že glede na udeležbo, večjega značaja in da je bilo pri tem več oseb hudo in lahko telesno poškodovanih. Taki pretepi dajejo seveda proti-ljudskim elementom povod za razširjanje neresničnih in kvarnih vesti.»

Udeleženec pretepa, Janez K. (roj. 1933, okraj Ptuj), je na zaslišanju začel s takim uvodom: »Pri podjetju Gradis, na Jesenicah, sem uslužujoč kod priučeni tesar od meseca maja 1952. Ves čas stanujem v baraki Gradisa v kateri so sami Slovenci. Živim v baraki in na delu z največjim zadovoljstvom. V naši baraki se nismo nikoli sprli zaradi najsibo kakršne koli stvari. Od strani Srbijancev, Hrvatov in bosancev se mi prav ne zdi, ker imajo navado preklinjati očeta in mater, kar pa Slovenci teh kletev nismo veseli. Čeravno se nam prav ne zdi zaradi preklinjanja, nismo nič kaj žalega omenili tem ljudem. Opomnil je marsikateri od Slovencev, da naj prenehajo s temi kletvami, pa je bilo vsako opozorilo zaman. Mislim, da so temu priučeni in se od tega težko odvadijo /.../.«

Spor se je začel že v hotelu Korotan, kjer so Prleki pili ljutomerčana in prepevali. Pri sosednji mizi pa so sedeli Hrvatje in »rekli, da midva prepevama mrtvaške pesmi in z raznimi besedami nas izzivali« (Stanko Ž., roj. 1935, okraj Ljutomer). Proti njihovi mizi so tudi metali kozarce in potem so si skočili v lase že pred Korotanom, vendar so jih tu miličniki še pomirili in obe skupini sta ločeno odšli proti svojim barakam. Janez K. nadaljuje: »Še nismo prišli do barak Gradisa, smo opazili pred barako koder stanujejo Bosanci več od njih tamkajle stoječe. Ko smo se bližali, so vpili: 'Pizda mu materina, ubij Slovenca!' Pripominjam, da so se omenjene besede češčeokrat ponavljale. Priševši do njih so kakor volkovi planili na nas in nas začeli pretepati /.../.«

Tudi Vinko K. je povedal enako: »Pevajoč proti barakam smo opazili pred bosansko barako podjetja Gradisa stati več ljudi. Nekateri so bili oblečeni v zgornjem oblačilu, več pa jih je bilo samo v spodnjem perilu. Ko smo se približali so začeli vpiti: 'Pizda mu materina slovenska, ubij Slovenca!' To

71 ZAL, RAD 13, t. e. 800, a. e. 1153, št. spisa Ks 159/55.

vpitje se je seveda ponavljalo. Priševši do njihove barake so skočili na pot po kateri smo imeli namen iti do naše barake, ter nas začeli iz neznanega vzroka pretepati.»

Posredovati je morala milica in miličnik je za zapisnik izjavil: *»/.../ Ta skupina okrog 20 ljudi se je na tem mestu med seboj pretepala križem tako, da sploh nisem dobil upogleda kdo je napadel in kdo koga pretepa. Kričali pa so nekateri v slovenščini, kar je dokas, da so bili Slovenci in drugi pa zopet v srbohrvaščini, kar je dokas, da so bili Hrvati. Psuvali so drug drugemu toje, da so vsaj izpadali vsikiki 'pizda ti materna, jebenti slovensko majko' in slično. Padali so tudi skliki 'avbiks'. Ko sva pristopila do razgrajačev in pretepačev jih pozvala na mir tega niso upoštevali pač pa so navalili v smeri patrole. V tem momentu, ker so bili oboroženi s koli in noži sem uporabil službeno pištolo tako, da sem oddal nekaj strelav poševno v zrak. Ko so padli streli in ko so videli, da sva oborožena s pištoli in gumijavkami so se nato razbežali po barakah. Nato je Stanko Ž. in Feliks Š., ki sta bila oba telesno poškodovana točno pokazala barako iz katere so napadalci navalili na skupino, ki je baje dopotovala iz Korotana toje po dosedanjih ugotovitvah skupina Vinkota K. in drugih. Stopila sva v navzočnosti Ž. oba organa v to barako v kateri bivajo Bosanci; Stipe B. in še 9 drugih ter ugotovila, da so vsi Bosanci oblečeni in poleg pojstelj pa so imeli komade desk da so potolčeni nekateri po rokah, nekateri po glavi in, da imajo raztrgane obleke. Povedali so drugi predusem Ž., K., Š., da je bil glavni napadalec iz te barake Stipe B. Pri pregledu v baraki pa B. v baraki nismo našli, kar je dokas, da se je še v tem času zadrževal nekje odzunaj /.../.«*

Nato je sledila sodba 26. 9. 1952. Sodišče je 17 udeležencev pretepa obsodilo na zaporne kazni od dveh do devetih mesecev. Nekateri od udeležencev, obsojencev, so se pritožili na okrožno sodišče in to je za štiri pritožnike odločilo, da se sodba razveljavi in zadeva vrne prvostopenjskemu sodišču v ponovno obravnavo in presojo (9. 12. 1952). 17. 11. 1954 pa je tudi javni tožilec umaknil predlog za kazenski pregon omenjenih štirih in še treh drugih.⁷²

⁷² ZAL, RAD 13, t. e. 763, a. e. 1116, št. spisa K 483/52.

Slovincem pa na Gorenjskem niso bili gor-ki samo Črnogorci in Bosanci, nevarni so jim bili tudi Zagorci.

Zapisnik o zaslišanju Stjepana Č. (roj. 1935, Ivanec, Zagorje) 13. 7. 1955 v prostorih izpostave Tajništva za notranje zadeve Jesenice: *»Glede pretepa, ki se je dogodil v 'Kurilnici' na veseličnem prostoru ponoči dne 11. 7. 1955 okrog 2-3 ure zjutraj, bi vedel povedati le to, da sem se jaz v času, ko je nastal v dvorani med posameznimi pretep nahajal od zunaj na prostem. Na prostem pred dvorano smo se nahajali vsi iz moje družbe, ki sem jih zgoraj navedel. Ko smo stali na prostem pred dvorano pri vhodnih vratih, so iz dvorane Slovenci, ki so se nahajali v dvorani, potisnili skozi vrata na prosto v dvorani se nahajajočega enega Hrvata (Antona Š.). Ko so Š. potisnili skozi vrata, so Slovenci isto skočili iz dvorane na prosto zakričali t. j. da sem slišal, da je eden od Slovencev zakričal 'to so Zagorci' in takoj na nas, ki smo stali od zunaj pri vratih začeli pretepati /.../.«* V tem pretepu so bili tudi poškodovani z nožem.

Stjepan R. (roj. 1937, Ivanec, Zagorje) je glede dogajanja v času pretepa med drugim izjavil: *»Ko sem prišel na cesto v smeri podjetja Gradis pa je za menoj pritekel delavec iz Primorja, kateri je držal v desni roki nož-štalet in dejal 'Mislim sem, da si Janez, Kranjc, potem bi dobil celi nož'. Ker se pa z tem delavcem iz Primorja na videzno poznavam, mi ni nič hotel ter se je takoj vrnil na kraj kjer je bil ta pretep.«*

V soočenju z nekim drugim udeležencem pretepa je Stjepan R. priznal, da je bil v dvorani tudi v času pretepa. Nato je pobegnil proti Savi, za njim pa nekdo z bosanskim nožem v rokah, ki mu je nato dejal, da je mislil, da teče pred njim en Slovenec in da če bi bil Slovenec, bi dobil cel nož v hrbet. Nato se je ugotovilo, da je to izjavil Anton Š.

Dejansko so bili v pretepu poškodovani Slovenci. Dopis izpostave Tajništva za notranje zadeve Jesenice (Okrajnega ljudskega odbora Radovljica) z dne 16. 7. 1955: *»/.../ Pri predmetnih poizvedbah je nesporno ugotovljeno, da poškodovanci J., O., L. in O. dne 11. 7. t. l. ponoči na veseličnem prostoru v kurilnici niso dali prav nobenega povoda za pretep temveč so jih obdolženci napadli in telesno poškodovali nepričakovano t. j. na zahrbtn način. Posamezni obdolženci so poznani razgrajači in izzvači za*

pretep /.../. Ker se je na Jesenicah zadnja leta dogodilo že več sličnih slučajev, ki jih povzročajo delavci iz drugih LR in zlasti, da napade vršijo z velikimi noži, je med ljudmi strah, da se ne upajo zahajati kod svobodni državljani ponoči na razvedrilo, zlasti pa se ne udeležiti razvedrilnih zabav.»⁷³

»Vsi Srbi so cigani, to niso ljudje, treba je vse pobiti!«

Čeprav so bili južnjaki za Slovence pravzaprav vsi isti, vsi »Bosanci« (vsaj do razpada SFRJ), so se seveda še kako ločili med seboj po narodnosti in veri. Tako so se na začasnem delu v Sloveniji, predvsem samski, dokazovali med seboj tudi s pretepanjem. V zapisniku javnega tožilstva z dne 16. 2. 1951 se nam je na to temo ohranilo pričevanje obdolženca Rešada D. (roj. 1925 v Bosni): »Nekega dne januarja meseca 1951 je prejel Mahmud K. telegram v katerem pozivajo Črnogorci, stanujoči na Bledu, Bosance na Jesenicah na boj. Mahmud K. je o tem obvestil vse Bosance na Jesenicah in propagiral da naj se udeleži tega pretepa čim več Bosancev. Vsak naj vzame s seboj orožje, bodisi nož, revolver, ali karkoli eden ali drugi od tega ima. On sam je ob tej priliki kazal bokser, o katerem je trdil, da je to njegova last in da je z njim že tolkel nekega Slovenca in kazal kri na boksu, ki izvira iz tega napada.

Dne 21. januarja 1951 se nas je podalo cca 20 Bosancev na Bled. Deloma smo šli z vlakom dopoldan, deloma z večernim vlakom.

Poleg mene so odšli na Bled Mahmud K., Šukrija M., Adem C., Ferid H., Omer G., Avdo G., Huse A., Mahmud A., Nijaz Č. in Osman V., vsi delavci na Javorniku, stanujoč Straža, Slovenski Javornik, ter Cako K. zvani Cigo, Petar P., delavci železarne Jesenice, stanujoč v Kadrovskem domu, ter še nekaj drugih Bosancev, katerih imena mi niso znana.

Po prihodu na Bled smo obiskali dve gostilni in to korporativno. Tam smo popili nekaj vina pa vendar ne toliko, da bi bili pijani. Samo Sofed K. je bil pijan, ker je prišel vinjen že na Bled. Iskali in čakali smo Črnogorce, ki pa jih ni bilo od nikoder. Čakali smo do devete ure, ko pa jih ni bilo, smo se razšli in sicer smo šli M., C., G., Č. in K. ter jaz na postajo, a drugi meni neznano kam.

Od navedenih je imel Mahmud K. pri sebi cca 30 do 40 cm dolg nož, Šukrija M. ravno tako nož, ki

ga je pred odhodom iz Jesenic prejel od Mahmuda K., pri drugih nisem videl nobenega orožja, vendar sem pa prepričan, da so ga imeli s seboj. To sklepam iz okolnosti ker je Mahmud K. vse pozval, da morajo vzeti orožje s seboj.

Ko smo prišli na postajo Bled Jezero sem videl kako je K. tako zvani Cigo razbil z levo roko, na kateri je imel rokavico steklo okna vrat čakalnice. Ko je steklo razbil, mi je rekel: 'Ali si videl kako znam jaz gosposko razbijati steklo?' Mislil je pri tem na rokavico na roki, ter mi pretil, da me bo ubil, če bi ga naznanil, da je on razbil šipo in pri tem meni kazal nož. Takoj nato je prišel vlak in sem jaz vstopil takoj v vagon. Če so drugi isto storili, ne vem, pač pa sem videl Ciga K., kako je zunaj mahal z rokami. Ko sem vstopil v vagon sem takoj se z nogo zadel v nogo drugega potnika. Oprostil sem se mu, on pa je nekaj omenil po slovensko a ga nisem razumel, nato je vstal in mi rekel 'ajdi v pizdu maternu', na te besede sem ga takoj z desno pestjo udaril na oko, ali je bilo levo ali desno, ne vem, ker je bila tema. Takoj nato so me zagrabili moji tovariši Adem C., Omer G. in Nijaz Č. ter me vlekli stran. Do Jesenic sem se nato zadrževal mirno. Kdo je steklo v vagonu razbil ne vem, tudi nisem kaj drugega posebnega opazil. Takoj po prihodu na postajo Jesenice me je aretiral nek miličnik in zahteval od mene moje osebne podatke, katere sem mu brez nadaljnjega dal, nakar me je izpustil. Kmalu nato sta pristopila k meni dva miličnika v družbi nekega civila, katerega nisem poznal, ter me ponovno aretirala in odpeljala v pisarno. Med potjo v pisarno je stopil k meni K. in mi zabičal, da ne smem ničesar izdati in mi pri tej priliki pokazal ponovno svoj nož, s pripombo, da me bo pretepel, če bom eno ali drugo stvar izdal in da se bo on s silo uprl, če bi se meni kaj pripetilo. Med potjo sta me miličnika držala za rokave vsak na eni strani, a civilist za vratom. Jaz sem se sicer temu načinu upiral, vendar pa nisem pri tem nikogar udaril. Vse to je videl Adem C. in njegova deklica.

Ko so me privedli v pisarno, kjer me je eden od omenjenih miličnikov udaril dvakrat z roko po obrazu in me nazval z banditom. Pozval me je nato, da naj stopim v kot tako, da gledam z obrazom proti zidu. Jaz sem prosil tam nahajajočega se zastavnika Milice, da naj to prepreči in da naj mi dovoli, da stvar pojasnim, pa vendar miličnik ni hotel o tem nič slišati, čeprav je zastavnik to zahteval. Kmalu nato so me peljali na postajo LM na Jesenicah. Med potjo me je brcal eden od teh dveh miličnikov, enkrat v zadnjico s pripombo, da naj hodim hitreje. Ko so me

73 ZAL, RAD 13, t. e. 806, a. e. 1159, št. spisa Ks 464/55.

privedli na postajo, sem bil tam ponovno zaslišan in nato odpeljan v zapor.

Pripominjam, da se mi da možnost, da se civilu, katerega sem v vlaku udaril, oprostim in da za devo mirnim potom urediva, ter sem pripravljen mu ev. plačati tudi kako odškodnino. Nisem bil še nikoli kaznovan, tudi se nisem nikoli še pretepal.

Zakrivil je vse to Mahmud K., ki je organiziral namenjeni pretep, do katerega pa kakor zgoraj omenjeno, ni prišlo. Ravno zaradi tega pretepa sem jaz imel s seboj v žepu nož, dolg cca 15 cm, katerega sem kupil pred mesecem od nekega delavca - Slovenca, ki dela na Javorniku, kako mu je ime, mi ni znano, dal sem mu zanj 200 bonov in 50 din. Nož sem kupil, ker sem ga rabil v svojem gospodinjstvu.

V kolikor sem v tem zapisniku navedel osebe brez označbe imena, navajam, da mi te niso znane.⁷⁴

Pred nasiljem južnjakov ni bil varen niti sodnik za prekrške, in to ravno zaradi svojega delovanja. To zvemo iz zapisnika, ki je nastal po zabavi na Jesenicah. Priča Silvo J. je povedal: »Dne 8. 1. 1955 sem bil na zabavi v prostorih Svobode na Jesenicah. Okrog druge ure naslednji dan zjutraj sem se nahajal v čitalnici istih prostorov, kjer sem igral na harmoniko. Iz posebnega prostora sem videl, da se dva Bosanca prepirata s sodnikom za prekrške, Jevšek Vladimirjem. Med odmorom sem odšel tja in jima v lepih besedah rekel, da naj dasta mir, ter da naj se naprej mirno zabavata. Ona sta se začela takoj nad menoj razburjati, ter psovala z različnimi njihovimi psovki, kot n. pr. jebem ti majko slovenačko in podobno. Na to jaz nisem reagiral, kljub temu, da sem bil užaljen, ker me je tako psoval. V tem ste prišli vi in celo zadevo pomirili. Jaz sem nato odšel nazaj k svojim tovarišem in se zabaval naprej. Jevšek Vladimir pa se je še nadalje z njimi prepiral. Kmalu za tem je Jevšek zapustil čitalnico in odšel.«

Priča Ivan K., ki ga je nekdo udaril po glavi, je med drugim izjavil: »Pripominjam, da mi je znano, da se tovariši iz drugih republik bivajoči na Jesenicah večkrat pretepajo, tako da se jih nekateri državljani istih zelo bojijo. Poleg tega pa vedno se hočejo maščevati, češ da oni niso nikdar krivi pretepa.«

Priča Jože Š.: »Dne 8. 1. t. l. sem se nahajal na veselici v prostorih društva Svobode na Jesenicah.

74 ZAL, RAD 13, t. e. 749, a. e. 1102, št. spisa K.389/51.

Okrog druge ure naslednji dan sem se nahajal v čitalnici istega društva. Videl sem, da sta dva Bosanca prišla do mize, kjer je sedel sodnik za prekrške Jevšek Vladimir, kateremu sta ta dva Bosanca ponudila kozarec vina. Jevšek jima je rekel, da vina ne bo pil, ker ima istega dovolj. Eden od Bosancev je kozarec prijel in vino zlil na mizo, ter vzel steklenico in odšel v bife po drugo vino. Jevšek ga tudi sedaj ni hotel piti in mu je eden od Bosancev rekel, da če ga ne bo pil, da ga bo udaril s steklenico po glavi. Na to izjavo je bil Jevšek takoj pozoren in se je od njih odstranil, ter odšel, za njim pa sta odšla tudi imenovana. Kmalu za tem sem tudi jaz odšel za Jevškom, kakor tudi Silvo J., z namenom, da bi videla, če ne bi Bosanci napadli in pretepli Jevška. Še pred tem pa je Silvo J. pri Jevšku hotel miriti imenovana Bosanca, katera ga nista hotela poslušati in sta mu rekla 'jebem ti slovenačko majko, neka ide u kurac' in še nekaj drugih psov. Nato se je razvil pretep, v katerem je eden od Bosancev, Petar R. mahal okrog z nožem.«

Petra R. so nato priprli, s čimer pa se njegovi niso sprijaznili, kar izvemo iz dopisa Tajništva za notranje zadeve, izpostava Jesenice, z dne 10. 1. 1955: »Tuk. izpostava je zvedela, da so dne 9. 1. t. l. zvečer ostali Bosanci po vseh lokalih iskali Jevška in J. in v neki družbi v domu Partizana zatrjevali, da se bodo maščevali, češ da je Petar R. po nedolžnem zaprt. Predvsem so se hudovali nad Jevškom. Izjavljali so, da se morajo na vsak način maščevati ...«

Na glavni obravnavi, 12. 1. 1955, je miličnik Milan B. med drugim izjavil, glede R...ga noža: »Nož je bil 10 do 15 cm dolg in sicer je bila tako dolga ostrina, polega njega, odnosno na njem pa je bil pritrtjen ročaj. Verjetno je, da si je nož obdolženec sam napravil, ker je splošno znano, da ljudje, ki pridejo z juga v Železarno na Jesenice, najprej napravijo nože.«

Petra R. so obsodili na 20 dni zapore.⁷⁵

Za konec pregleda primerov narodne nestrpnosti pa pogledajmo še edini primer iz obravnavanega obdobja na gornjem Gorenjskem, v katerem je bila izrečena sodba zaradi vzbujanja narodne nestrpnosti.

Kadrija Č. (roj. 1920 v Bosni) in Živojin S. (roj. 1921, okraj Šibenik) sta »se dne 25. 1. 1953 okrog 10.30 ure zglasila na PLM v Radovljici in po-

75 ZAL, RAD 13, t. e. 798, a. e. 1151, št. spisa Ks 11/55.

dala izjavi, ki se prilaga k tej ovadbi. Bila sta sicer precej vinjena in sta na vsak način hotela izpovedati, kar sta v hotelu Triglav slišala.

Kadrija Č. je izjavil, da je bil dne 25. 1. 1953 okrog 1 ure ponoči v kavarni Triglav v Radovljici, kjer je v družbi s Živojinom S. pil, zraven pa sta bila še dva druga gosta, katerih ni poznal. Ko so tako pili je k njim prisedel Jurij Š. (roj. 1914, okraj Pregrad, Hrvat), pleskar iz Radovljice in začel izzivati njega in Živojina S. Med prerekanjem je Jurij Š. izjavil, da Srbi hočejo izkoriščati Hrvate in Slovence, poleg tega pa vpil, da još Hrvatska nije propala dok mi živimo. Nadalje je Jurij rekel, da je Tito Zagorac ali vendar se mu zdi, da je Rus. Poleg tega pa je vpil, da Srbi nikoli ne bodo izkoriščali Hrvatov in Slovencev, ker nas je več nego njih.

Živojin S. pa je izjavil, da je slišal, ko je Jurij Š. rekel, da so Srbi taki ljudje, katere je treba vse pobiti in da niso ljudje. Nadalje je rekel, čejo Hrvati imat uvijek svoju nezavisnu Hrvatsku i da se Hrvati nečejo nikada pokoriti Srbima. Poleg tega je rekel, da na Hrvatski zemlji nema mesta za Srbe i da neka idu van iz Hrvatske u Srbiju i da jim jebe majku srbsku. Nadalje je, kot je izjavil S., rekel Š., da on brani katoličku veru i Stepinca brani i da ima Stepinac pravo. Poleg tega je rekel, da Tito nije Hrvat, da ga on ne priznaje za Hrvata. Rekel je tudi, da Srbe sovraži in da bi on vse pobil.«

V svoji izjavi za milico je osumljenec priznal, »da ko je prišel pogovor na Hrvate, da je resnično rekel, da bi postrelil Srbe t. j. tiste Hrvate, ki se hočejo posrbiti. O vseh drugih navedbah pa ni dal nikakega zagovora in se je izgovarjal, da se ne spominja kaj je govoril ker je bil pijan.«

Zadeva je bila videti dovolj resna in od milice jo je prevzela UDV. Zapisnik s Kadrijo Č. na UDV Jesenice 19. 2. 1953: »/.../ Slišal sem, ko sem prej sedel pri drugi mizi, da sta se Živojin S. in Jurij Š. nekaj prerekala in da je Š. vpil. Nato sem prišel k njima in slišal, da je rekel in zavpil Jurij Š. na glas, da so Srbi cigani in da Srbi vedno tlačijo hrvatski narod in dodal, da je treba vse Srbe uničiti. Nato sem jaz rekel imenovanemu prijatelj, kako mu je bilo ime, da tega ne sme govoriti, da je sedaj nova Jugoslavija in da ni več stare Jugoslavije. Nato mi je Jurij Š. nazaj odgovoril, da so takrat v stari Jugoslaviji gospodarili in da danes ravno tako gospodarijo. Potem sem mu rekel, da s tem širi nacionalno mržnjo in da ga bom takoj drugi dan prijavil na PLM.

Dodal sem mu še to, da je naša vlada sestavljena iz vseh narodnosti in da je ta uredila bratstvo in edinstvo narodov, a on pa ga sedaj na ta način ruši. Š. mi je nato odgovoril, oziroma vpil, da je Tito Hrvat ali da ga on ne priznava za Hrvata. Tu bi pripomnil, da je bil tega večera Jurij Š. precej vinjen in da se je hotel z menoj pretepati, ko sem mu rekel, da je šovinst in da stvarja nacionalno mržnjo.«

Zapisnik z Živojinom S. na UDV Jesenice 19. 2. 1953: »Med pogovorom je začel Jurij Š. vpiti, da so Srbi vedno izkoriščali Hrvate in da jih še sedaj izkoriščajo. Dalje je vpil, da so Srbi nič vredni ljudje in da jih je treba vse pobiti in da niso ljudje. Jaz sem nato odgovoril istemu, da če je bilo to prej, da sedaj tega ni, da smo vsi enaki in da se danes ne izkoriščajo narodnosti bodisi to Srbi, Hrvati, Slovenci ali drugi, pač pa da je bratstvo in edinstvo med narodi Jugoslavije /.../.«

Načelnik pooblaščenstva Uprave državne varnosti za okraj Jesenice je 11. 3. 1953 zapisnika zaslišanj odstopil Javnemu tožilstvu za okraj Radovljica in predlagal uvedbo kazenskega postopka po čl. 119/I KZ (širjenje nacionalne mržnje).

Na glavni javni razpravi na Okrajnem sodišču v Radovljici, 14. 4. 1953, je predsednik senata prebral obtožni predlog. Obtoženec je izjavil, da je obtožbo razumel, da se čuti deloma krivega ter se zagovarjal:

»Dne 26. 1. 1953 je imel sindikat obrtnikov v restavraciji Triglav v Radovljici svojo zabavo. Jaz sem se tedaj precej opil. Ko sem bil že v močno vinjenem stanju, sem pristopil k šanku v pritličju. Tam sta se tedaj nahajala Živojin S. in Kadrija Č. Živojina jaz že od preje poznam, dočim sem Kadrijo tedaj prvič videl. Začeli smo razgovarjati, vendar se ne spominjam, o čem, ker sem bil močno vinjen. Spominim pa se, da mi je eden izmed njiju - ne vem kateri - brez vsakega povoda in kar naenkrat rekel, da sem jaz ustaša. Mene je to razburilo. V nadaljevanju razgovora sem verjetno res rekel, kar je inkriminirano v obtožnem predlogu, da so namreč Srbi cigani, da niso ljudje, da jih je treba vse pobiti, da jebem majko srbsko, da Srbi izkoriščajo Hrvate in Slovence. Vsekakor dopuščam možnost, da sem to rekel, dasiravno mi je vse zaradi močne vinjenosti v zelo medlem spominu. Pripominjam pa, da sta me Živojin in Kadrija izzivala in me napeljevala, da bi ja kaj zoper Srbe rekel. Kar zadeva razgovora o maršalu Titu se

pa spominjam, da sem omenjenima rekel, ali mar mislita, da je Tito Rus, saj je vendar Hrvat in Zagorac, saj je vendar moj sosed, kajti njegova rojstna vas je komaj oddaljena 1 uro od moje. Ni pa res, da bi jaz vpil, da Tita ne priznam za Hrvata.

Priznam, da je bilo govora tudi o Stepincu in da sta Živojin in Kadrija izjavila, da je Stepinac baraba, na kar sem jima jaz rekel, da je on prav tako človek kot mi vsi in da naj ga pač kaznujejo, če je kaj zagrešil.

Pripominjam, da jaz nisem bil v ustaški vojski, niti sem bil pripadnik ustaškega gibanja. Nasprotno, sodeloval sem z narodno-osvobodilnim gibanjem in sem stopil v JA 16. aprila 1945 prostovoljno.« Po dokazovanju je v končnem govoru še dodal, »da obžaluje storitev dejanja, za katerega je obtožen, da pa sta ga k temu privedla S. in Č., ki sta ga 'kibicirala'. Na posebno vprašanje, kaj pojmuje pod besedo 'kibiciranje', izjavi obtoženec, da sta omenjena hotela iz njega čimveč izvleči, da bi ga potem lahko prijavila, in poudarja, da je bil Č. med vojno SS-ovec in se je hotel pokazati s prijavo kot zaveden državljani, da tako opere svojo preteklost.«

Sodišče je nato razglasilo sodbo, »da je Jurij Š. kriv, da je dne 25. 1. 1953 v restavraciji Triglav v Radovljici z žalitvijo državljanov vzbujal narodnostno nestrpnost, s tem, da je vpil: 'Vsi Srbi so cigani, to niso ljudje, treba je vse pobiti, jebem mater srbsko, Srbi izkoriščajo Hrvate in Slovence.' S tem je storil kaznivo dejanje vzbujanja narodnostne nestrpnosti po 3. odst. 119. čl. KZ in se obsodi po istem zakoni-tem določilu na kazen 1 (en) mesec zapora.«⁷⁶

Pri koncu smo. Kaj bi torej lahko sklenili glede »narodnostnega vprašanja« na gornjem Gorenjskem v letih 1951–1955? Najprej gre ugotoviti, da je bilo v tem času narodno vprašanje uradno še vedno rešeno enkrat za vselej in da oblast ni rada slišala za kakšne spore na tej osnovi. Miličniške prijave tako še vsebujejo dobesedno dogajanje, prav tako izjave prič, v končnih sodbah pa je zelo malokrat govora o izrazih na račun nacionalnosti, oz. da bi sodbe obsojale prekrške ali kazniva dejanja zaradi širjenja narodnostne nestrpnosti. Sodnik za prekrške je vedno kaznoval le izgredništvo ali žaljenje kot tako, okrajno sodišče pa se je tudi omejevalo na kaznovanje končnih posledic – fizičnih poškodb, materialne škode oz. žaljenja kot

takega. Kot sem že omenil, je okrajno sodišče⁷⁷ v tem obdobju izreklo le eno konkretno sodbo zaradi vzbujanja narodnostne nestrpnosti. Vendar pa so tudi uradni organi morali ugotavljati, vsaj za »interno rabo«, to, kar so malo kasneje, že v drugi polovici petdesetih let, javno grajali tudi najvišji politični funkcionarji.

Nadalje lahko iz izgredniških primerov, ki jih je dosegla uradna obravnava, opazimo splošno znano dejstvo, da so južnjaki v Sloveniji pričakovali od Slovencev, da bodo z njimi govorili v srbohrvaščini, da bodo imeli slovenščino le za »hišno rabo« – tako kot so bili nekoč navajeni Nemci, da se z njimi govori nemško. Seveda pa ni bilo govora, da bi si kdo lahko privoščil slovenščino na jugu. S tem je povezano tudi pričakovanje po sprejemanju njihove kulture, njihovih navad. Neizobraženi delavci so imeli svoje socialne navade za univerzalne, funkcionarji pa so med drugim pričakovali, da ne bodo nič kaznovani za svoja popivaška razgrajanja, tako kot v njihovem domačem okolju.

Iz ponavljajočih se konfliktnih situacij so se seveda izoblikovali številni stereotipi, kar je pri ponavljanju nečesa seveda nujno.⁷⁸ Splošno znano je bilo, da so južnjaki lahko zelo hitro nekomu »jebali mater«, po možnosti »slovenačku«, če pa se je to slučajno zgodilo njim, so bili za to pripravljeni človeka tudi zaklati. Slovenci so se tega zavedali in so bili prej pripravljeni uporabiti to psovko v medsebojni komunikaciji kot pa v sporu z južnjaki.

Kadar je prišlo do pretepa, za Slovence ni bilo dobro, da so v njem zmagali, saj so se bili južnjaki vedno pripravljeni maščevati, ker so bili prepričani, da sami niso nikdar krivi pretepa – ali so se branili, ali pa so bili izzvani! S tem v zvezi je zanimiva ugotovitev Okrajnega sodišča v Radovljici, da je sodno znano, da Bosanci pretepajo mirne ljudi.

⁷⁷ V tem času sta bili območji okrajnih sodišč Jesenic in Radovljice združeni, s sedežem v Radovljici.

⁷⁸ Če pogledamo v SSKJ, vidimo, da je stereotip ustaljena ali pogosto ponavljajoča se oblika česa; obrazec, vzorec: to so z izkušnjami pridobljeni stereotipi; njegovo življenje je polno stereotipov / pisateljevi junaki v tem romanu so stereotipi (neoriginalne, ponavljajoče se osebe); razprava o stereotipih v novinarskem jeziku (v določenih okoliščinah ponavljajočih se izrazih, frazah) / govoriti o stereotipih.

⁷⁶ ZAL, RAD 13, t. e. 773, a. e. 1126, št. spisa K 137/53.

Nadalje je bilo notorično, da so vsi Bosanci imeli nože, *»ker je splošno znano, da ljudje, ki pridejo z juga v Železarno na Jesenice, najprej napravijo nože«*. Da južnjaki kradejo, je bilo znano že pred revolucijo; pomanjkanje kulture pa so očitali tako Slovenci južnjakom, kot obratno.

V sporih, ko so po zraku letele hude besede, je bilo Slovencem dostikrat očitano, da sploh niso pravi Slovani, da so nekakšni »Nemci« in da naj gredo kar v Avstrijo, Nemčijo, kamor hočejo, če niso zadovoljni z Jugoslavijo. Saj da tako ne znajo ceniti srbske osvoboditve, poleg tega pa sploh ne marajo *»narodnu muziku«*, ampak igrajo in poslušajo neke nemške polke in valčke. Tako mišljenje se je seveda napajalo in spodbujalo v velikosrbskih in unitarističnih težnjah, katerih pritisk se je povečeval, zlasti kasneje, od osemdesetih let dalje.

Poleg vsega pa so južnjaki prinesli svoje stare narodnostne zamere tudi s seboj, v Slovenijo. Črnogorci in Muslimani so si bili v laseh že vse od turškega osvajanja Balkana ter kasnejšega poturčevanja – in tega se ne da odpraviti enostavno z oblastnimi sklepi ali pozivi razumnikov, ki so pri sebi pač dosegli neko raven spoznanja in so jim zato vsi drugi, ki tega ne sprejemajo, zaostali.

Ljudje se zavedajo svojega narodnega porekla, živijo po svojih privzgojenih navadah – kako pa naj bi drugače? Za sožitje je pač potrebno, da se vse strani, pa naj bodo to posamezniki, skupine ali narodi, zavedajo, da se njihove pravice končajo tam, kjer se začnejo pravice drugega. Ali drugače, povsem na osebni ravni: ne stori nekomu česa, kar nočeš, da bi se zgodilo tebi. Dokler pa za to ni možnosti, razumevanja, je pozivanje oblasti ali posameznikov zgolj nestrpno priganjanje časa. Ampak kaj, ko bi pa vsaka oblast ali posamezniki, ki se imajo za pomembne, radi videli svet po svoji meri že za svojega kratkega veka.

Zusammenfassung

„ICH ERHEBE DIESES GLAS AUF DIE BRÜDERLICHKEIT UND EINHEIT UNSERER VÖLKER“

In den ersten Jahren nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs behauptete die kommunistische Führung im neuen Jugoslawien zumindest öffentlich, sie habe die nationale Frage ein für allemal gelöst. Natürlich stimmte das keinesfalls, denn die alten Animositäten zwischen den Völkern und die Unterschiede in den Kulturen konnten nicht einfach durch den Austausch des politischen Systems und eine neue Organisierung des Staates beseitigt werden. Außerdem versiegten auch die „organisierten“ Wünsche nach politischer Oberherrschaft und staatlichem Unitarismus nicht. So begannen die Machthaber bereits in der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre in aller Öffentlichkeit über die nationale Frage in Jugoslawien zu diskutieren. Das Gefühl, im Hinblick auf wirtschaftliche Gleichberechtigung und nationale Selbstständigkeit benachteiligt zu sein, äußerte sich Ende der sechziger und zu Beginn der siebziger Jahre im Liberalismus. Nach der Unterdrückung liberalistischer Tendenzen verschärfte sich in den siebziger Jahren die Beziehungen zwischen den Völkern Jugoslawiens. In den achtziger Jahren führten die unitaristischen und großserbischen Bestrebungen schließlich zum endgültigen Zerfall des Staates.

Der Beitrag behandelt Phänomene nationaler Intoleranz in Oberkrain, die in den Dokumenten des Archivbestands des Ordnungsamtes und des Bezirksgerichts Radovljica verzeichnet sind. Oberkrain war aufgrund seiner Industrie – zum Beispiel des Eisenwerks in Jesenice – ein beliebtes Ziel von Immigranten aus den südlicheren Republiken, die ihre Kultur und ihre Gewohnheiten mit sich brachten, was aber häufig zu Konflikten mit der einheimischen Bevölkerung führte. Für die „Südländer“ war es selbstverständlich, dass sie überall in Jugoslawien serbokroatisch reden, dass jeder sie verstehen und auch in ihrer Sprache sprechen muss. Auch ihre sozialen Gewohnheiten – zum Beispiel das Verhältnis zu Frauen – hielten sie für universell gültig. Charakteristisch war die Verwendung von Schimpfwörtern, mit denen sie

die Betreffenden in die „Fotze der Mutter“ schickten bzw. vom „Ficken der Mutter“ sprachen, wobei sie gerne noch die nationale Bezeichnung der Beschimpften hinzufügten. Gleichzeitig waren sie natürlich sehr empfindlich, wenn ihnen gegenüber solche Schimpfwörter verwendet wurden. Außerdem neigten sie zur geradezu sprichwörtlichen physischen Gewalt.

Mangelnder Respekt gegenüber der Sprache der anderen, patriarchale Gewohnheiten, verbale Gewalt, physischer Terror – all das begannen die Slowenen mit den „Südländern“ zu verbinden, da sie dies im täglichen Leben erlebten. Viele dieser Konflikte wurden vor das Ordnungsamt gebracht und die gewaltsamsten in Strafverfahren vor dem Bezirksgericht verhandelt. Weil aber die nationale Frage angeblich gelöst bzw. nicht akut war, gaben die Behörden nur ungern zu, dass es sich um Konflikte auf nationaler Grundlage handelte. So gaben die polizeilichen Anzeigen der Übergriffe sowie die Zeugenaussagen das Geschehen noch wörtlich wieder, während in den Urteilen nur sehr selten von Ausdrücken die Rede war, die auf die Nationalität zielten, bzw. wurden die Übergriffe oder strafrechtlichen Vergehen nicht als Delikte bestraft, die mit der Verbreitung nationaler Intoleranz zusammenhingen. Das Ordnungsamt bestrafte immer nur die Ausschreitung oder Beleidigung an sich und auch das Bezirksgericht beschränkte sich auf die Bestrafung der Folgen der Delikte – physische Wunden, materieller Schaden, die Beleidigung als solche. Im behandelten Zeitraum fällte das Bezirksgericht nur ein Urteil wegen des Schürens nationaler Intoleranz. Doch mussten auch die staatlichen Organe zumindest „für den internen Gebrauch“ das konstatieren, was wenig später – nämlich in der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre – die höchsten politischen Funktionäre öffentlich kritisierten.

Die Menschen sind sich ihrer nationalen Herkunft bewusst und leben gemäß der ihnen anerzogenen Gewohnheiten – wie sollte es auch anders sein. Für das friedliche Zusammenleben ist es notwendig, dass sich alle Seiten, seien es Individuen, Gruppen oder Völker, bewusst sind, dass ihre Rechte dort enden, wo die Rechte der anderen beginnen, und dass man auf persönlicher Ebene jemandem nicht etwas zufügt, was man selbst nicht erleben will. Solange das nicht möglich und allgemein akzeptiert ist, sind Aufrufe der Behör-

den oder Einzelner lediglich ein Zeitvertreib – was jedoch nichts daran ändert, dass alle Machthaber oder Einzelpersonen, die sich für bedeutsam halten, die Welt schon zu ihren Lebzeiten nach ihrem Maßstab eingerichtet sehen wollen.

»Jaz sem Juliko malal«

Damir Globočnik, Prešeren in likovna umetnost. Mohorjeva družba Celje, Mohorjeva družba Celovec, Goriška Mohorjeva družba; Celje, Celovec, Gorica 2005; 451 strani.

Z besedami naslova se je menda pred svojo nečakinjo pohvalil Matevž Langus, znani slikar svoje dobe, čigar atelje je naš največji poet spremenil v svojo vsakodnevno božjo pot, posvečeno zamaknjenemu strmenju v obličje svoje muze. Kakorkoli že je Prešeren čislal hvalevredno poslanstvo slikarjev, da s svojo umetnostjo za večnost ohranijo »lepoto«, »milino« in pomen svojih modelov ali/in naročnikov (meščanskih in plemiških ničetov z debelimi mošnjami), se je v svojem življenju vendarle odločal za to, da svoje petice raje kot v ovekovečenje lastne podobe investira v tekoča poživila in nakupe fig za negotno deco. Tako smo zaradi Prešernove skromnosti (že v svojih pesmih je samokritično ocenjeval, da na njem nič ni podobno poetu) in tržne naravnosti njegovih slikarskih prijateljčkov (zastonj ga pač nihče ni maral »malati«) ostali brez njegove podobe. Pa je naš Prešeren umrl in je bilo naenkrat vsem žal.

Ob novici o Prešernovi smrti je bilo, kot da bi med jato rodoljubov prhnil jastreb. Zvonilo se je, usodna novica je na mah pljusnila med ljudi in zavedneži so se naenkrat vrgli v mrzlične priprave na dostojen pokop največjega med slovenskimi pesniki. Nekdo je Langusu celo ponudil, da popravi svojo napako in Prešerna portretira vsaj na parah, a je Julikin malar tudi to priložnost zapravil – ali je pri tem šlo za prizadetost ob »prijateljevi« smrti ali za lastno »slabo počutje«, sploh ni pomembno. Dejstvo je, da ob skoraj popolnoma raziskanem Prešernovem pesniškem opusu nimamo pesnikove povsem verodostojne upodobitve.

To dejstvo je verjetno botrovalo odločitvi Damirja Globočnika, da se odpravi po sledih bolj ali manj uspelih Prešernovih ovekovečenj in svoje

izsledke strne v tehtni monografiji, ki bo ljubiteljem Prešerna in njegovih poezij dragocen vademekum pri odkrivanju njihovega idola.

Prešeren je zapisal: »Pa začniva pri Homeri,« mi pa bomo začeli pri Franzu Kurzu zu Thurn und Goldensteinu, avtorju prve in »ponarodele« Prešernove upodobitve precej zabuhlega dobrodušneža z boemsko neukrotljivo pričesko, ki malce otožno zre v nas. Slikarja nemškega rodu in zavesti, ki so ga sodobniki smešili z besedama »akademski malheur« (akademska smola, nesreča) in se je predvsem ukvarjal z nabožnimi slikarjami, so se šentflorjanci v trenutku lotili z največjimi kalibri – njegov portret naj bi bil tipski (gostilničarski ali trgovski), blede in brez duševne vsebine. Goldenstein je podobo iz lastnega nagiba naslikal po spominu, bil pa naj bi diletantski slikar brez prevelikega talenta, za nameček pa še nadut Nemec (kar je bilo za rodoljubno jato že samo po sebi dovolj velik zločin). Njegovo delo pa kljub temu še stoletje in pol po nastanku prerisujejo, kopirajo, tiskajo in »prodajajo« kot »pravega« Prešerna, čeprav naj bi bil v primerjavi z Langusom ali Tomincem Goldenstein navaden obrtnik in ne umetnik. Res pa je, da se Goldenstein ni pustil prositi kot stara devica, kar lahko očitamo Langusu, in se je v trenutku odzval potrebam trga. Avtor Goldensteinov Prešernov portret postavi ob bok Layerjevi Mariji Pomagaj, ki zaseda na Slovenskem podobno vzvišen simbolni položaj, ki ne izhaja iz neposredne umetniške vrednosti slike. Globočnik je precejšen del svoje knjige namenil tudi umestitvi Prešernovih upodobitev v umetnostnozgodovinske tokove 19. stoletja, ko so nastajala njegova prva ovekovečenja. To je obenem čas, ko je fotografija (dagerotipija) že prehajala v vsakodnevno rabo in je bilo ovekovečenje dostopnejše tudi za plitvejši žepe (fotografijo si si lahko omislil že za 2 kili mesa), čeprav je snobom še vedno nekaj štel le nastavljanje »malarju« in portret v olju. Nekaj imenitnežev na Slovenskem je tedaj že imelo svoje fotografije (zmotno so na fotografiji z Auerspergi »prepoznali« celo Prešerna), a je našega pesnika očitno tudi ta novotarija pustila popolnoma hladnega.

Največjo konjunkturo so Prešernove podobice doživljale itak v valovih – prvi tak val je zapljusnil rodoljubno srenjo ob Prešernovi smrti, drugi pa ob stoletnici rojstva leta 1900; vmes je bilo navdušenje precej umirjeno in se je omejevalo

na manjša naročila za potrebe šol, čitalnic in manj premožnih zasebnih naročnikov, ki so jim ustrezale cenene upodobitve v večjih nakladah. Že leta 1851 so manj premožnim narodnjakom ponujali litografije s Prešernovo podobo.

Leta 1865 je Prešeren dobil prvi doprski kip avtorja Franca Ksaverja Zajca, ki za razliko od Goldensteina Prešerna ni nikoli niti srečal, kar pa ga ni oviralo, da ne bi leta 1870 še enkrat poskusil sreče, to pot z manjšim kipcem, ki naj bi z dostopno ceno Prešerna dobesedno spravil v vsak zaveden slovenski dom.

Leta 1866 je bila v Stritar-Jurčičevi objavi Prešernovih Poezij objavljena druga Prešernova upodobitev – litografija neznanega avtorja, ki je po založniku dobila ime »Wagnerjeva litografija«. Ta je postala skupaj z Goldensteinovo »ikono« nekaka osnova, ki so si jo sposojali Prešernovi upodobitelji še celo 19. in 20. stoletje. Med njimi najdemo slikarje (Čeha Mukarovskega, Šubice – Janeza mlajšega in starejšega ter Alojza, Ignacija Eignerja, Petra Markoviča, Adolfa Karpellusa, Ivana Groharja, Maksima Gasparija, Sašo Šantla, Hinka Smrekarja, Božidarja Jakca, Miho Maleša, Bineta Roglja in Milana Bizovičarja) ter kiparje (Alojzija Gangla, že omenjenega F. Ks. Zajca, Ivana Zajca, Alojza Repiča in Frančiška Smerduja), ki so svoj opus hoteli kronati tudi z upodobitvijo slovenskega simbola Prešerna. Le-ta je namreč po intenzivnem trudu mladoslovencev zasedel »prestol« največjega slovenskega pesnika in se skupaj s Triglavom uvrstil med simbole slovenstva. Simbolov pa ni mogel upodabljati vsak. Na številne naštet ustvarjalce se je po tistem, ko so javnosti odkrili »svojega« Prešerna, vsul plaz kritik in podtikanj – od nacionalističnih očitkov o »nepravem« rodu do očitkov glede prazne/obrtiške upodobitve brez duševne globine, ki bi jo naš poet vsekakor moral žarčiti tako v dvo- kot tridimenzionalni obliki.

Najhujši vihar je seveda sprožila akcija Ivana Hribarja za postavitev Prešernovega spomenika v Ljubljani, ko so izbranega kiparja Ivana Zajca (občudovalca Augusta Rodina) morili tako glede videza upodobljenega pesnika kot tudi zaradi nesramno razgaljene muze nad njegovo glavo. Sedemnajst let trajajoč podvig zbiranja denarja je bilo pač zahtevno in končno uspešno podjetje, tako da za zbranih 71.000 kron niso hoteli mačka

v žaklju. Precej lažje in manj stresno smo Slovenci spravili pod streho pesnikov nagrobnik in nekaj spominskih plošč.

Vmes pa se je s Prešernom, njegovim »likom in delom« dogajalo marsikaj – mladoslovinci so ga uspešno tržili kot protiutež staroslavnemu pesniku Koseskemu (žal je Prešeren svojega »tekmeca« premagal šele v podaljšku – po smrti), generacije pismoukov so greble po njegovem opusu in z njegovo pomočjo tkale svoje kariere, resničnega človeka Prešerna (skupaj z njegovimi potomci) pa itak ni nikoli nihče potreboval. Tako so Ernestino Jelovšek izkopali iz pozabe in uboštva le ob priliki odkritja znamenitega ljubljanskega spomenika (narodne dame so ji celo kupile obleko – verjetno zato, da v svojih capah ne bi sramotila narodnega ženstva), s čimer so hoteli popraviti »pozabljivost« izpred petdesetih let, ko so pesnikova potomca skorajda pustili umreti od gladu in uboštva. Vsake toliko je kakšen podobar še povprašal njegove najbližje, kakšen je bil v resnici videti Prešeren, to pa je bilo tudi vse.

Še najbolje je razpoloženje ob odkritju spomenika zadel pesnik Alojz Gradnik:

*»Bile so tolpi tvoje misli tuje,
in v zlobi te je ona zatajila.
Pred tabo danes tolpa malikuje,
in poje himne ti in žge kadila.
A glej, če bi ti strune oživele,
bi vstala tolpa in bi oškropila
spet z blatom misli tvoje nevesele.«*

Nov čas po drugi svetovni vojni je potreboval tudi novega Prešerna – tistega vizionarja in revolucionarja, ki so ga ustvarili že med narodno-osvobodilnim bojem (leta 1944 so partizani poskrbeli za izdajo Zdravljice – tudi bibliofilsko) in ga skupaj s Cankarjem pripeli na svoje prapore. Zahlevam časa po novem Prešernu – klenem Gorenjcu, puntarju (tako različnem od Goldensteinovega »cagavca«) – je najbolje ustregel kipar Francišek Smerdu, avtor Prešernovega kipa pred njegovim gledališčem v Kranju – Prešernovem mestu, ki je po drugi svetovni vojni poskrbelo za renesanso njegovega kulta s Prešernovim tednom in številnimi prireditvami v pesnikovo čast.

Zgodba o Prešernu in njegovi podobi pa se je vseeno nadaljevala – preko »svobodnih« in hi-

pijskih 70. let, ko je Bine Rogelj ponudil Slovencem Prešerna na več načinov (veselo različico Goldensteinovega portreta, Prešerna-kmeta, športnika, poslovneža, učenjaka, študenta) do nekakšnega kulturnega boja zoper Kmecl-Ravnohribovega Prešerna-uživača in babo- ter vinoljubca v pesniku posvečenem filmu konec preteklega stoletja, ko smo se znova naučili, da se s Prešernom ne gre igrati, če si ne želiš nadse božjega srda »rodoljubne« srenje. Mogoče bomo v svoji ihti po »pravem Prešernu« prestopili Rubikon in se odločili celo za izkop njegovih posmrtnih ostankov in forenzično razrešitev Prešernove kode (upam, da se bomo temu znali izogniti in bomo kot del Prešernovega kulta znali uživati tudi nikoli razrešen misterij njegovega videza).

Za zaključek naj bralcem le še priporočim Globočnikovo knjigo o zgodah in nezgodah s pesnikovo podobo – poleg izčrpne umetnostnozgodovinske analize Prešernovih upodobitev (slikarskih in kiparskih) nam avtor namreč tekoče in nevsiljivo posreduje tudi pogosto malo znane portrete ustvarjalcev teh likovnih del, zgoščene predstavitve posameznih umetniških tokov ter nenazadnje tudi številne bolj ali manj neznane slepe ulice in pomete, v katere so se ujeli lovci na Prešernove podobe. Izčrpno in zgledno delo torej, ki lahko precej pove tudi radovednejšem brez posebnega predznanja s področja umetnostne zgodovine.

Aleksander Žižek

Prodajala se je obleka, ponajveč pa sladke reči*

Hedvika Zdovc, Sejmi na Celjskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja. Zgodovinski arhiv Celje, Celje 2006, 220 strani.

Avtorica Hedvika Zdovc, ki se na svojem strokovnem področju ukvarja z arhivskimi fondi s področja uprave, se je lotila znanstvene obdelave fenomena sejmov na celjskem območju. Pri tem je morala iz arhivskih dokumentov izluščiti drobce in iz njih sestaviti sliko, ki sega od konca 18. stoletja pa do druge svetovne vojne. Izbor teme glede na strokovno orientiranost avtorice ni presenetljiv, presenetljivo pa je, da se doslej praktično nihče ni celostno lotil obdelave te teme; presenetljivo zato, ker se Celje v iskanju svoje vloge tako rado sklicuje tudi na sejmsko tradicijo. Prva moderna sejmska prireditve je bila namreč v Celju že leta 1863; petnajst let zatem je sledila še ena, med svetovnima vojnoma je Celje imelo že štiri obrtne razstave: v letih 1922, 1935, 1937 in 1939. Po drugi svetovni vojni pa je sejmska dejavnost v Celju doživela pravi razcvet in z danes uveljavljenim Mednarodnim obrtnim sejmom dosegla višek. Toda ta knjiga govori o drugačnih sejmih, o sejmih, katerih začetki segajo dosti dlje v preteklost.

Trg je že od nekdaj kraj, na katerem se srečujejo trgovci in kupci, proizvajalci in potrošniki blaga, da bi trgovali. Tržne sejme so od zgodnjega srednjega veka, predvsem pa od 11. oz. 12. stoletja organizirali ob cerkvenih praznikih, proščenjih (hkrati z bogoslužjem) na pomembnejših prometnih poteh in božjepotnih krajih (od tod je v nemščini pojem Messe = maša prešel od bogoslužja na prizorišče prodaje). Obiskovalci sejma so bili pod zaščito kralja ali cerkve, sejmskim krajem pa so se podeljevali sejmski privilegiji. Na Slovenskem je

* *Ivan Tavčar, Cvetje v jeseni.*

bila pravica do sejma (tržna pravica) eden glavnih momentov pri opredeljevanju trga oz. mesta.

Tako so se sejmi kot oblika gospodarske dejavnosti, ki pa je bila veliko več kot to (poleg menjave dobrin tudi priložnost za srečanja ljudi iz celotnega gravitacijskega območja ...), ohranili iz preteklosti v sodobnejši čas. Podeželje namreč ni bilo več samozadostno, presežke kmetijskih pridelkov pa tudi doma narejene obrtne izdelke je bilo potrebno dati v promet. Kmetje so se namreč začeli vključevati tudi v nekmetijske dejavnosti, kot so podeželske obrti, trgovanje in promet, zlasti se je ta proces razmahnil v drugi polovici 18. stoletja.

V uvodnih poglavjih avtorica predstavi liberalizacijo notranje trgovine ter uredbe in zakonodajo, ki se nanaša na sejme; posebej je izpostavila obrtni red iz leta 1860. Na osnovi splošno veljavne deželne ali državne zakonodaje so morale občine izdelati lastne pravilnike, sejemske (tržne) rede za kramarske, živinske in tedenske sejme. Ti so morali poleg splošnih upoštevati še krajevne razmere.

Na Celjskem je od srednjega veka dalje obstajala vrsta trgov; vendar pa pridobitev trških pravic ni samoumevno pomenila tudi pridobitve sejmskih privilegijev. Le-te je v 19. stoletju podeljevala štajerska deželnoknežja oblast (v 1. polovici 19. stol. štajerski gubernij v Gradcu, po letu 1850 pa deželno namestništvo v Gradcu). Med svetovnima vojnama pa je dovoljenja za sejemske dni v soglasju z Zbornico za trgovino, obrt in industrijo izdajal ban.

V nadaljevanju se seznanimo s prizadevanji za pridobitev sejmskih privilegijev ter sejme v celjskem okrožju leta 1848. Priročnik vojvodine Štajerske navaja, da je bilo omenjenega leta v celjskem okrožju (v 44 krajih) 159 letnih in živinskih sejmov; časovno jih je bilo največ med njimi od marca do oktobra. Pozoren bralec pa pogrša primerjalne podatke o gibanju števila sejmov v kasnejših obdobjih; podatke bi bilo moč najti med drugim v številnih pratikah in koledarjih.

Posebni poglavji sta namenjeni sejmskim pristojbinam – taksam (stojninam) za uporabo prostora ali stojnic na sejmišču ter sejmskem prostoru, ki je bil določen s predpisi ter ločen na kramarski in živinski del. Že v 2. polovici 19. stole-

tja so se v celjskem okrožju pojavili protesti, češ da je sejmov preveč in naj ne dovoljujejo novih. Preveliko število sejmov je namreč pomenilo preveliko konkurenco za prodajalce, tako kramarje kot posestnike, nenazadnje pa tudi za lokalne trgovce. Zanimivi pa so bili tudi argumenti laškega občinskega urada iz leta 1864, da so »ob letnih sejmihi posestniki postopali okrog, posedali po gostilnah in nasploh zapravljali denar za nepotrebne reči, medtem ko so poljska dela ostajala doma nedokončana. Zaradi pomanjkanja časa so bila velikokrat slabo opravljena ali pa so celo ostala nedokončana. Otroci so tekali naokrog, posli so se ponavadi sklepali slabo, tako da so imeli od sejmov koristi samo lokalni krčmarji.« In ravno o točenju pijač na sejmihi kot dopolnilni ponudbi bi bilo mogoče napisati še nekaj dodatnih besed, prav tako pa tudi o vlogi, ki so jo sejmi igrali na področju druženja in družabnosti; sejmi so namreč nudili ljudem med drugim tudi obilico priložnosti za družabna srečanja.

Med svetovnima vojnama se je tudi pri sejmski dejavnosti občutila gospodarska kriza. Poleg zmanjšane kupne moči prebivalstva so se sejmarji ukvarjali zlasti s problemi šušmarstva, prekupčevanja ter nelojalne konkurence oz. krošnjarstva. Krošnjarjenje, proti kateremu so nastopali predvsem trgovci, so oblasti do neke mere tolerirale, da bi ublažile revščino gospodarsko pasivnih krajev. Brez liberalizacije krošnjarjenja pa si tudi ne bi bilo mogoče zamisliti širjenja novih potrošniških dobrin na podeželje. Podatki za to obdobje govorijo tudi o številnih sejmihi v krajih, ki jih zgoraj omenjeni priročnik za leto 1848 ne omenja; v sejmski dejavnosti so številni videli možnost zaslužka (občine od stojnin, gostilničarji od točenja pijač, večji kmetje od prodaje živine), na drugi strani pa so sejme v tem času še vedno imeli za pospeševalce kmetijstva (živinoreje). Pred drugo svetovno vojno so tako v 64 krajih izvajali 262 letnih sejmov – zanimivo je, da jih je tedaj bilo precej tudi v zimskem času (boljše prometne razmere). V kratkih poglavjih se zatem avtorica dotakne mešetarjenja in sejmskih sporov; verjetno bi kakšno sočno zgodnico, ki bi dodatno ilustrirala to problematiko, lahko našla v arhivskih sodnih spisih. V poglavju o cenah pa se je avtorica potrudila in poleg sejmskih cen poiskala tudi primerjalne podatke o razmerjih med cenami oblačil, življenjskih potrebščin ter plač.

Drugi del knjige je namenjen sejmski dejavnosti v Celju, mestu, kjer so sejmom konkurirale trgovina, obrt in industrija. Celje je dobilo pravico do izvajanj tedenskih sejmov že okoli leta 1300, v naslednjih stoletjih pa so se te pravice še dopolnjevale. Tako je v začetku 19. stoletja imelo Celje pet letnih, tri živinske in tedenski sejem ob sobotah; leta 1847 je deželni gubernij v Gradcu dovolil izvajanje še drugega tedenskega sejma, in sicer ob sredah. Sledi predstavitev sejmskih redov, tako tistih za tedenske kot tudi za letne živinske in letne kramarske sejme. V tem poglavju avtorica med drugim omenja tudi prodajne artikle, ki bi si pa najbrž zaslužili samostojno, obširnejše poglavje. V nadaljevanju so predstavljene tržne pristojbine, in sicer primerjalno po posameznih letih. Med prodajalci, ki so imeli rezerviran prostor na kramarskem sejmu (na Glavnem trgu oz. na Kralja Petra cesti in Prešernovi ulici), je bilo tudi okrog 30 trgovcev – ne samo iz Celja in okolice, ampak tudi iz Maribora, Ljubljane, Kranja, Trbovelj in Zagorja. Trgovci so na sejmu prodajali predvsem tkanine, tekstilne izdelke in čevlje, pa tudi galanterijo in turški med. Mestna tržna uprava je obdelana v posebnem poglavju, prav tako problem stojnic na Glavnem trgu, predpisi glede prodaje mesa in mesnih izdelkov na stojnicah ter prodaja božičnih drevesc. Prodaja življenjskih potrebščin na Glavnem trgu je bila dovoljena le do 11. ure, zatem je bilo trg potrebno očistiti in odpreti za promet. Do leta 1921 se je po Glavnem trgu promet, resda počasneje, odvijal tudi v času sejmov. Tega leta pa so mestni svetniki v času sejmov na Glavnem trgu prepovedali promet z vozovi, po trgu so smeli voziti le tisti, ki so na sejem pripeljali prodajno blago. Ob koncu tega vsebinskega sklopa sledi kronološki pregled sejmskega dogajanja na kramarskih, živinskih in tedenskih sejmihih ter prerez cen od konca 19. stoletja do leta 1940.

Tretji del monografije vsebuje krajši pregled gospodarskih in obrtnih razstav v Celju od šestdesetih let 19. stoletja do 2. svetovne vojne. Le-te so bile po eni strani učinkovita reklama za predstavljene izdelke, po drugi pa odraz gospodarskega napredka v naših krajih.

Monografija Hedvike Zdovc, ki je malce dopolnjeno magistrsko delo, je rezultat nekajletnega raziskovalnega dela. Gradi na raznovrstnih arhivskih fondih Zgodovinskega arhiva Celje ter obja-

vljenih virih in strokovni literaturi. Mogoče pogrešamo uporabo časopisnih virov (npr. Domovina, Nova doba), z upoštevanjem katerih bi bila slika sejmskega dogajanja še popolnejša. Vsekakor pa je omenjeno delo pomemben prispevek h gospodarski zgodovini celjskega in slovenskega prostora in ga priporočam v branje vsem, ki jih zanima zgodovina vsakdanjega življenja na našem prostoru.

Marija Počivavšek

Mi smo fejst ljudje, Meksikajnarji

Zoran Smiljanić, Marijan Pušavec, Meksikajnarji. 1. del Miramar, Zbirka Dos pesos, Umco, Ljubljana 2006; 72 strani.

Knjižica, ki mi je oni dan pristala v rokah, je vsekakor nekaj posebnega. Ne zgodi se mi ravno pogosto, da bi se (ob obilici »resnih« in »težkih« cvetoberov družboslovne modrosti) ljubeče in »z andohtjo« posvetil svoji praljubezni – stripu z vsebino. Po lepih in neumrljivih spominih na Alana Forda, s posebnim ozirom na njegove tematske (zgodovinarske!) »priče Br. 1«, po skorajda meseno otipljivih vizualizacijah »Otpisanih« v starih Stripotekah, so me Meksikajnarji dvojca Smiljanić (risba in štorija) – Pušavec (štorija) zopet predstavili v lepši in urejenejši svet preprosto povedanih velikih zgodb in mojstrske risbe, ki bralca prav prisili v večkratno listanje in odkrivanje vedno novih filigransko izrisanih detajlov.

Vsebina – neuspešna mehiška ekspedicija naših prednikov, ki so se šli »mirovniško misijo« v »Meksiko« pod vodstvom mlajšega brata presvitlega cesarja Franca Jožefa, nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana – nam je vsaj v obrisih znana, vseeno pa kljub edinstvenosti in zanimivosti dandanašnjim Slovencem vse premalo domača. Ta motiv je (ob privlačnosti in klicu daljnih svetov) oba avtorja tudi spodbudil k stripizaciji tega dogajanja.

Za dobro mero (in demokratizacijo zgodovine) sta nadvojvodi Maksimilijanu, Francu Jožefu, Napoleonu III. in ostalim mogočnejšem dodala Antona Brusa, gruntarskega sina z vznožja Kamniških planin, sicer pa bonvivanskega študenta medicine, ki na cesarskem Dunaju uspešno študira tudi krokanje in zalite krčmarice, med vakancami doma pa nasadi roge lastnemu bratu ter nato (ob drugih vakancah) posredno zakrivi tudi smrt svojega otroka in ljubljene ženske. Za Antona je po smrti svakinje in njenega otroka edini izhod sramoten odhod od doma, pospremljen z grenko očetovo kletvijo.

V dvorcu Miramar se medtem snujejo velike stvari. Nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan zagrenjeno premleva svojo kruto in neizprosno usodo, ki v osebi njegovega cesarskega brata v njem popolnoma krivično ne prepozna silnih darov vladanja in nadarjenosti za pridobivanje naklonjenosti ljudstva – njegove ambicije uspešno podkuri žena Šarlota, ki kajpak noče ostati dosmrtna nadvojvodinja. Lisjaki na evropskih dvorih pa medtem iščejo lutko, ki bi v njihovem imenu kot cesar Mehike stopila na vroča ameriška tla in podelila vsaj navidezno legitimnost njihovi vojaški ekspediciji v razdeljeno in bojujočo se deželo zakonito izvoljenega predsednika Benita Juareza. Maksimilijan končno doseže svoje – »posodi« se Angležem, Špancem in Francozom ter »na ljudsko željo« postane cesar Mehike (da se ob tem odpove vsem svojim pravicam do habsburškega nasledstva, bomo opisali kot kolateralno škodo).

Dva »izgnanca« in »izkoreninjenca« – Maksimilijan in Tone – se morata torej slejkoprej srečati, povezala pa ju bo (po danes predstavljeni uverturi) mehiška epizoda, ki nam obeta še štiri nadaljevanja z naslovi Laibach, Meksiko!, Sierra Madre in Queretaro.

Tak je torej pregled vsebine prvega dela in tako se ima odvijati zgodba v prihodnosti. Če je soditi po prvem delu, se bodo do izida naslednjih vsem pravim odvisnikom od tovrstne literature izdatno cedile sline sladkega pričakovanja – storija ima ritem, scenarista tok pripovedi prekinjata le z nujno potrebnimi historičnimi vključki, risba pa je (vsaka zase) mala umetnina – dinamična in sočna.

Pol leta po tistem, ko je bil v Mladini objavljen zadnji del prve epizode mehiške epopeje z naslovom Miramar, je med ljubitelji stripa in zgodovine tudi že knjižna verzija. Tisti, ki smo zapletanje historije o stremuškem Maksimilijanu, nadutem in togem Francu Jožefu ter domačih junakih – Brusovih Štefanu, Antonu in njegovi neusojeni Mariji – iz tedna v teden nestrpno pričakovali in z Meksikajnarji tudi začenjali branje tega lista, smo za silo potolaženi. Dobili smo predujem na naslednje pustolovščine, ki sta nam jih Smiljanič in Pušavec obljubila v razčlembi svojega dela. Držimo ju za besedo in se priporočamo za nov stripovski trip, obenem pa malikujemo Mladino, ki zna s svojimi stripi od časa do časa vreči med hvaležni publikum stripovske dragotine, ki jih drugod ni več najti. Kot zvest bralec tovrstne literature, bi jim priporočal stripovsko obdelavo še drugih obdobij naše zgodovine – druge svetovne vojne (da mlajše generacije vidijo, kdo je zmagal) in – zakaj pa ne? – nastajanja moderne slovenske države (kar bi znalo celo okrepiti izginuli patriotizem, ki ga vse bolj omenjajo).

Če ste ljubitelj zgodovine za vse – zanimive, nezatežene, tekoče pripovedi o preteklosti in njenih bolj ali manj znanih protagonistih, ne oklevajte. Vzemite knjižico, ki je kot nalašč za »retke trenutke odmora« in se podajte po sledih hrepenenj naših prednikov. Na tem popotovanju vas čakajo tudi številna odkritja – med drugim, kateri posteljni položaj je bil najbolj všeč Maksimilijanu in kaj je imelo pri polomu mehiške ekspedicije opraviti prekletstvo z Lokruma. Delo za nas, ki nam je zgodovina ljubezen in ne maturitetni predmet.

Aleksander Žižek

»Razgaljenje« liberalizma

Jurij Perovšek, Na poti v moderno. Poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja, Inštitut za novejšo zgodovino – zbirka Razpoznavanja / Recognitiones, Ljubljana 2005, 285 strani.

Bil je »zgodovinski ustvarjalec *modernega*«, končal pa »socialno izkoreninjen« v »praznoti duha«. Vtisnil je pečat 19. stoletju in se zlagoma »izgubil« v dvajsetem. Do druge svetovne vojne kot enoten idejni in politični tabor ni več obstajal, za njim je ostala množica med sabo različnih političnih skupin. Tako bi lahko na hitro označili pot, ki jo je prehodil slovenski liberalizem. Gotovo se zdi zanimiva, toda tisti, ki bo želel po njej, lahko zaide v vsej kompleksnosti njenih ovinkov, odcepov in slabše zgrajenih odsekov. Za lažjo orientacijo potrebuje odgovore, ki terjajo tako gospodarsko in politično kot svetovnonazorsko in ideološko poglobitev. Odgovore, ki naj vsebujejo kar najbolj široko razgaljenje slovenske liberalne politične misli. V nedavno izšli knjigi s pomenljivim naslovom *Na poti v moderno* nam njen pisec, znanstveni svetnik doc. dr. Jurij Perovšek z Inštituta za novejšo zgodovino, ponuja prav to. Priznani strokovnjak za zgodovino liberalizma se je namreč odločil, da bo svoje dosedanje obravnavanje te razgibane teme sintetiziral v monografski obliki in tako na enem mestu ponudil »vodnik« po poteh liberalne misli. Plod njegovega dela je tehtna študija, ki v štirih problemskih razdelkih razčlenjuje posamezna poglavja iz zgodovine tako evropskega kot slovenskega liberalizma.

V prvem delu študije, ki je posvečen socialnemu vprašanju, nam avtor najprej pojasni liberalno združnogospodarsko doktrino, nato pa osvetli njene prilagoditve na Slovenskem v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Pri tem je treba posebej poudariti, da t. i. Schultze-Delitzscheve doktrine ni zgolj površno orisal, temveč jo je temeljito razčlenil. Njena aplikacija na Slovenskem, ki je pomenila, kot pravi pisec, »*enega od redkih sočasnih vplivov evropskega liberalizma na slovenski liberalni*

tabor«, je zato bralcu nedvomno bolj in zlasti lažje razumljiva. V okviru razčlenjevanja socialnega vprašanja je obdelal tudi pojav in značaj socialnega liberalizma, ki pa je po letu 1918 tako v Evropi kot na Slovenskem izgubil svojo aktualnost.

Če označimo prvi del knjige kot socialno-gospodarsko branje, moremo drugega razvrstiti v idejnopolično rubriko. Težišče razdelka je namreč prav na tem, čeprav velja poudariti, da obravnave nekega miselnega toka, ki je zaznamoval političnega človeka, ni mogoče kirurško razdreti na različne vidike, jih zapreti v hladilnico in nato izolirano drugega od drugega analitično obdelati. Različni vidiki se v dejanskosti in v knjigi vseskozi prepletajo med sabo, fokus pisca pa je vsakič drugje. Perovšek se je razčlenjevanja idejnih in nazorskih značilnosti liberalizma lotil »skozi« štiri osebnosti. Tako izriše portreta dveh liberalnih prvakov, Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja, ter prikaže poglede liberalizma na dva pripadnika »nasprotnega tabora« – na škofa Antona Bonaventuro Jegliča in na Janeza Evangelista Kreka. V orisih obeh liberalnih Ivanov se dobro vidi pomembna razlika med obema možema. Medtem ko je bil socialnoelitistični Tavčar nosilec izrazitega kulturnobojnega protikatoliškega stališča, je bil zmernejši Hribar – sicer tudi nasprotnik zlorabe Cerkve in vere v politične namene – drugačnega mnenja. Po besedah avtorja ga »*tradicionalni spopad med političnim katolicizmom in liberalizmom /.../ ni privlačil*«. V boju med obema usmeritvama ga zato daje na »dostojanstveno mesto«. Po nastanku Kraljevine SHS leta 1918 pa je usahnila tudi Tavčarjeva farška gonja. Zamenjal jo je »dosledni protikomunizem«, poleg tega pa tudi zagovarjanje jugoslovanskih nacionalnounitarnističnih, monarhističnih in centralističnih stališč. Presenetljivo se zdi, da se kot slovenski pisatelj ni zavzemal za slovenski jezik. V manjšem vplivu slovenskega »narečja« kot »pravi Jugoslovan« ni videl nič problematičnega.

Razčlembo nazorskega sveta obeh liberalnih prvakov dobro nadgrajuje analiza pogledov liberalnega tabora na Jegliča in Kreka. Perovšek namreč pronicljivo ugotavlja, da se idejne in politične misli ter medsebojna politična razmerja »*lahko zelo dobro prepoznajo tudi po odnosu, ki so ga posamezni politični tabori imeli o najvidnejših predstavnikih sebi nasprotnih političnih sil*«. Tako bralcu nazorno prikaže vso ostrino in celo obča-

sno vulgarnost napadov liberalcev na Jegliča, ki so najbolj kulminirali leta 1909, ko je škof izdal svojo znano brošuro *Ženinom in nevestam*, in leta 1925 ob volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS. Liberalni tabor pa je tudi sicer le redko pozitivno pisal o Jegliču. Še največ priznanja mu je izrekel septembra 1917, ko se je pohvalno odzval na škofovo podporo Majniški deklaraciji. Na tej podlagi Perovšek realno ocenjuje, da so summa summarum liberalci o Jegliču sodili »pregrobo« in »z malo razumevanja«, na način, kakršnega si mož ni zaslužil. Medtem ko je bil Jeglič – poleg prvaka katoliške stranke Šušteršiča – očitno glavna tarča napadov liberalnega tiska, pa za Kreka to sprva ne velja. Pisec nam namreč pojasnjuje, da je bil v ozadju obravnav Slovenskega naroda, ki mu je v glavnem namenjal splošne, tako pozitivne kot negativne oznake. Toda s politično rastjo »slovenskega Marxa« je rasla tudi njegova »priljubljenost« v liberalnem tisku. Postajal je tarča vse ostrejših udarcev, gotovo najhujši pa ga je doletel leta 1913 z znano afero Theimer. Po uničujoči aferi ga Narod ni več napadal, po drugi strani pa tudi Krek svojih protiliberalnih stališč ni več zaostroval. Ob smrti so se liberalci od njega dostojno poslovili.

Narodno- in državopolitični razdelek knjige začenja nadvse zanimiva obravnava polemike o veri, narodnosti in etiki, ki sta jo v letih 1912–1913 vodila dva odlična intelektualca katoliške in liberalne politične usmeritve, Aleš Ušeničnik in Mihajlo Rostohar. Razgibana razprava bralcu pokaže vso širino in globino temeljnih idejnih razhajanj obeh nasprotujočih si taborov. Perovšek pri tem dobro ugotavlja, da sta oba razpravljavca »*dejansko govorila drug mimo drugega, dosledno zazrta vsak v svojo resnico*«, s čimer sta dokazala, »*da so Slovenci v prejšnje stoletje vstopili kot narod globokih ideoloških razhajanj*«. Po analizi »abstraktnega« se avtor v nadaljevanju loti še »real-političnega«. V posebnem poglavju najprej natančneje predstavi nacionalno politiko liberalnega tabora v dvajsetih letih dvajsetega stoletja. Ta je seveda v glavnem bila v znamenju koncepta jugoslovanskega narodnega unitarizma, ki ga Perovšek povsem jasno in odločno opredeli kot koncept, ki je »*slovenskemu narodu zapiral možnosti za harmonično in neodvisno narodno rast*«. V tem dejstvu tudi utemeljuje kasnejši liberalni politični bankrot, »*kajti v slovenskem narodu so imele tedaj in kasneje veljavo le tiste politične sile, ki so se bojevale za narodno emancipa-*

cijo ...«. Poglede slovenskih liberalcev na narod in državno ureditev dodatno osmisli z zanimivim in povednim poglavjem, kakršnih v slovenskem zgodovinopisju nedvomno manjka. Stališča liberalne *Samostojne demokratske stranke* namreč primerja s političnimi koncepti nemškega liberalizma v weimarskem času, s čimer doda razčlembam situacije v domovini pomembno historično dimenzijo. Ta je še toliko bolj zgovorna, ker sta bili obe državi, jugoslovanska in nemška, državnopravno »enako zgrajeni«, v obeh je veljal unitaristični princip, ki sta ga tudi zagovarjali obe liberalni politični usmeritvi. Toda Perovšek ob tem opozarja, da je nemški liberalizem »*znotraj zgodovinsko že izoblikovane narodne celote*« sprejemal unitarizem kot instrument, ki bi preprečeval hegemonijo pruskega dela države, poleg tega pa je tudi zagovarjal republikansko državno obliko, slovenski liberalci pa so na drugi strani ravno nasprotno podpirali monarhijo in velikosrbski hegemonizem. Unitaristično-centralističnemu stališču se niso odrekli niti kasneje, na predvečer druge svetovne vojne, ko se je pojavila možnost oblikovanja posebne Banovine Slovenije. Na podlagi njihovega pisanja je moč sklepati, da so na to vprašanje gledali »*z vidika čim večjega ohranjanja unitarističnega načela*«.

V zaključnem razdelku se avtor posveti še prelomnicam v strankarskem in mednarodnopolitičnem razvoju. Trdimo lahko, da je v tem, zaključnem delu knjige strnjenih in dodatno opredeljenih precej prejšnjih razčlenitev. Najprej lahko preberemo vsestransko analizo ustanovitve vseslovenske *Jugoslovanske demokratske stranke* leta 1918, nato pa poglede liberalcev na vojno v letih 1939 in 1941. Zlasti v razpravi o ustanovitvi JDS se lahko v bralcu ponovno sestavijo temeljne ugotovitve iz življenja liberalcev pred ustanovitvijo prve jugoslovanske države, obenem pa tudi začuti »ustvarjalna moč«, ki jo je tabor tedaj imel, a ne izkoristil. V naslednjih dveh desetletjih je kot politični faktor vse bolj blede. Vso svojo pronicljivost in globino misli je sicer še zadnjič nazorno pokazal v letih 1939–1941, ko je ocenjeval razvoj vzplamtele vojne. Celovite analize dogajanja, realne napovedi prve faze vojne, točno predvidevanje povojnih političnih razmerij, ki bodo v znamenju državnih blokov kontinentalnih obsegov, so bili liberalni »labodji spev«. Po letu 1945 zanj na Slovenskem ni bilo več prostora.

Perovškova knjiga ni lahkotno nedeljsko branje o neki pretekli politični opciji, temveč kompleksna študija idejnega toka, ki se je izrazil tudi na Slovenskem. Specifično težo ji še dodatno veča vpetost v širši evropski kontekst. Brez zadržkov lahko trdim, da bo našla svoje mesto na policah vseh resnejših raziskovalcev slovenske novejšje zgodovine. Močan in obsežen znanstveni aparat, jedrnat povzetek in nadvse uporabno imensko kazalo pa jo hkrati postavljajo v vlogo uporabnega priročnika s pedagoško vrednostjo. Ob koncu še velja opozoriti, da snov, o kateri je Perovšku nadvse tekoče in jasno tekla beseda, s tem delom seveda nikakor ni izčrpana. Na to nas nenazadnje v predgovoru opozori tudi sam avtor. V mozaik poznavanja slovenskega liberalizma je dodan nov, pomemben kos, ki kliče po nadaljnjih delih in poglobitvah. V slovenskem zgodovinopisju tako še nimamo obsežnejše študije o kateri od ključnih političnih osebnosti liberalnega tabora, ki so zaznamovale prvo Jugoslavijo. Raziskovalnih izzivov nedvomno ne manjka, zato se po pisanju o dogajanju v preteklosti drznem zazreti v prihodnost in se od avtorja *Poti v moderno* nadejati še nadaljnjih dobrih knjig.

Jure Gašparič

Sorry, chaps – better luck next time*

John Corsellis in Marcus Ferrar, Slovenija 1945. Smrt in preživetje po drugi svetovni vojni, Zbirka Premiki, Mladinska knjiga, Ljubljana 2006; 345 strani.

Angleža Johna Corsellis je potegnilo v zgodbo o slovenskem eksodusu po drugi svetovni vojni kot kvekerskega humanitarnega delavca v begunskih taboriščih v Avstriji. Dotaknila se ga je zgodba o 17.000 (str. 59) slovenskih beguncih, ki so zatočišče pred prodirajočo Jugoslovansko armado našli onkraj Karavank. Bil je priča njihovega begu, nastanitvi v begunskih taboriščih (zlasti Vetrinju, Lienzu in Spittalu), provizorični ureditvi razmer in šoku ob vrnitvi domobrancev njihovim nasprotnikom, ki so jih večinoma pobili. Corsellis je na vse skupaj gledal s perspektive humanista in idealista, ki ne more prenašati ubijanja, krivic, grdega ravnanja in prelomljenih obljub, pospremljenih s pilatovskim umivanjem rok, kar si je privoščila Velika Britanija v zvezi z vdalimi pripadniki domobranskih enot. Njegovi zapiski (zlasti pisma materi) in spomini so zreli skoraj trideset let, dokler ga ni k nadaljevanju zbiranja pričevanj spodbudilo naključno srečanje s slovenskim študentom iz Argentine. Corsellis je po vrsti intervjujev s slovenskim povojnim izseljenstvom v Severni Ameriki in Britaniji sprejel v »svoj tim« tudi Marcusa Ferrarja, bivšega dopisnika Reutersa iz Vzhodne Evrope. Knjiga, ki jo predstavljam, je nadgradnja Corsellisovega spominskega gradiva, saj sta jo soavtorja dopolnila s številnimi intervjuji in pisnimi pričevanji akterjev z vseh strani (domobransko-begunske, britanske in partizanske) ter opremila z zajetnim kupom primerne literature.

Kar je nastalo, je v prvi vrsti dostojna predstavitev odnosa britanskih vojaških in političnih vrhov do tako imenovanih razseljenih oseb in vdalih jugoslovanskih (zlasti slovenskih) pripadnikov

* Oprostite, fantje, več sreče prihodnjič.

protipartizanskih enot. V tem oziru je delo verjetno popolna realizacija Corsellisovih hotenj in ukrepanj v nekaj zadnjih desetletjih, ko se v Britaniji izpostavlja problem vetrinjske izdaje protipartizanskih formacij (poleg slovenskih domobrancev tudi ustašev, hrvaških domobranov, četnikov in kozakov).

Delo je zatorej namenjeno predvsem »zahodnemu (zlasti britanskemu) trgu«, saj vzporedno s povojno tragedijo vrnjenih in pobitih domobrancev ter eksodusa njihovih svojcev in simpatizerjev, predstavi tudi kratek in (razumljivo) površen pregled pred- in medvojnih dogajanj in akterjev v Sloveniji. Knjiga v Britaniji učinkovito prekinja sprenevedanje ter zakon molka, ki je »neuradno« veljal za dogodke v pozni pomladi leta 1945. Številne raziskave ter neprijetna vprašanja in pobude so končno dosegli, da se britanska politika (in vojska) po šestdesetih letih soočata s temnim in neviteškim madežem na svoji preteklosti.

Vseeno pozdravljam tudi prevod in slovensko izdajo, ki je pomembna za rojake in raziskovalce v domovini, ki morda s tem delom prvič na enem mestu dobivamo vpogled v begunski vsakdan (zlasti v organizacijo vsakdanjega življenja (šolanja!), preživetja in trdega boja za samoohranitev v tistih težkih in prelomnih časih ter sobivanja z begunci drugih narodnosti). Dragocena so zlasti pričevanja o poskusih všolanja begunskih mladostnikov na univerze v Avstriji in Italiji ter opis prizadevanj za skupinsko preselitev v novo domovino (Kanado, ZDA, Argentino, Venezuelo, Veliko Britanijo), nekaj pričevanj pa dopolnjuje že zapisano o skorajda čudežnih rešitvah ustreljenih domobrancev ter njihovih pobegih domov ali čez slovensko severno in zahodno mejo.

Da je to prodomobrankska knjiga, nam mora biti jasno že od prve strani. Težišče je na pričevanjih preživelih vrnjenih domobrancev, njihovih svojcev in simpatizerjev, čeprav sta avtorja »mimogrede« dodala še pričevanja/izjave Milana Kučana, Spomenke Hribar, Miloša Mikelna, Bojana Grobovska (ambasadorja RS v Argentini, ki ga »je izbrala slovenska vlada liberalne demokracije, tukaj (v Argentini) pa ga bolj tolerirajo kot sprejemajo«; str. 271), članice OF in ilegalke M. (želela je ostati anonimna) ter zgodovinarjev Boža Repeta in Bojana Godeše. Videti je, da sta prišla na pogovore z

večino od teh ljudi že z izoblikovanim mnenjem o njih, ki nikakor ni naklonjeno.

Poleg osebnih in verodostojnih pričevanj sta avtorja, ki ju je vodila simpatija do krutih usod izseljenih in tudi brez opravičila pobitih, nekritično(?) kupila še nekaj spretno podtaknjenih »čudežev«. Prvi je znani mit o domobranci – zavezniških Angloameričanov (*»In mi smo za te zaveznike zastavljali svoja življenja, zavaljo njih smo prišli ob vse...«*; str. 151; *»Angleže smo oboževali. (...) Borili so se proti Nemcem in mi nismo marali Nemcev.«*; str. 20, 21), kar se potrdi na čudni ravni: *»Domobranci so večinoma nosili uniforme, ki so jih dobili od Nemcev, toda bataljon Vuka Rupnika je šel v ta boj v britanskih bojnih oblačilih in streljal z britanskimi mitraljezi Bren. Vzeli so jih padlim partizanom, ti pa so jih dobili od Britancev.«* (str. 33, 34). Preveč govora in pomena sta dobila enodnevní nekomunistični »slovenski parlament in vlada« maja 1945, medvojni konflikt v Sloveniji pa je predstavljen kot izključno državljanska (in celo verska) vojna med katolištvom in komunizmom, ki v trajanju »niha« med dvema (na str. 15), tremi (str. 19) in štirimi leti. Čudna je formulacija, da so bili *»katoliki (...) prepričani, da so komunisti namenoma uprizorili napade blizu katoliških vasi, tako da so povratni ukrepi prizadeli njih«* (str. 50) – doslej namreč v tem kontekstu še nisem prebral, da bi se slovenske vasi delile na katoliške in druge (katere?) vasi. Krona vsega pa je karakterizacija generala Leona Rupnika kot *»karizmatičnega slovenskega domoljuba«* (str. 297).

Samoumevno je, da hočejo pričevalci »pozabiti« vlogo okupatorskim oblastem lojalnega tabora pri racijah in pošiljanju rojakov v internacijo (*»Nihče ni vedel, kdo odloča in na podlagi česa«*; str. 42), čeprav je dovolj poveden stavek *»ilegalke M.«*, da je *»nikoli (...) ni tepel nihče drug kot Slovenci«* (str. 49). Po drugi strani pa tudi niso pozabili povedati, da so *»domobranci (...) s pomočjo nemškega orožja, transporta in strateških navodil začeli premagovati partizane in prevzeli nadzor nad večji deli Slovenije«* (str. 56). So mislili na stražarski »nadzor« nemških osvojitvev?

Novost je tudi, da v vlogah roparjev (ure, prstani) beguncev in v smrt izročenih domobrancev ne nastopajo le partizani, pač pa (že takoj ob prihodu na Koroško) tudi Angleži.

Kljub temu da sta avtorja tujca, pogrešam bolj poglobljeno in pogostejše samospraševanje o okoliščinah poveljnega eksodusa. Kdo je torej vlekel niti (*»Ni videti, da bi kdo izdal povelje za odhod«*; str. 21)? Kakšno vlogo ima (in je imela že pred pomladjo 1945) nedvomno omniprezentna RKC, ki se v knjigi pojavlja (pretežno) kot tolažnica in podpornica pregnanih (še le čisto na koncu je nekaj o kolaboraciji)? Kakšni kadri so vodili in zvodili pobegle nesrečnike – nesposobni general Krener, ki se je ob desetkratno potrjenih novicah o vračanju svojih vojakov v smrt nazadnje mirno preoblekel in izginil, končal pa kot (uniformiran) hotelski vratar v Argentini (str. 70, 74, 75), ali paralizirani voditelji, ki so prezrli celo angleška svarila (str. 70, 73)? Kolikšno vlogo so imeli pri tem Britanci sami, ki so (v Vetrinju) dopuščali, da je v begunskem taborišču vsako jutro paradiralo 11.000 uniformiranih mož, prepričanih, da jih bodo poslali v boj proti komunistom, duhovnik monsinjor Matija Škrabec pa je hodil med njimi ter jih spodbujal, naj ostanejo skupaj in se pripravijo na neizbežni ponovni boj proti komunistom (str. 65)? – V partizanih so imeli to funkcijo politkomisarji, salezijanec dr. Blatnik pa je v taborišču urejal tako »objektivno« protikomunističen časopis, da so ga morali »miriti« celo znameniti protikomunisti iz vrst Britancev (str. 126, 127).

Prav moteče so tirade o Judih ter njihovi temni vlogi v povojni evropski zgodovini. *»Pri FSS (Field Security Service – vojaška protiobveščevalna služba) je bilo tudi veliko judov (...) Takrat je bilo precejšnje število judov na vodstvenih položajih v komunističnih partijah Sovjetske zveze in držav Vzhodne Evrope,«* (str. 147) je denimo zapisano pri akcijah FSS v begunskih taboriščih, ko so zasliševali tiste, ki so jih sumili medvojnih hudodelstev. Jude in celo Nemce (*»Da trpe Nemci, je razumljivo. Kar so iskali, to so dobili!«*) pa naj bi krivični Britanci v nasprotju s slovenskimi begunci »pestovali« (str. 164). Judje so si »pestovanje« zaslužili kot največje žrtve pezdetovskega odnosa do naraščajoče Hitlerjeve moči, ki so jo zmuzljive »zahodne demokracije« predolgo tolerirale kot dobrodošel antipod rdeči Rusiji in od taiste Rusije manj nevaren reaktor novih idej, ki so našle občudovanje tudi v deželah, kot so Velika Britanija, Belgija, Nizozemska in ZDA. Trditev, da si nek narod (tudi ženske, starci, otroci) »zasluži« grdo ravnanje pa je zelo primerna – vse dotlej, dokler ti z isto mero ne

vrne drug podobno misleč »človekoljub« (Dresden in ostala zbombardirana mesta verjetno za pisca citiranega odlomka dnevnika za Nemce (ne nacisti) niso bila dovolj huda pokora).

Sicer pa je v knjigi tako domobrancem kot Britancem skupno kesanje zaradi »napačno izbranih« zaveznikov. Britanski poveljnik Nicolson je tako za nazaj ugotavljal: *»V primerjavi s svetlim zgledom Titovih partizanov so bili (domobranci) za nas tolpa jugoslovanskih razbojnikov. To je bilo popolnoma zmotno mnenje ...«* (str. 67), avtorja študije pa (na osnovi literature) sklepata, da je *»preusmeritev medvojne (Churchillove) podpore na Tita delno temeljila na namerno izkrivljenih poročilih o Jugoslaviji, ki jih je pošiljal stotnik James Klugman, britanski oficir v Kairu in tajni komunistični agent«* (str. 147). Celó Churchill sam naj bi decembra 1945 rekel prijateljem, *»da je bilo prepričanje, da lahko Titu zaupa, ena njegovih največjih napak v vojni«* (str. 231).

Toda, kar je bilo, je bilo – nemški zavezniki so domobrance potegnili za sabo v prepad, Britanci z Američani in drugimi narodi »resnične demokracije« pa so lahko zaradi navezave na »neprave zaveznike«, (predvsem) Ruse (in nenazadnje Jugoslovane), ohranili svoj neprekosljiv »way of life« in po 6. juniju 1944 (ko sta bili evropska Rusija in Vzhodna Evropa že dodobra nastlani s trupli rdečearmejcev in drugih »napačno izbranih zaveznikov«) zmagoslavno in higienično vkorakali v Evropo in si odrezali svoj kos.

Vojna pri nas in v ostalih državah Vzhodne Evrope pač ni bila viteška – nacisti so nas obsodili na iztrebljenje in se temu primerno obnašali. Pri tem početju so našli tudi svoje podpornike med domačim prebivalstvom. Nekateri so šli z nacisti (in fašisti) kar tako – iz ideološke in nacionalne »ljubezni«, druge pa so v njihovo naročje »potisnili« preveč goreči in maščevalni politični zoprniki (komunisti). Prav ti zadnji (okupatorski zavezniki »po sili«) so v svojem početju prestopili moralno mejo – v boju zoper političnega nasprotnika se ne povežeš z rablji svojega naroda. Marsikaj bi lahko bilo drugače, če bi se med vojno uresničila teorija kardinala Rodeta: *»Bile so tudi druge možnosti. Ko je Italija leta 1943 kapitulirala, je imela naša stran dve leti izkušenj v bojevanju. Domobranci bi lahko šli v gozdove. Bili so dovolj močni, da jih ne bi pre-*

magali. Toda voditelji so bili politično naivni. Slepo so verjeli v Britance, z njimi pa niso imeli stika – samo z Nemci« (str. 259). Toda storjenega ni več moč popraviti.

Knjiga se končuje s sedanjostjo in poskusi sprave med obema taboroma. Žal precej poveden je spomin Spomenke Hribar na obisk v Argentini: »Sprejeli so nas, kot da bi bili še vedno komunisti. V veliki dvorani so štiri ure lajali na nas. Bilo je tako grozno, da jih je bilo na koncu sram... S pestjo sem udarila po mizi, da so kozarci poskočili. Povedala sem jim, da sem za domobransko stvar naredila več kot oni sami, in sem jih vprašala, ali naj odidem« (str. 278).

Ta citat pove popolnoma dovolj o »spravnih težnjah« domobranske strani. Sprava (kot (partizansko in domobransko) priznanje konkretnih zločinov in njihovo obžalovanje) jih načelno ne zanima, zanima jih nekaj drugega, kar se je še pred desetletjem zdelo nedosegljivo – REHABILITACIJA (povzdiga domobranstva in kolaboracije v moralno zmago v drugi svetovni vojni). Tu je kleč vseh spravnih akcij in prizadevanj. Zato jih ne zadovoljijo ne prizadevanja Spomenke Hribar niti Kučanovi obiski spravnih svečanosti, »pozabljajo« pa tudi na prvenstvo Spomenke Hribar in precejkrat stigmatiziranega »levega« tednika Mladina pri razkrivanju poveljnega zločina nad vrnjenci.

V Sloveniji naj bi bili proti revizijam zgodovine zgolj »nekdanji komunisti in protiklerikalni liberalci« (str. 17), ljudje (Slovenci v Sloveniji) pa so itak »zlomljeni. Nimajo več hrbtenice. Slovenci imajo še vedno katoliško vero, vendar pa niso videti čisto prepričani. (...) Slovenci ne čutijo več Boga« (str. 241). Popolnoma isto je pojasnila Spomenka Hribar, ko je avtorjema povedala, »da je Cerkev zaradi svoje sovražne držbe med ljudmi izgubila moralni kapital in da jih zato manj hodi v cerkev« (str. 278). – Del tega, zlasti v 80. letih preteklega stoletja pridobljenega moralnega ugleda najmočnejše opozicije sistemu, je RKC izgubila tudi z militantnim zavzemanjem za rehabilitacijo kolaboracije (ne za pietetno spravo krvnikov in žrtev!), ki je doživelo kulminacijo z govorom upokojenega beograjskega nadškofa Perka na letošnji spominski svečanosti v Rogu.

Izjava, da »nekateri skrbi, da bi vračajoči se emigranti zahtevali sodne postopke ali pa vrnitev lastnine« (str. 17) je s slovenske perspektive smešna. Slovenija je v petnajstih letih plačala že veliko in preveč – komunistom in njihovem japijskemu podmladku davek na neumnost (ob »legalni« kraji družbenega premoženja), fevdalcem davek na uporabo graščin (ki so jih komunisti ljubili z enakim žarom kot njihovi prvotni lastniki), tovarnarjem odvzete fabrike, veleposestnikom zaplenjene njive, žrtvam in »žrtvam« rdeče justice po zaporih izgubljena leta, vsakokratni politični garnituri pa davek na »žrtvovanje za narodov blagor«. Potem so prišli še prijatelji iz osamosvojitvenih let in hoteli »svoj funt mesa«: Vatikan (cerkvena posestva in zgradbe – tiste, ki so jih in nekaj tistih, ki jih niso zaplenili rdeči), Italija (optantske nepremičnine in opravičilo za fojbe), Avstrija in Nemčija (svojo manjšino). Čakajo pa še izbrisani, žrtve sodnih zaostankov in še kdo. Torej se nam nekaj tisoč odškodnin niti ne bo poznalo, še zlasti, če jih bodo plačali krivci solidarno – tretjino Slovenija (kot dedinja rdečega režima), tretjino Velika Britanija, tretjino pa tisti »pastirji«, ki so »svoje ovčice« pustili na cedilu, potem ko so jih zvabili čez Karavanke.

Aleksander Žižek

262.12:929 Janez iz Sultanije

ŠILC Jurij, doktor znanosti, raziskovalec, Cesta Cirila Kosmača 51, SI - 1211 Ljubljana-Šmartno

NADŠKOF IZ PERZIJE PODELI V CELJU ODPUSTEK ŠMARNOGORSKIM BOŽJEPOTNIKOM
Listina nadškofa Janeza iz Sultanije, spisana v Celju leta 1411

Dne 14. maja 1411, v prvem letu pontifikata papeža Janeza XXIII., je v Celju dominikanski misijonar in perzijski nadškof Janez iz Sultanije spisal listino, s katero želi, da bi romarji redno obiskovali cerkev blažene Device Marije na Šmarni gori, za kar jim je podelil tudi odpustek. Listina odpira troje zanimivih vprašanj: zakaj je 1411 prvo leto papeževanja Janeza XXIII., zakaj je spisana v Celju in zakaj podeljuje odpustke nadškof iz Perzije? Pričujoči sestavek poskuša odgovoriti na zastavljena vprašanja tako, da postavlja to listino v širši zgodovinski in geografski, kakor tudi politični kontekst.

331.105.24-053.2:67/68”18”

SUNČIČ Mitja, prof. zgod., podiplomski študent, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana

»TUDI LAŽJE DELO, ČE TRAJA 13 UR IN POL NA DAN,
JE PRENAPORNO ZA NEŽNA OTROŠKA LETA IN UBIJA DUHA«
K zgodovini otroškega dela v ljubljanskem guberniju

V članku predstavljamo poročilo okrožnih uradov v Ljubljani, Postojni, Novem mestu in Beljaku ter ordinariatov ljubljanske, lavantinske in krške škofije in direktcije Društva za podpiranje in pospeševanje industrije in obrti v Notranji Avstriji ljubljanskemu guberniju glede otroškega dela v tovarnah. Anketa je v letih 1839/1840 potekala v celotnem cesarstvu z namenom raziskati ali se obstoječi predpisi upoštevajo in ali je potrebno sprejeti nove, bolj določne zakonske ukrepe, njen rezultat pa je bil ureditev delovnega časa otrok zaposlenih v tovarnah z odlokom dvorne pisarne iz leta 1842. Poleg tega v članku predstavljamo še zakonodajo, ki se je nanašala na ureditev tozadevne problematike v Habsburški monarhiji, od prve cesarske odredbe iz leta 1786, do Obrtnega reda iz leta 1859. V zvezi s tem omenjamo še nedeljske šole in ponavljalni pouk, prav tako tudi poskuse ustanovitve tovarniških šol.

Iz poročila je razvidno, da je bilo tovarniško delo otrok v slovenskih deželah prisotno v ajdovski in ljubljanski bombažni predilnici, ljubljanski sladkorni rafineriji in nekaterih koroških obratih, vendar pa zaradi slabe koncentracije industrije na tem prostoru ni bilo močnejše razširjeno.

336.74(497.4)”18/19«

PANČUR Andrej, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana

ENA DRŽAVA, EN DENAR?
Zelo kratka, vendar toliko bolj burna zgodovina enotnih državnih valut na Slovenskem

V članku so opisana več kot dvestoletna prizadevanja po vzpostavitvi državnih valut [national currency] v državah, kjer so živeli tudi Slovenci (habsburška monarhija, Ilirske province, prva in druga Jugoslavija, italijanska, nemška in madžarska okupacija, Republika Slovenija). Državne oblasti so si v 19. in 20. stoletju vneto prizadevale poenotiti različne vrste denarja, ki so krožile na njihovem ozemlju. S tem so hotele okrepiti skupno identiteto, državo gospodarsko integrirati ter voditi samostojno makroekonomsko in fiskalno politiko. Ves ta čas pa so enotnost državnih valut na celotnem ozemlju države venomer ogrožali tako različni politični (vojne, revolucije in spremembe državnih meja) kot gospodarski (pomanjkanje državnih valut, inflacija) dejavniki.

262.12:929 Janez iz Sultanije

ŠILC Jurij, PhD., Researcher, Cesta Cirila Kosmača 51, SI - 1211 Ljubljana-Šmartno

AN ARCHBISHOP FROM PERSIA GRANTED INDULGENCE IN CELJE
TO PILGRIMS FROM ŠMARNA GORA
The document of Archbishop Johannes of Soldania, written in Celje in the year 1411

On 14 May 1411, in the first year of the pontificate of Pope John XXIII, the Dominican missionary and Persian Archbishop Johannes of Soldania drew up a deed in which he stated his desire that pilgrims would regularly visit the church of the Blessed Virgin Mary at Mt. Šmarna gora, for which he also granted them an indulgence. This document presents three interesting questions: why is the year 1411 the first year of the pontificate of John XXIII; why is the document written in Celje; and why is the indulgence granted by a Persian archbishop? This article attempts to answer these questions in a way that will place this document in its wider historical and geographical as well as political context.

SUNČIČ Mitja, Teacher of History, Post-graduate Student,
Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana

331.105.24-053.2:67/68”18”

»EVEN LESS DIFFICULT WORK, IF IT LASTS FOR 13 HOURS A DAY, IS TOO STRENUOUS
FOR THE TENDER YEARS OF YOUTH AND KILLS THE SPIRIT«
On the history of child labour in the Gubernium of Ljubljana

The article presents the report addressed to the Gubernium of Ljubljana made out by the regional bureaus of Ljubljana, Postojna, Novo mesto and Villach, as well as the Ordinary's Offices of the Ljubjana, Lavantine and Krško bishoprics and the directorate of the Association for the Support and Promotion of Industry and Craftsmanship in Inner Austria on the subject of child labour in factories. The survey was conducted in 1839/1840 throughout the empire. Its intent was to ascertain whether the existing regulations were being adhered to or whether it was necessary to adopt new, more precise legal measures regarding child labour. The result of the survey was the Decree passed by the Court Office in 1842 regulating the duration of the working shifts of children employed by factories. In parallel to this, the article also presents the legislation pertaining to the regulation of this problem in the Hapsburg monarchy from the first empirical decree passed in 1786, up until the Craftsmen's Statute issued in 1859. In connection with this topic, the author also examines the workings of Sunday schools and revision classes, as well as the attempts to found factory schools.

It is evident from the report that child labour was employed on the territory of Slovenia in the cotton mills in Ajdovščina and Ljubljana, the sugar refinery in Ljubljana and in some of its affiliated factories in Carinthia. However, the practice was not so widespread due to the poor concentration of industrial plants in the land.

336.74(497.4)”18/19«

PANČUR Andrej, Ph.D., Scientific Advisor, Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana

ONE COUNTRY, ONE CURRENCY?
A very brief, but for that all the more turbulent, history of the unified national currencies on the territory of Slovenia

The article covers the over two centuries long efforts to establish national currencies in the countries where Slovenes also lived (the Hapsburg monarchy, the Illyrian Provinces, the first and second Yugoslavia, the territory of Slovenia during the Italian, German and Hungarian occupation, and the Republic of Slovenia). In the 19th and 20th century the state authorities made concentrated efforts to unify the various forms of currency that were in circulation on their territories with the aim of strengthening the joint identity of their country's inhabitants, achieving economic integration and conducting an independent macroeconomic and fiscal policy. All this time, however, the unity of state currencies was constantly threatened throughout the territories covered by various factors – both political (war, revolutions and changes in the state borders) as well as economic (the state's lack of hard currencies, inflation).

328(497.4)”19”

MATIĆ Dragan, dr., inšpektor-svetnik, Inšpektorat RS za kulturo in medije, Metelkova 4, SI – 1000 Ljubljana

TAKEGA PRIZORA VENDAR NI MOGOČE PRENAŠATI!
Obstrukcija v kranjskem deželnem zboru v začetku 20. stoletja

Avtor opisuje primere obstrukcije v kranjskem deželnem zboru v začetku 20. stoletja, ki so se očitno zgledovali po obstrukciji v dunajskem državnem zboru. Primerja razne oblike obstrukcij, ki sta jih izvajali najprej klerikalna, zatem pa liberalna stranka in med katerimi je prihajalo do cele vrste komičnih prizorov.

323(497.1)”1931”:929 Lešničar J.

KREGAR Tone, mag., muzejski svetovalec, Muzej novejše zgodovine v Celju, Prešernova 17, SI – 3000 Celje

PEKLENSKI STROJ V MONAKOVSKEM VOZU
Ustaški terorizem in njegova slovenska žrtev

Diktaturi kralja Aleksandra in njenemu avtoritarnemu režimu sta se najodločnejše uprli dve, dokaj šibki in z večih vidikov marginalni politični skupini oz. gibanji s skrajnih polov jugoslovanskega političnega spektra, internacionalistični komunisti s skrajne levice ter hrvaški nacionalisti z najbolj desne strani hrvaške politike. Medtem ko je bila komunistična »vstaja« v kali zatrta, je bilo ustaško gibanje s svojimi terorističnimi akcijami dosti nevarnejše, uspešnejše in brezobzirnejše. Ena najodmevnejših in najbolj krvavih diverzij, ki so jo izvedli ustaši, je bila eksplozija na vlaku München-Beograd, 2. avgusta 1931, v kateri so življenje izgubile tri nedolžne žrtve. Med njimi tudi Janko Lešničar, ugledni celjski liberalni politik, novinar in gospodarstvenik.

329.17(497.4)” 1945/...”

STARIHA Gorazd, dr., arhivski svetovalec, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Savska cesta 8, SI - 4000 Kranj

»DVGAM TO ČAŠO ZA BRATSTVO IN ENOTNOST NAŠIH NARODOV«

Po končani drugi svetovni vojni je komunistična oblast v novi Jugoslaviji trdila, da je narodno vprašanje rešila enkrat za vselej. Seveda pa to še zdaleč ni bilo res, saj se starih zamer med narodi in različnosti med kulturami ne da odpraviti enostavno z zamenjavo političnega sistema in drugačno organizacijo države. Pričujoči prispevek obravnava izražanje narodnostne nestrpnosti na gornjem Gorenjskem, kot se je ohranilo v dokumentih ohranjenih v arhivskih fondih Sodnika za prekrške Radovljica in Okrajnega sodišča Radovljica. Gorenjska je bila zaradi svoje industrije, npr. železarne na Jesenicah, velik cilj priseljevanja delavcev iz južnih republik, ki so s sabo prinesli svojo kulturo in navade, kar pa je dostikrat vodilo v konfliktne situacije z domačim prebivalstvom.

328(497.4)”19”

MATIĆ Dragan, Ph.D., Inspector and Advisor, Inspectorate of the Republic of Slovenia for Culture and the Media,
Metelkova 4, SI - 1000 Ljubljana

SUCH AN INSUFFERABLE SIGHT, INDEED!
Obstruction in the Carniolan State Assembly in the beginning of the 20th century

The author describes examples of obstruction in the Carniolan State Assembly in the beginning of the 20th century when the assembly members obviously saw fit to copy the proceedings at the Viennese State Assembly. The article compares various forms of obstruction carried out first by the Clerical and then by the Liberal Party, many of which gave rise to various different comical situations.

323(497.1)”1931”:929 Lešničar J.

KREGAR Tone, M.A., Museum Advisor, Celje Museum of Contemporary History, Prešernova 17, SI – 3000 Celje

THE BOMB IN THE MUNICH CARRIAGE
Ustash terrorism and its Slovenian victim

The most determined opposition to the dictatorship of King Alexander and his authoritarian regime was offered by two rather weak and in many ways marginal political groups - i.e. movements - from the two diametrically opposed poles of the Yugoslav political spectrum: the Internationalist communists from the far left wing and the Croatian nationalists from the far right wing of Croatian politics. While the communist »uprising« was thoroughly nipped in the bud, the Ustash movement with its terrorist actions proved to be far more dangerous, successful and ruthless. One of the most resounding - and most bloody - diversions carried out by the Ustash was an explosion on the Munich-Belgrade train on 2 August, 1931, which claimed the lives of three innocent victims. Amongst them was also Janko Lešničar, a prominent liberal politician, journalist and expert in the field of economics from Celje.

329.17(497.4)” 1945/...”

STARIHA Gorazd, Ph.D., Archival Advisor, Historical Archives of Ljubljana,
Kranj Department for the Gorenjska Region, Savska cesta 8, SI – 4000 Kranj

»I CALL A TOAST TO THE BROTHERHOOD AND UNITY OF OUR NATIONS«

After the end of the Second World War, the communist authorities in the new Yugoslavia maintained that they had resolved the national issue once and for all. Naturally, this was far from the truth, as old grudges and differences between cultures cannot be done away with simply by changing the political system and reorganising the state. The following article discusses the expressions of nationalist intolerance in the upper Gorenjska region, according to records preserved in the form of documents stored in the archival funds of the Judge for Minor Offences in Radovljica and the Regional Court of Radovljica. Due to its high concentration of industry, e.g. the Jesenice ironworks, the Gorenjska region was one of the main target areas of »migrant« workers from the southern republics of Yugoslavia, who brought with them their own culture and habits, which often led to conflict situations between these workers and the domestic inhabitants.

Navodila za pisce prispevkov v reviji Zgodovina za vse

Dolžina razprav v sklopu *Zgodbe, ki jih piše življenje* je omejena na eno avtorsko polo (30.000 znakov) računalniško napisanega teksta z običajnim (enojnim) razmikom vrstic. Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil Word, v naboru znakov Arial ali Times New Roman in v velikosti 12 pik (naslov naj bo poudarjen, v velikosti 18 pik, mednaslovi pa poudarjeni, v velikosti 14 pik).

Prispevki za *Zapise* naj ne bi presegli polovice avtorske pole, recenzije knjig za sklop *S knjižne police* pa ne dveh strani. Recenzijo je potrebno opremiti z naslovom, pod katerim naj bo objavljena.

Teksti morajo biti posredovani v tiskani (ena kopija) in elektronski obliki (disketa, cede). Pisci lahko svoje prispevke posredujejo uredniku tudi po elektronski pošti na naslov: andrej.studen@inz.si.

Pri pisanju razprav je potrebno upoštevati pravila za citiranje. Opombe naj bodo na koncu vsake strani posebej (pod črto).

Literaturo in vire navajajte v naslednji obliki:

- Samostojne publikacije: ime in priimek avtorja, naslov dela, založba in kraj izida, leto izida, stran(i).
 - Periodične publikacije: ime in priimek avtorja, naslov članka, naslov publikacije, letnik in številka (v obliki ulomka), kraj in leto izida, stran(i).
 - Arhivske vire navajajte na naslednji način: arhiv, ime in signatura arhivskega fonda, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta.
- Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Razpravi je treba priložiti krajši povzetek (približno 1 stran), sinopsis (do 15 vrstic), ključne besede ter dodati seznam uporabljenih virov in literature.

Avtorji naj svoj tekst opremijo s slikovnim materialom (fotografijami, fotokopijami in podobnim), ki ga morajo podnasloviti. Slikovne priloge naj bodo v elektronski obliki (skenirane v formatu TIFF ali JPG v ločljivosti vsaj 300 dpi) na cedeju. Fotokopij, disket, cedejev in rokopisov ne vračamo.

Za predstavitev avtorjev potrebujemo poleg osnovnih podatkov o avtorju (ime in priimek) še podatke o izobrazbi, znanstvenem nazivu, zaposlitvi (statusu) ter naslov (v službi ali doma).

Za znanstveno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Prispevki so recenzirani, recenzije so anonimne. Na podlagi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo. Uredništvo si pridržuje pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo tem navodilom, ne objavi.

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si
Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Tone Kregar, Dragan Matić, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Andrej Studen, Anton Šepetavc, Aleksander Žižek
Glavni in odgovorni urednik: Andrej Studen
Tehnični urednik: Aleksander Žižek
Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič
Prevod v angleščino: Eva Žigon
Prevod v nemščino: Tina Bahovec
Lektor: Anton Šepetavc
Bibliografska obdelava: Srečko Maček
Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Fotografije na naslovnici:
Iz zbirke denarja Muzeja novejšje zgodovine Celje
(foto: Vinko Skale)

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

ISSN 1318-2498

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 3500 SIT, za študente 2500 SIT.
Cena posamezne številke v prosti prodaji je 2000 SIT.

JURIJ ŠILC
MITJA SUNČIČ
ANDREJ PANČUR
DRAGAN MATIĆ
TONE KREGAR
GORAZD STARIHA

CENA: 2.000 SIT

ZGODOVINA ZA VSE, leto XIII, št. 2, 2006